

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

УДК 321.7 (477)

НОВАКОВА ОЛЕНА ВІКТОРІВНА

**ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС: СУТНІСТЬ, ЗМІСТ ТА СУЧАСНІ
ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ**

Навчальний посібник

Луганськ 2010

УДК 321.7 (477)

ББК Ф042 (47 пр)

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля протокол №10 від 26.06.2009

Рецензенти:

Бабкіна О.В. доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Зеленько Г.І. доктор політичних наук, провідний науковий співробітник відділу теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України

Щедрова Г.П. доктор політичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної, виховної і соціальної роботи, завідувач кафедри політології Східноукраїнського національного університету імені В.Даля

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України лист № 1/11-706 від 10.02.10

Новакова О.В.

Політичний процес: сутність, зміст та сучасні тенденції розвитку: Навчальний посібник. – Луганськ, 2010, - 241с.

Навчальний посібник призначений для студентів старших курсів спеціальності „Політологія” по курсу „Технологія політичного процесу”.

В посібнику розкриваються поняття, пов'язані з сутністю політичного процесу, методи дослідження, характеризуються його параметри та різновиди. Демонструються можливості застосування новітніх розробок зарубіжних та вітчизняних вчених до аналізу провідних аспектів політичного розвитку. Головна мета даного посібника – допомогти у фаховій підготовці студентів-політологів, здатних кваліфіковано досліджувати та аналізувати явища сучасного політичного процесу.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3 - 4
ТЕМА I. Сутність та типологія політичних процесів.....	5 - 21
ТЕМА II. Методологія дослідження політичного процесу.....	22- 46
ТЕМА III. Синергетичний підхід до аналізу політичних явищ.....	47- 68
ТЕМА IV. Теорія політичного розвитку.....	70- 83
ТЕМА V. Процес політичної модернізації суспільства.....	84-108
ТЕМА VI. Політична демократизація суспільства.....	109-143
ТЕМА VII. Процеси конституційного дизайну в демократичних країнах.....	144-167
ТЕМА VIII. Функціональна взаємодія держави та громадянського суспільства.....	168-201
ВИСНОВКИ.....	203-205
Персоналії.....	205-208
Алфавітний покажчик.....	209-211
Бібліографічний опис.....	212-241

ВСТУП

XXI століття принесло людству багато нових та складних завдань. Надзвичайно прискорився політичний розвиток держав, змінилися пріоритети міжнародних відносин, оновлюються норми та цінності політичної культури громадян. Усі ці інноваційні процеси надають багатий емпіричний матеріал, який потребує фундаментальних досліджень, наукового вивчення та адаптації до специфічних аспектів політичної динаміки конкретних країн.

В Україні на межі століть набули активного розвитку такі наукові спеціальності, як теорія та історія політичної науки, політичні інститути та процеси, політична культура та ідеологія. Виникла значна кількість дослідницьких робіт, створено наукові та освітні центри, проводиться підготовка фахівців, організуються наукові конференції, симпозіуми, круглі столи. Одночасно з накопиченням наукового знання розширюється сфера практичної діяльності політологів в межах виборчого процесу, аналітичних досліджень, паблік рілейшнз та ін.

Таким чином, відбувається активний процес інституціоналізації політології як навчальної та наукової дисципліни. В той же час, існує комплекс важливих невирішених проблем. По-перше, рівень наукового усвідомлення та концептуалізації сучасної динаміки політичних процесів залишається недостатнім; по-друге, існує суттєвий розрив між теоретичним та емпіричним рівнями аналізу політичних явищ; по-третє, сучасний стан досліджень не в повній мірі відображає специфіку розвитку політичної системи українського суспільства, не дозволяє створити адекватні сучасним викликам моделі її демократичної модернізації.

Одним з напрямків вирішення цих актуальних проблем є підготовка фахівців в галузі політичної науки, здатних поєднати прикладні дослідження та якісний науковий аналіз. Організація такої підготовки потребує достатньої кількості навчальної та навчально-методичної літератури. Не дивлячись на значну кількість підручників з загальної політології, дисципліни фахової

підготовки політологів ще недостатньо забезпечені навчальними матеріалами. Нагальною є необхідність у підручниках та навчальних посібниках, що розкривають теоретичні аспекти політичного процесу, висвітлюють наукові досягнення в цій галузі, а також основні напрями та засоби дослідження.

Представлений навчальний посібник покликаний зробити певний внесок у вирішення цих актуальних завдань. Він призначений для студентів старших курсів спеціальності „Політологія” по курсу „Технологія політичного процесу”. Зміст та структура визначається навчальним планом з підготовки фахівців за напрямом 6.030104 „Політологія” та ґрунтується на основі розробленого автором курсу лекцій.

Головна мета даного посібника – допомогти у фаховій підготовці студентів-політологів, здатних кваліфіковано досліджувати та аналізувати явища сучасного політичного процесу. В посібнику розкриваються поняття, пов’язані з сутністю політичного процесу, методи його дослідження, характеризуються його параметри та різновиди.

Автор посібника висловлює вдячність Східноукраїнському національному університету імені Володимира Даля за підтримку в межах теми наукового дослідження „Теоретична стратегія модернізації політичної системи України в контексті сучасних євроінтеграційних процесів”, а також рецензентам доктору політичних наук, професору Бабкіній Ользі Володимирівні, доктору політичних наук Зеленько Галині Іванівні, доктору політичних наук, професору Щедровій Галині Петрівні за уважне відношення до рукопису, висловленні побажання та міркування.

О.Новакова

СУТНІСТЬ ТА ТИПОЛОГІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

ОСНОВНІ ТЕЗИ

- Загальне поняття політичного процесу, макро- та мікрівиміри його аналізу. Політичний процес як функціонування політичних інститутів, інтегральна активність соціально-політичних акторів. Концептуальні підходи до інтерпретації політичного процесу.
- Структура та типи політичного процесу. Політичні зміни та розвиток. Режими протікання політичного процесу.
- Концептуальний підхід Г.Алмонда та Б.Пауелла до визначення основних фаз політичної динаміки: артикуляція та агрегування інтересів, прийняття та реалізація рішень, контроль та корегування.
- Суб'єкти політичного процесу, Внутрішня динаміка політичного процесу як розстановка та співвідношення соціально-політичних сил, сукупність їх акцій та інтеракцій. Поняття „політична сцена”.

1.1. Сутність та зміст політичного процесу. Дослідження політичного процесу дозволяє розглянути політичну систему суспільства у функціонально-динамічному вимірі, з'ясувати основні механізми її розвитку та взаємодію з навколишнім середовищем.

Поняття *процес* (лат. продовження) означає *динамічний стан будь-якого об'єкту, що розвивається, сукупність послідовних дій для досягнення будь-якого результату*. Це поняття має універсальний характер, оскільки відображає реальний стан природи та суспільства. Процеси в цілому складають форму функціонування суспільства, політичні процеси складають форму розвитку та функціонування політичної системи. У самому широкому сенсі політичні процеси можна визначити як форму активності суспільства. В „Міжнародній енциклопедії соціальних наук” політичний процес

визначається як діяльність людей в різноманітних групах з приводу боротьби за її використання для досягнення індивідуальних та групових інтересів.

Процесом у будь якому випадку є зміна відносно до визначеного початкового стану середовища. Ця зміна має координати в просторі та часі, об'єкти процесу характеризуються сталими зв'язками.

Спираючись на загальнонаукові висновки, *поняття політичного процесу може бути визначене як сукупність взаємопов'язаних явищ політичного життя, що спрямовані на досягнення певного результату.*

Уявлення про динаміку політичного життя почало формуватися ще на початку історичного розвитку держав. Так, Полібій в своїй «Історії в сорока книгах» висловив ідею про цілісний колообіг політичного життя, який складається з становлення, розквіту, упадку держав. В такому ж контексті розглядали політичні явища Платон та Аристотель.

Сучасна теорія політичного процесу пов'язана з іменами В.Парето та А. Бентлі. В.Парето в «Трактаті по загальній соціології» обґрунтовував ідею про те, що еліти виступають у якості суб'єктів політичного процесу. Сутність соціально-політичної динаміки В.Парето пов'язував з "циркуляцією еліт" , яка полягає в постійному процесі оновлення елітних прошарків активними та компетентними представниками народних мас.

А.Бентлі трактував політичний процес як боротьбу соціальних груп, що змагаються за державну владу. В праці "Процес управління" було сформульовано його концепцію груп інтересів або зацікавлених груп, введено до наукового обігу поняття артикуляції та ідентифікації групових інтересів у якості первинних для вивчення політичного процесу. Продовжив розвиток теорії політичного процесу Д.Трумен, що в 1951 році опублікував працю „Процес управління”. Під політичним процесом він розуміє боротьбу соціальних груп за владу та контроль за розподілом ресурсів. Його сутність виступає як цикл переходу від нестабільних взаємодій до встановлення відносної рівноваги між групами інтересів, до відтворення старої моделі стабільності чи створення нової.

Системний підхід до дослідження політичного процесу в західній політології пов'язаний з працями Т.Парсонса та Д.Істона. Вони виділяли чотири фази політичного процесу: 1) вхід – вплив зовнішнього середовища на політичну систему у формі її підтримки та висування вимог до неї; 2) конверсія – перетворення вимог у рішення; 3) вихід – реакція політичної системи у вигляді рішень та дій; 4) зворотній зв'язок - повернення до рівноваги. Така модель циклічного функціонування політичного процесу була надзвичайно популярною і лише у другій половині ХХ століття почала поступатися більш сучасним підходам.

Основні засади моделі політичного процесу як адаптації політичної системи до мінливих умов зовнішнього середовища сформулював Г.Алмонд. У своїй концепції він намагався поєднати діяльність соціальних груп та функціонування усієї системи. Д.Ептер та інші американські політологи широко використовували ідеї Г.Алмонда для дослідження політичних процесів останньої чверті ХХ сторіччя у країнах Азії, Африки та Латинської Америки.

Характеристика політики як процесу дозволяє більш глибоко проаналізувати взаємодію суб'єктів з приводу державної влади. В цьому контексті деякі науковці ототожнюють політичний процес з політичною сферою в цілому (Р.Доуз) або з усією сукупністю поведінкових дій суб'єктів влади, зміною їх статусів та впливів (Ч.Мерріам). С.Хантінгтон пов'язує політичний процес з функціонуванням та трансформацією інститутів влади. Д.Істон розуміє його як сукупність реакцій політичної системи на виклики навколишнього середовища. Р.Дарендорф особливу увагу звертає на суперництво груп за статуси та ресурси влади, а Дж. Мангейм та Р.Річ визначають його як складний комплекс подій, що визначають характер діяльності державних інститутів та їх впливу на суспільство.

Можна виділити наступні трактування сутності політичного процесу:

1. Політичний процес як форма функціонування політичної системи, що еволюціонує у часі та просторі.

2. Політичний процес як один з суспільних процесів, на відміну від економічних, соціальних та ін.

3. Конкретний політичний процес з визначеним результатом (формування партії, проведення виборів).

4. Політичний процес як сукупність суспільних змін, обумовлених активністю суб'єкта інтересу, що адаптується до політичної структури.

5. Політичний процес як боротьба конкурентних груп за статуси та ресурси влади.

6. Политический процес як сукупність дій формальних та неформальних суб'єктів по здійсненню власних специфічних функцій у сфері влади.

Узагальнюючи різноманітні підходи, можна вважати, що *політичний процес представляє собою сукупність усіх динамічних змін в поведінці та відносинах суб'єктів, які функціонують у політичному просторі під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників*. Доволі поширеним є також наступне визначення: *політичний процес – це внутрішньо пов'язана послідовність політичних подій та явищ, а також сукупність дій різноманітних суб'єктів політики, спрямованих на досягнення, утримання та використання політичної влади в суспільстві*.

В аспекті такої інтерпретації політичного процесу, його *центральною характеристикою виступають зміни, які означають модифікацію структури та функцій, інститутів та форм, постійних та змінних рис, темпів еволюції та інших параметрів політичних явищ*. У якості джерела політичних змін політична наука зазвичай розглядає конфлікт, який виступає як варіант взаємодії політичних суб'єктів. Як джерело політичного процесу конфлікт представляє собою різновид та результат конкурентної взаємодії суб'єктів (груп інтересів, держав, індивідів), що змагаються за розподіл владних повноважень або ресурсів.

Поняття політичного процесу використовується у двох відношеннях – як макро- та мікро зміни. В макро аспекті його визначають як хід розвитку,

відтворення політичної системи під впливом діючих на неї факторів, тобто як універсальну динамічну характеристику. В мікро аспекті під політичним процесом розуміється рівнодіюча дій різних соціальних та політичних суб'єктів, тобто сукупність субпроцесів.

Таким чином, політичний процес є динамічною характеристикою політики, яка визначає розгортання політики у часі та просторі у вигляді послідовності дій та взаємодій. Формами його існування виступають політичні зміни та політичний розвиток. ***Політичні зміни – це виникнення нових характерних рис в засобах та характері взаємодії між політичними суб'єктами, між політичною системою та навколишнім середовищем.***

На відміну від змін категорія ***політичний розвиток використовується для визначення якісних, сутнісних змін політичної системи, її вихід на новий рівень існування.*** Відповідно до цього політичний розвиток може бути визначений як процес якісних змін політичної системи, її складових або самого політичного процесу.

Таким чином, між поняттями політичних змін та політичного розвитку є сутнісна різниця. Політичні зміни розглядаються як перетворення структур, функцій та цілей в сфері розподілу та здійснення владних повноважень в межах будь-якого суспільства. Політичні зміни сприяють або пристосуванню існуючої системи влади до нових вимог соціального середовища, або заміні даної системи політичного управління на іншу для підтримки життєдіяльності. Основні типи – політична реформа, революція державний переворот, реставрація, перегляд конституції.

Політичний розвиток – це сукупність динамічних процесів, що розгортаються в даному суспільстві, які визначають зміни всередині політичної системи або її заміщення іншою, як правило більш здатною ефективно відповідати на актуальні вимоги та виклики. Закономірності політичного розвитку відображають сталі взаємовідносини між соціальними групами та практичну діяльність акторів в політичній сфері. Вони

виявляються як тенденції, що сумують сполучення або конфлікт різноманітних інтересів, які обумовлюють характер політичних дій.

Політичні зміни постійні, оскільки не існує повністю статичних політичних систем, та застиглих в одному стані суспільств. В той же час, стабільність та досконалість політичних систем залежить від здатності суспільств змінюватися та пристосовуватися до нових умов. Стабільність політичної системи не означає, що в ній не відбуваються зміни. Навпаки – усталеність – це характеристика системної здатності вчасно адаптуватися до внутрішніх та зовнішніх впливів. Політичний розвиток системи відображає її активну реакцію на структурні, фінансові, ресурсні та інші кризи сучасного суспільства. Мобілізуючи власний потенціал та проводячи перегрупування соціально-політичних сил, суспільство може відтворити життєздатність політичної системи вже на більш високому рівні.

Структура політичного процесу складається з суб'єкта процесу, об'єкта, який необхідно досягти, методів, ресурсів та виконавців, які пов'язують суб'єкт та об'єкт.

Дослідження політичного процесу має велике наукове значення. Воно дозволяє:

1. Описувати стан політично організованого соціального середовища.
2. Вивчати сутність та спрямованість динаміки соціального середовища.
3. Створювати об'єктивну базу для формування теорій, що забезпечують засоби досягнення цілей, їх залежність від середовища протікання.

В науковому аналізі політичного процесу виділяють глобальні та локальні підходи. З точки зору *глобального підходу*, політичний процес – це рух форм інтеграції цілого по специфічній осі історичного часу, яка існує суб'єктивної об'єктивно (в сфері суспільної свідомості). Цей рух

детермінується попереднім досвідом, об'єктивними початковими цілями та ідеологічними перспективами. Структура політичного процесу в цьому контексті включає в себе три головні елементи:

1. Система соціальних зв'язків.
2. Способи інтеграції груп навкруги загально соціальних цілей.
3. Форми адаптації крупних соціальних груп до створених умов задоволення потреб та реалізації інтересів.

Суб'єкти політичного процесу можуть існувати на трьох основних рівнях:

- Групи в цілому.
- Організації групи.
- Політичної ролі індивіда.

Виходячи з цього, аналіз політичного процесу повинен ґрунтуватися на трьох основних характеристиках.

1. Суб'єкта політики в умовах, при яких реалізуються потреби або задовольняються інтереси. Необхідно з'ясувати, від якого імені здійснюється дія.

2. Рівня адаптації сили впливу різноманітних рівній політичної суб'єктності. Тут треба знайти відповідь на питання – хто або що (який орган) діє.

3. Чинники впливу на політичні дії та їх виявлення в політичній системі. Основне питання – як і в яких умовах діють суб'єкти.

Другий підхід до аналізу політичного процесу зосереджує увагу на *окремих процесах, що відбивають рух політичного життя в цілому*. Такий різновид аналізу дозволяє вивчати ціле шляхом пошуку загальних причин протікання частних процесів. Наприклад, вплив політичної системи на навколишнє середовище означає розвиток наступних процесів:

1. Виявлення соціальними групами потреб, прагнень, інтересів. Формулювання групової мети.
2. Артикуляція інтересів.

3. Процес систематизації та репрезентації інтересів.
4. Реалізація інтересів.

Таким чином, політичний процес – це різновид соціального процесу, що характеризує часову послідовність цілісних станів відносин людей з приводу влади у просторі її легітимного підтримування; становить собою рівнодіючу індивідуальних і групових лій та взаємодій, тобто сукупної політичної активності даного суспільства; включає в себе засоби взаємодії держави та громадянського суспільства, інститутів політичної системи та соціального середовища, влади та громадянина, відтворення та оновлення структурно-функціональні та інституціональні складові політичного порядку.

1.2. Типологія політичних процесів

Існує багато класифікацій політичних процесів за різноманітними критеріями. Зокрема, виділяють загальні та локальні політичні процеси. Загальний політичний процес охоплює все суспільство та веде до сутнісних змін або навіть до змін стану політичної системи. Загальний політичний процес розглядається як динамічна характеристика всієї політичної системи, зміна її якісних станів. На відміну від цього, під локальним політичним процесом розуміється рівнодіюча акцій та інтеракцій соціально-політичних акторів.

Локальні політичні процеси – це різноманітні форми політичної активності суспільства, спрямовані на реалізацію певних політичних цілей, що не чіпають якісного стану політичної системи в цілому.

Загальний політичний процес не є простою сумою локальних політичних процесів. Він відрізняється від них не тільки масштабом та змістом, але й формами. Загальний політичний процес протікає в таких формах, як еволюція, революція, криза, трансформація, розвиток. Прикладом загальних політичних процесів виступає зміна форми державного устрою, форми правління, політичного режиму влади.

Політичні процеси, що протікають у різних країнах мають значні особливості, але ряд спільних критеріїв дозволяє виділяти такі їх різновиди: а) **локально-регіональні та глобальні**. Класифікація політичних процесів за таким критерієм спирається на масштаб впливу того чи іншого регіонального процесу на загальний перебіг світової політики. Наприклад, етнополітичний конфлікт в Іраку з внутрішньої справи переріс в явище, що суттєво вплинуло на формування міжнародних політичних відносин.

б) **внутрішньо системні та перехідні (транзитні)**. Такий підхід до аналізу політичних процесів пов'язаний з системою інститутів та норм, що створює межі будь-якого процесу. Внутрішньо системні процеси розгортаються у політичному середовищі з чітко визначеними інститутами та нормами, які визнаються та виконуються усіма політичними гравцями. Така ситуація є характерною для країн з сталою політичною системою. До транзитних відносяться політичні процеси в країнах, що перебувають в стані якісної зміни влади, її інститутів, норм та відносин.

в) **сталі та кризові**. В науковій літературі сталі та кризові політичні процеси часто вивчають у категоріях – реформа або революція. Дійсно, гострі політичні кризи часто перетворюються у революційні вибухи, а системні політичні реформи забезпечують сталу еволюцію. В той же час, і революція і реформа можуть виступати засобом вирішення політичної кризи, що визначається наявністю або відсутністю балансу та консенсусу провідних політичних сил. Наукова перспектива такого підходу полягає в визначенні особливостей політичного управління суспільством під час кризи та в період стабільного функціонування системи;

г) **легітимні та тіньові**. В основі такої класифікації політичних процесів лежать цінності та норми домінуючої політичної культури, а також окремих субкультур. Ці цінності визначають правила політичної гри, межі політичної діяльності, легального та нелегального.

Типи політичних процесів можуть виділятися у відповідності до засобів досягнення динамічної рівноваги політичної системи у ході її

перетворень, певної послідовності політичних змін. В цьому контексті виділяють політичні процеси технократичного, ідеократичного та харизматичного типів:

- **політичний процес технократичного** типу базується переважно на політичних технологіях, процедурах, засобах легітимного отримання влади, прийняття рішень. Суб'єкти тут чітко виконують ті політичні ролі та функції, які визначені законодавством, політичними традиціями, а лідери виступають у якості носіїв інтересів тих інститутів, які вони безпосередньо представляють;

- **політичний процес ідеократичного типу** характерний для традиційних суспільств, в яких ще не сформувалася диференціація політичних ролей та функцій, автономія особистості, відсутня інтеграція різноманітних етнокультурних та соціально-економічних відносин суспільства на базі загальнонаціональної ідеї;

- **політичний процес харизматичного типу** властивий суспільствам, де абсолютизується роль та статус політичного лідера. У ситуації незрілості громадянського суспільства, низької правової культури та відсутності національної згоди з приводу рис та властивостей бажаного суспільства єдиною умовою ефективності політичного процесу стає харизматична особистість.

Одну з найвідоміших типологій загальних політичних процесів запропонував відомий американський політолог Л.Пай. В книзі „Незахідний політичний процес” він запропонував характерні відмінності політичних процесів **„західного” та „незахідного” типів**. Зокрема були виділені наступні відмінності:

1. В незахідних країнах низькою є диференціація та спеціалізація політичної системи, сфера політики практично не відділена від інших сфер суспільного життя.

2. Мають місце глибокі розбіжності в політичній культурі, орієнтаціях та навичках різних поколінь.

3. Значним впливом на незахідний політичний процес користуються харизматичні лідери, взагалі політичне життя надзвичайно персоніфіковане.

4. В політичній владі відсутня єдність з питань стратегії та тактики суспільного розвитку.

Інший тип класифікації ґрунтується на цивілізаційних та культурних відмінностях. Тут виділяють *горизонтальні та вертикальні політичні процеси*. Перші базуються на визнанні формальної рівності головних учасників політичного процесу. В них існує загальна система цінностей та правові регулятори політичної діяльності. У вертикальних політичних процесах політична система тримається в основному на авторитеті лідера, існує жорстка ієрархічна система підпорядкування політичних суб'єктів, головними загальними цінностями виступають дисципліна та підкорення ідеям і розпорядженням лідера.

Для вивчення типології політичних процесів важливе значення має розгляд різноманітних *режимів їх протікання*. Зокрема виділяють:

- режим функціонування, який не виводить політичну систему за межі усталених відносин між громадянським суспільством та владою.

- режим занепаду – приводить до регресивних змін політичної системи. Такі зміни мають негативний характер по відношенню до норм та умов цілісного існування політичної системи. Політичні рішення, що, приймаються не управляють політичною системою і суспільством в цілому.

- режим розвитку виводить інститути та механізми влади на новий якісний рівень, що здатний адекватно відповідати на нові соціальні вимоги та забезпечувати керованість суспільства за нових умов.

1.3. Актори політичного процесу

Основними суб'єктами політичного процесу виступають політичні системи, політичні інститути (держава, громадянське суспільство, політичні партії та ін.), групи інтересів, а також індивіди.

Політичний інститут – це відтворювана у часі сукупність норм та правил, організаційного потенціалу, що впорядковує політичні відносини в

певній сфері політичного життя. Основним владним інститутом та провідним суб'єктом політичного процесу виступає *держава*. Іншим важливим актором політичного процесу є громадянське суспільство, яке також може розглядатися як політичний інститут. Менш масштабними суб'єктами політичного процесу виступають *партії, групи інтересів, індивіди*. Індивіди та групи можуть приймати участь в політиці не лише в інституціональних формах, наприклад, голосуючи на виборах, але й у формі стихійних масових виступів.

З метою досягнення групових інтересів люди можуть створювати спеціальні групи, що відрізняються ступенем інституціоналізації — від випадкової групи, створеної під час мітингу до організованої, довготривалої групи інтересів. Від ступеня інституціоналізації політичної діяльності залежить не тільки досягнення конкретних цілей, але й відтворюваність, повторюваність, регулярність політичних відносин, їх закріплення в правилах та нормах.

При аналізі політичного процесу дуже важливо враховувати характер взаємодії його суб'єктів. Характер взаємодії істотно залежить від масштабу політичного процесу та суб'єктів. Зокрема, характер взаємодії між політичною системою та навколишнім середовищем буде визначатися рівнем еволюційного розвитку системи та оточення, наприклад, ступенем внутрішньої диференціації. Характер взаємодії між суб'єктами, наприклад між громадянином та окремою партією, буде визначатися вже іншими параметрами: інституціональними умовами, особливостями партійного розвитку, місцем партії в політичній системі, соціально-психологічними особливостями розвитку особистості та ін. У загальному вимірі, характер взаємодії суб'єктів політичного процесу описується у термінах конфронтації, нейтралітету, компромісу, союзу, консенсусу.

Для характеристики процесів функціонування та взаємодії суб'єктів політичного процесу використовують поняття *акцій (дій) та інтеракцій (взаємодій)* різних учасників політичного процесу. Для з'ясування ролі

політичних суб'єктів в політичному процесі використовують наступні характеристики:

- Потенціал політичних суб'єктів – індивідуальні чи групові, ступінь організованості, змобілізованості та свідомості групового суб'єкту, обсяг ресурсів.
- Засоби, форми та методи політичної діяльності.
- Типи інтеракцій між ними.

В контексті дослідження суб'єктів політичного процесу важливим видається вивчення взаємовідносин різноманітних груп інтересів з владними інститутами, що виробляють політичний курс. На думку Г.Алмонда можна виділити три основні типи систем груп інтересів: плюралістичний; демократичний корпоративістський та керований.

Плюралістична система груп інтересів визначається певними особливостями організації груп інтересів та участю їх в політичному процесі:

- різноманітні групи можуть представляти єдиний соціетальний інтерес;
- членство в групах є добровільним та обмеженим;
- групи зазвичай мають вільну та децентралізовану організаційну структуру;
- групи інтересів та владні органи чітко відокремлені одне від одного.

Такі групи інтересів, наголошує Г.Алмонд, конкурують між собою в боротьбі за членів та вплив. І всі одночасно намагаються нав'язати свої вимоги особам, що визначають політичний курс та бюрократії. У якості прикладів такої системи називають США, Канаду та Нову Зеландію, з певними застереженнями Велику Британію, Францію та Японію.

Демократичні корпоративістські системи характеризуються більш організованим представництвом інтересів:

- єдина головна асоціація представляє певний соціетальний інтерес;
- членство в такій асоціації зазвичай буває обов'язковим та майже всезагальним;

- головні асоціації мають централізовану структуру і чітко спрямовують дії своїх членів;
- у багатьох випадках групи інтересів систематично приймають участь у виробленні та реалізації політичного курсу.

Найбільш сформовані корпоративістські системи склалися в Австрії, Нідерландах, Норвегії та Швеції, схожі тенденції прослідковуються у Німеччині та Данії.

Керована система організації груп інтересів базується на наступних ознаках:

- кожен сектор суспільства представлений однією групою;
- членство в таких групах часто є примусовим та безальтернативним;
- кожна група має ієрархічну структуру;
- групи контролюються урядом або його органами з метою мобілізації підтримки політичного курсу уряду.

В таких системах групи існують для того, щоб полегшити контроль уряду за суспільством. Найбільш показовими в цьому відношенні є традиційні комуністичні системи. До сього часу подібний контроль існує у Китаї, північній Кореї, В'єтнамі та на Кубі. Розвиток високо контрольованих груп інтересів притаманний і для деяких некомуністичних режимів, наприклад Бразилії та Мексики.

Внутрішня динаміка політичного процесу визначається розстановкою та співвідношенням соціально-політичних сил. Американські вчені внутрішню динаміку політичного процесу називають “політичною сценою” (political performance). Розстановка сил визначається шкалою, що визначає політичних акторів, відносно правлячого угруповання – підтримки та протистояння. Позиція суб'єкта в цьому контексті - це положення відносно владного центру (осі). Диспозиція – відносини з іншими суб'єктами. Співвідношення сил, визначається передусім потенціалом політичних акторів.

Г.Алмонд та Б.Пауелл, систематизуючи фази політичної динаміки, визначають також провідних суб'єктів, виділяють носіїв функцій на кожній з них:

	<i>Зміст фази політичної динаміки</i>	<i>Суб'єкти, носії функцій</i>
I фаза	артикуляція індивідуальних та групових інтересів	групи інтересів, асоціації, суспільні організації
II фаза	Агрегація інтересів (узагальнення) інтересів	політичні партії
III фаза	вироблення політичного курсу	представницькі та законодавчі інститути, які формують колективні рішення
IV фаза	реалізація прийнятих рішень	виконавча влада
V фаза	контроль та арбітраж	інститути судового й конституційного нагляду, що повинні усувати розбіжності інтересів соціальних груп на ґрунті суспільно визнаних норм

Питання та завдання для перевірки

1. Що таке політичний процес, в чому полягають його базові інтерпретації?
2. Визначте структуру та внутрішні компоненти політичного процесу.
3. Які критерії використовуються для типології політичних процесів?
4. Визначте та охарактеризуйте основні типи політичних процесів.
5. Хто виступає акторами політичного процесу, які типи взаємовідносин складаються між ними?
6. В чому полягає зміст розстановки та співвідношення політичних сил, поняття «політична сцена».

7. Якими показниками характеризується потенціал суб'єктів політичного процесу?

Рекомендована та використана література:

1. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор: Учебное пособие / Сокр. Пер. с англ. А.Богдановского, Л.А.Галкиной; Под. Ред. М.В.Ильина, А.Ю.Мельвиля. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 492.
2. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Переклад з німецької О.Погорілого. – К.: ОСНОВИ, 1988. – 534 с.
3. Дегтярев А. Основы политической теории. – М.: РОССПЭН. – 570с.
4. Даль Роберт А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / О.Д. Білогорський (пер.з англ.). — Х. : Каравела, 2002. — 216с.
5. Исторична і політична наука та суспільна практика в Україні / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досл. ім. І.Ф.Кураса. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
6. Клингеманн Х.-Д., Алмонд Г. А., Гудин Роберт И. Политическая наука: новые направления: [Пер. с англ. / Р. И. Гудин, Х.-Д. Клингеманн, Г. Алмонд и др.]; Под ред. Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна; Науч. ред. рус. изд. [и авт. вступ. ст.] Е. Б. Шестопаля; [Ин-т "Открытое о-во"]. — М. : Вече, 1999. — 814с.
7. Макиавелли Никколо. Государь: [Сборник : Пер. с итал.] / Никколо Макиавелли. — М. : ЭКСМО-пресс, 1998. — 653с.
8. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / Под. ред. Мелешкиной Е.Ю. – М.: Издательский дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2001. – 304 с.
9. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 735 с.

10. Політологія / За ред. А.Колодій. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – Кн.1: Політика і суспільство. – 664 с.
11. Політологія: Підручник для студ. вищ. навч. закладів / За ред. Бабкіної О.В., Горбатенка В.П.. – К.: В. Ц. “Академія”, 2006. – 568 с.
12. Політологія: Довідник / За ред. М.І.Обушного. – К.: Довіра, 2004. – 599 с.
13. Политология: Учебник / Под ред. В.А.Ачкасова, В.А.Гуторова. – М.: Юрай-Издат, 2006. – 692 с.
14. Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В.Ф.Солдатенко (кер.) та ін.; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 670с
15. Рудич Ф.М. Політологія: Підручник. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Либідь, 2009. – 480 с.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ

ОСНОВНІ ТЕЗИ

- Еволюція методологічних підходів до дослідження політичних явищ. Виникнення та розвиток інституціоналізму. Поняття інституціональної стабільності та розвитку.
- Внесок Чикагської школи політичних наук у розвиток методології досліджень. Особливості та розвиток біхевіористського методу в політології, сутність та складові принципу верифікації наукових теорій.
- Формування структурно-функціонального аналізу в працях Т.Парсонса, його предмет та основні методологічні принципи. Теорія структурації Е.Гідденса, поняття соціально-політичної структури та практики.
- Системний підхід до вивчення політичних систем. Циклічна модель політичної системи Д.Істона. Виділення основних системних понять та методологічних принципів аналізу.

2.1. Еволюція методологічних підходів до дослідження політичних явищ.

Основним засобом створення теорій, що пояснюють політичні явища є метод. *Метод* – це засіб пізнання, який включає в себе два елементи: принципи, що висловлюють те чи інше розуміння політики, обумовлюють основні підходи до постановки та вирішення політичних проблем; суму прийомів, технік та процедур пізнання.

Методи пізнання та дослідження політичного процесу пройшли значну історичну еволюцію. Першими були філософсько-нормативні та теологічні засоби пізнання. В Новий час виникли формально-інституціональні та історико-порівняльні методи. З другої половини ХІХ сторіччя активно став використовуватися соціологічний метод. 20-60 роки ХХ сторіччя

відзначилися домінуванням біхевіористських підходів. Друга половина ХХ сторіччя привела до постбіхевіорального та неоінституціонального періоду в наукових дослідженнях. Сучасною тенденцією розвитку методології наукових досліджень політичного процесу став її нелінійний характер та формування принципів доцільності використання тих методів, які є найбільш придатними для вивчення конкретного об'єкта у визначеному часі та середовищі.

Відомі політологи Д.Ептер та Ч. Ендрейн в праці “Порівняння правлінь: розвиток нових націй” запропонували три підходи до вивчення політології:

1. Нормативний підхід. Прибічники цього підходу розглядають норми у вигляді прав та обов'язків, зорієнтованих на декларовані цінності. Нормативні аналітики використовують в якості одиниці аналізу все суспільство і вважають, що зміни в ньому є наслідком діалектичного конфлікту між протилежними цінностями та ідеями.

2. Структурний підхід. Його прибічники розглядають п'ять основних об'єктів дослідження: правові та офіційні інститути; неоінституціональні структури – громадянські організації та політичні партії; групи – офіційні – партії, церква, армія, неофіційні – профспілки, організації фермерів...; структури та функції, що складають взаємопов'язану систему; структури у вигляді соціальних груп та класів. Головна мета – створення та підтримка стабільності політичної системи.

3. Біхевіористський підхід. Тут головна увага приділяється проблемі навчання та соціалізації, мотивації, сприйняттю та відношенню до влади. Об'єкт аналізу – індивід або невелика група.

2.2. Інституціоналізм. Одним з найстаріших методологічних підходів вважається *інституціональний*. Тривалий час (приблизно до 30-х років ХХ сторіччя) інституціональний підхід складав одну з домінуючих методологічних традицій в США та Великій Британії. Основну увагу його

представники приділяли вивченню політичних інститутів, їх впливу на практичну політичну діяльність.

Розвиток політичних процесів приводив до необхідності формування системи методів та дослідницького інструментарію їх вивчення. Як і будь-яке досліджуване явище політичні процеси потребували певних одиниць їх аналізу та вимірювання. Більшість дослідників наприкінці XIX – на початку XX сторіч у якості таких одиниць обирали інститути, що створюють певні правила протікання політичного процесу. Засновником теорії інституціоналізму вважається М.Оріу, професор Тулузьського університету. На його думку саме інститути є головним складовим елементом суспільства. Об'єднуючись для здійснення спільних дій, люди поступово проникаються почуттям єдності, згуртовуються навколо загальних інтересів та ідей, і, таким чином, створюють інститут. Відповідно – інститут - це передусім ідея спільної справи або підприємництва, яка здійснюється в певному правовому полі. Суспільство представляє собою взаємодію інститутів. Створюючи інституціональну теорію М.Оріу намагався поєднати політичну та правову науку. Він вважав, що існує два типи інститутів – корпоративні (держава, профспілки, церква...) і речові (правові норми). Державу вчений називає першим серед рівних інститутів суспільства. Таким чином, за М.Оріу, інститут – функціонуюча система впорядкованих відносин, в якій взаємодіють об'єктивні та суб'єктивні (вольові) чинники.

Відповідно до робіт М.Вебера інститути представляють собою соціальні утворення, спільності індивідів, які мають особливі ознаки. Серед таких ознак вчений називав: незалежність від бажань індивідів; раціональний характер правил, на які повинен орієнтуватися індивід; наявність апарату примусу, який забезпечує виконання встановлених правил.

Такі наукові висновки підкріплювалися дослідженням політичного життя, передусім, США та Великої Британії. При аналізі інституціонального устрою цих держав основна увага приділялася виявленню чинників, що впливають на політичну поведінку та демократичну ефективність

(наприклад, виборчим системам). Основними методами аналізу були історико-корпоративний та традиційний описовий, індуктивний аналіз формально-правових інституцій.

З часом виявилися певні недоліки такого традиційного підходу. Серед них можна назвати:

- обмеження предмету політичного аналізу, слабку увагу до політичної поведінки;
- ігнорування неполітичних засад політичної поведінки людини;
- формальний підхід до вивчення політичних інститутів без урахування неформальних аспектів їх функціонування та ролі в прийнятті політичних рішень;
- прескриптивний (предписуючий характер теорії).

Прагнення вчених подолати названі недоліки привели до значної еволюції інституціоналізму, загальна тенденція якої полягала в сприйнятті інших методологічних підходів.

В межах сучасного інституціоналізму виділяють ***конституційні дослідження та неоінституціоналізм***.

Конституційні дослідження представлені головним чином у Великій Британії. Основну увагу конституціоналісти приділяють змінам у британській політиці, порівнянню практики конституційних угод і т.п. Конституціоналісти намагаються уникнути формалізму у дослідженні інститутів і розглядають їх у дії, тобто намагаються визначити, як в інститутах реалізуються цілі та наміри осіб. Представники державницького напрямку основну увагу приділяють вивченню інституціональних умов організації державної служби, підвищення її ефективності.

В політичній науці ***“новий інституціоналізм”*** з’явився в середині 80-х років ХХ сторіччя, ставши своєрідною реакцією вчених на домінування в політологічних дослідженнях біхевіоризму та теорії раціонального вибору. Специфіка неоінституціоналізму полягає в акцентуванні більш самостійної ролі політичних інститутів в політичному процесі, намаганні виявити

"незалежні змінні величини", що визначають політику та адміністративну поведінку. Досліджується неформальна структура політичних інститутів, результати їх діяльності.

Як відомо, сучасні політологи неоднозначно трактують визначення поняття "*інститут*". Наприклад, Д.Норт визначає його як "обмеження встановлені людьми, які структурують політичну, економічну та соціальну взаємодію ... неформальні та формальні правила, а також систему санкцій за їх невиконання". А. Степан під інститутами розуміє правила прийняття рішень та системи стимулів; С.Кроуфорд та Е. Остром – правила, норми та спільні стратегії; П.Холл – формальні правила, процедури досягнення згоди та стандартно діючі практики, що структурують відношення між індивідами; Г. О'Доннелл – колективну дію по управлінню, лібералізації та розширенню поля індивідуальних дій або зразки взаємодії, що ведуть до упорядкування. Таким чином, враховуючі деякі розбіжності, можна зробити висновок, що представники неінституціональної школи єдині в визначенні інститутів як набору формальних правил, неформальних обмежень та механізмів їх примусового здійснення.

Інститути – це узгоджені правила гри в суспільстві. Вони створюють структуру мотивів поведінки людини, зменшують непевність, організують повсякденне життя. Основна функція інститутів – забезпечити стабільність через пом'якшення змін у співвідношенні суспільних цінностей.

Інституційна стабільність робить можливим складний обмін політичною діяльністю та її результатами. Але сама по собі стабільність ще не означає, що інститути функціонують ефективно. Стабільність не тотожна ефективності. Останню, відповідно до неінституціонального підходу, забезпечують такі фактори, як *конкуренція, децентралізація прийняття рішень, правила та норми*, що відповідають інтересам і тих, хто виграє, і тих, хто програє у певний момент організації. Безумовно, ефективними є правила, що блокують невдалі дії та підтримують вдалі. Саме вони ініціюють зростання економічного та суспільного капіталу.

Джерелом інституційних змін в політиці є еволюція світосприйняття людей, яка віддзеркалюється в зміні їх відношення до цінностей або в зміні порядку ціннісних переваг. Важливо, що формальні правила можуть бути одномоментно замінені державою, а неформальні обмеження еволюціонують досить повільно. Д.Норт звертає увагу на те, що інститути не тотожні організаціям. Інститути суть правила гри, а організації - це групи людей, які пов'язані спільною цільовою функцією.

Використовуючи ці висновки, Д.Норт пояснює, чому сили конкуренції далеко не завжди ведуть до виключення неефективних правил гри і чому застарілі інститути здатні існувати тисячоліттями. Вчений виділяє головні фактори, що ведуть до збереження неефективних правил гри в політиці:

- збереження їх зацікавленою державою (якщо вони сприяють максимізації різниці між доходами та розходами казни);
- підтримка могутніх груп із спеціальними інтересами;
- нові, більш ефективні правила гри часто остаються незадіяними тому, що їх введення потребує значних первинних зусиль, яких не потребують вже давноіснуючі інститути.

Все це, на думку Д.Норта, стабілізує вже створену політичну систему, незалежно від її ефективності. Інститути, як би штовхають суспільство в певну колію, з якої потім складно вибратися. В кожному суспільстві існує суміш ефективних та неефективних інститутів, і саме співвідношення між ними визначає траєкторію суспільного розвитку.

Неоінституціоналізм виходить з того, що система законів представляє собою *суспільний капітал*, позитивний вплив якого змінюється з часом. Поведінка політичних акторів може або підвищувати цей вплив, або зменшувати його (при відмові виконувати прийняті правила та норми). Все залежить від того, яка лінія поведінки буде здаватися акторам раціональною.

З точки зору теорії ігор, прийняття політичними акторами загальнонаціональних правил та норм може проходити за принципами:

- гри “з нульовою сумою”, коли в результаті взаємодії обсяг матеріальних благ зостається незмінним, а переможець отримує все. Це означає, що один з учасників створення “правил гри”, займаючи провідні позиції на стадії розробки, диктує слабким гравцям свою волю та свідомо примушує їх прийняти вигідні йому норми, щоб зберегти своє домінування та істотно обмежити можливості інших гравців;

- гри “з ненульовою сумою”, коли в результаті взаємодії змінюється сукупний обсяг благ, виникає нове, а виграш чи програш кожного гравця приблизно рівно можливі.

Оскільки демократія передумовлює певність процедур та непевність результату (на відміну від авторитаризму з непевністю процедур та певністю результату), вибір першого варіанту в умовах демократичного транзиту означає, по суті, продовження попередньої авторитарної традиції, носієм якої є політичний актор, що ініціює прийняття даного варіанту та інституціоналізацію його.

Результатом такого варіанту скоріш за все буде *інституціональна нестабільність* в зв'язку з загостренням боротьби між основними політичними акторами. Учасники політичного процесу, чий інтереси зазнали тиску, будуть намагатися внести зміни в установлені “правила гри”, скоректувати їх, а домінуючий актор протистояти такого роду змінам та маневрувати з метою створити видимість прогресу. Більшість політичних акторів, навіть виконуючи встановлені таким чином “правила гри”, будуть делегітимувати їх своїми діями. Як наслідок, буде зростати кількість громадян, що розчаровані в політичній владі та її здатності ефективно управляти суспільним життям.

Тільки другий варіант відкриває можливості досягнення стабільності та ефективності виборчої та партійної систем, бо ґрунтується на демократичній традиції та створює віру в справедливість і законність прийнятих правил і норм легітимації законодавчої та виконавчої влади.

Важливе місце в теорії неоінституціоналізму займає поняття „*інституціональний порядок*”. Марч та Олсен у статті “Новий інституціоналізм: організаційні чинники політичного життя” (1984) відмічають, що традиційна політична теорія розглядає проблему порядку або в ракурсі „політичного договору”, що відбивається в конституціях та законах, або „морального обов’язку”, частіш за все пов’язаного з релігійними настановами. Поза межами наукового дослідження залишаються два інших види порядку: порядок, заснований на розумі та раціональності, та порядок, що встановлюється шляхом „змагання та примусу”.

На думку авторів методології „нового” інституціоналізму, усі різновиди політичного порядку тісно пов’язані. *Політичний порядок*, відповідно до такого комплексного підходу, повинен розглядатися як спільна діяльність та спілкування людей, що ґрунтується на угодах та обов’язках, раціональності та цілеполянні, змагальності та конфлікті, та конкретизується в концептах історичного, темпорального, ендогенного, нормативного, демографічного та символічного порядків.

У діалектичному зв’язку з проблемою інституціональної стабільності знаходиться проблема *інституціональної динаміки або інституціональних змін*. Як наголошує, Д.Норт для розуміння сутності інституціональних змін необхідно з’ясувати такі риси:

- стабільність інституціональних характеристик;
- джерело змін;
- головна діюча сила змін;
- спрямованість змін.

Стабільність інституціональних характеристик підтримується складним набором обмежень, які формують інститути. Мова йде про правила, що знаходяться в ієрархічній залежності і формалізуються в конституціях, законах та правових нормах. Неформальні обмеження також є надзвичайно важливими для утримання інституціональної стабільності. Важливо ще раз підкреслити, що стабільність не є достатнім показником ефективності, вона

необхідна для встановлення складної взаємодії між соціально-політичними акторами, але не є достатньою для досягнення інституціональної ефективності.

Джерелом інституціональних змін виступає зміна світосприйняття людей, яка відображається в виникненні нових цінностей та переваг. Відповідно до нових цінностей та переваг змінюється і вибір, який роблять соціально-політичні актори. Діючою силою змін, за Д.Нортом, є підприємець – політичний або економічний. Інституціональні обмеження визначають потенційні можливості підприємців (політичних чи економічних) для досягнення максимального добробуту. Для збільшення власних потенціальних можливостей актори повинні розвиватися, що поступово змінює встановлені обмеження. Але одних зусиль соціально-політичних акторів недостатньо для того, щоб змінити правила, за якими існує суспільство, для цього потрібні нові навички та знання, які стимулюють суспільні зміни.

Інституціональні зміни, таким чином, є зростаючим процесом, в межах якого можливість отримання прибутку та переваг в короткостроковій перспективі сприяє виникненню довгострокових змін. Довгострокові зміни не є заздалегідь визначеними з таких причин. По-перше, політичні або економічні підприємці зазвичай незацікавлені у великих змінах, що не мають до них безпосереднього відношення, але спрямування інвестицій безпосередньо впливають на рівень освіти, а також сприяють зростанню або зниженню чинників мобільності виробництва. По-друге, має місце суттєва розбіжність між фактичними та бажаними результатами. Таке відхилення виникає в результаті обмеження можливостей та здатностей соціально-політичних акторів та складності вирішуваних проблем.

2.3. Біхевіоризм.

Провідним напрямком дослідження в політичній науці виступає також *біхевіоризм*, основний розквіт якого припав на 1950—1960 роки ХХ сторіччя. Ініціаторами використання біхевіористського підходу до вивчення

політичних явищ були представники Чикагської школи американської політичної науки. Це такі вчені, як Б.Берельсон, Г.Лассуелл, Ч.Мерріам та ін.

Чикагська школа політичних наук була створена у 20-х роках Чарльзом Едвардом Мерріамом на базі факультету політичних наук Чикагського університету. Ч.Мерріам вважав, що основним предметом дослідження політичної науки є політична поведінка. Перший масштабний дослідницький проект в Чикагському університеті був спрямований на вивчення настанов електорату під час виборів мера Чикаго у 1923 році. Вперше були розроблені та використані програми досліджень політичних явищ з використанням кількісних та експериментальних методів. Потім Гарольд Госснел продовжив це дослідження як перший в історії політичної науки експеримент по з'ясуванню впливу на результат голосування спрямованої агітації, досліджувалися також розбіжності між національними та місцевими виборами.

Одна з особливостей Чикагської школи – встановлення тісних міждисциплінарних зв'язків з психологією, економікою, соціологією, антропологією, правом. Гарольд Лассуелл пристосував систему Ч.Мерріама до політичної психології. Він першим дослідив комплекс фізіологічних та емоційно-розумових процесів політичних діячів, використовуючи лабораторні методи аналізу. Іншими крупними вченими Чикагської школи були К.Райт, Л.Д.Уайт, Дж. Г.Мід.

У 1931 році з'явилася книга Ч.Мерріама “Сучасний стан політичної науки”, в якій підкреслювалася необхідність використання емпіричних даних для вивчення політики.

Таким чином, здобуток Чикагської школи політичної науки полягав в:

1. Розробці позитивістських методів дослідження політичних явищ.
2. Обґрунтуванні на прикладах конкретних емпіричних досліджень твердження, що реальний розвиток політичного знання може бути досягнутий лише на ґрунті міждисциплінарних досліджень з використанням кількісних методологій за рахунок організованої підтримки наукових розробок.

3. Були вироблені особливі інструменти дослідження політичних явищ, які стали стандартом для багатьох поколінь англомовних дослідників політики.

У 30-40 роки ХХ сторіччя американський вплив в західній політичній науці стає домінуючим. Саме до США перемістився центр розвитку соціально-гуманітарних наук, чому сприяла еміграція вчених з європейських країн. В Європі, де в той час переважали тоталітарні режими зникла можливість для об'єктивних політичних досліджень. В 30-х роках Німеччину, Австрію та Італію покинули більше половини викладачів вищої школи, а також багато представників наукової еліти: Т.Адорно, Г.Маркузе, Г.Моргентау, З.Фрейд, Е.Фромм та ін.

В період після Другої світової війни провідну роль в розвитку політичної науки продовжували відігравати США. Саме тут позитивізм став фундаментом для розвитку біхевіоризму в соціальних науках. Його засновниками стали Г.Лассуелл, Д.Труман, Г.Алмонд та ін. Роберт Даль виділяв декілька факторів, що сприяли становленню біхевіоризму:

1. Існування таких підходів, як позитивізм та прагматизм.
2. Еміграція в 30-х роках в США значної кількості вчених, переконаних в можливості використання психологічної та соціологічної теорії для дослідження політики.
3. Друга світова війна, що довела неспроможність традиційних теорій описувати та прогнозувати реальні події.
4. Розповсюдження методів емпіричного дослідження на вивчення політичних виборів та поведінки виборців.
5. Діяльність американських благодійних організацій (фонди Карнегі, Рокфеллера, Форда), що фінансували дослідницькі програми.

Особливістю біхевіористського підходу стала підвищена увага до поведінки індивідів в політичних ситуаціях, дослідження політичних відносин між людьми, а не інститутами: між громадянами, адміністраторами, законодавцями.

Розквіт біхевіоризму прийшовся на 50-ті роки ХХ сторіччя. Багато американських факультетів політичних наук включили в навчальні плани курс “політичної поведінки”.

В біхевіоральних дослідженнях виділялося три основних напрямки: *політична психологія; політична соціологія; політекономія*. Усі вони прагнули поєднати урахування особистісних факторів та приділяти основну увагу не стільки впливу на індивіда зовнішніх факторів, скільки вивченню способів реалізації їм своїх цілей. До центру досліджень потрапляли скоріше не політичні інститути, а механізми здійснення влади. Предметом аналізу біхевіористів виступала політична поведінка на індивідуальному на соціально-агрегованому рівні.

Особливими ознаками біхевіоризму були і його *основні методологічні принципи*: дослідження поведінки людей шляхом спостереження та емпірична перевірка висновків. Емпірична перевірка спиралася на такі критерії: внутрішня послідовність теорії; співвідношення з іншими теоріями, що описують дане політичне явище; здатність робити емпірично значущі висновки.

В межах біхевіористського підходу дещо змінилося значення терміну “теорія”. Біхевіористська теорія була орієнтована на емпіричне використання і бачила своє завдання в тому, щоб пояснити і навіть прогнозувати поведінку людей та функціонування політичних інститутів.

Необхідність практичної перевірки гіпотез призводила до широкого використання кількісних методів аналізу, таких як статистичні методи, моделювання, методи опитувань та ін. Особливу роль в розвитку цих наукових розробок відіграли Мічиганський та Чикагський університети США.

У 70-х роках в західній політичній науці починають виникати тенденції так званої постбіхевіоральної революції. Увага вчених знов концентрується навкруги інституціональних досліджень. До пояснення політичних процесів залучаються логіко-математичні та економічні підходи.

Недоліки біхевіористського підходу вбачаються у відсутності системного погляду на політичні процеси та ігноруванні історико-культурного контексту. На ґрунті подолання цих недоліків виник постбіхевіоризм, який можна охарактеризувати наступними рисами:

1. Визнання не тільки тих теорій, що мають емпіричне походження, але й інших при збереженні принципу верифікації.
2. Відмова від принципу повної верифікації, визнання значущості часткової верифікації.
3. Відсутність абсолютизації технічних прийомів, використання якісних методів аналізу та історичного підходу.
4. Визнання значущості ціннісного підходу при аналізі політичних явищ.

Наприкінці ХХ сторіччя інституціональний та біхевіористський підходи почали зближуватися. Це стало можливим завдяки тому, що більшість вчених взяла на озброєння принцип методологічного індивідуалізму, який визначає можливість використання в політичних дослідженнях тих методів, які більш за все підходять до них.

1.4. Структурно-функціональний аналіз. Серед методів політологічного дослідження значне місце посідає *структурно-функціональний аналіз*, який сформувався на ґрунті декількох наукових дослідницьких підходів. Зокрема – це функціоналізм, що представляє собою теорію, пояснюючу соціально-політичні явища з точки зору їх функцій. Функціональний метод розповсюджений у всіх галузях суспільних наук. Його характерними рисами є:

- пошук аналогій в соціології та соціальній антропології;
- пояснення соціальної активності індивідів, будь-якої організації або суспільства в цілому.

Особлива увага приділяється проблемі виявлення сил, що забезпечують суспільству цілісність, сталість та рівновагу. Витоки сучасного *функціоналізму* виходять до праць О.Конта, який вважав, що всі інститути,

вірування та моральні засади пов'язані в єдине ціле. Тому метод вивчення будь-якого з них міститься в виявленні закону, пояснюючого їх співіснування. Такий підхід заснував та застосував на практиці соціолог та антрополог Броніслав Маліновський, він першим використав термін „функціоналізм” після проведення етнографічних досліджень серед австралійських аборигенів. (Зокрема релігійні ритуали він розглядав як функцію соціальної адаптації).

Антрополог Радкліф Браун розвив цей підхід і назвав його „*структурним функціоналізмом*”. Функціоналісти вважають, що у кожному суспільстві існує певна центральна система цінностей, підкреслюють важливість політичної соціалізації, що привчає людей до нормальних очікувань та регулює конфлікти з приводу нестачі ресурсів. Цій проблематиці надається особлива увага в американській політології, де постулюються цілий ряд системних функцій (соціалізація, формування політичних груп, політична комунікація), завдяки яким політичні системи пристосовуються до змін.

Іншим витокom структурно-функціонального аналізу є *структуралізм* – теорія, відповідно до якої структура системи або організації більш важлива, ніж поведінка її елементів. Структурне дослідження має дуже глибоке коріння і може прослідкуватися до ідей Конфуція, Платона та Аристотеля. Початок сучасному структуралізму було покладено французьким лінгвістом Фердинандом де Соссюром. Характерною особливістю структуралізму є методологічне твердження, що окремі елементи будь-якої системи мають значення лише в контексті їх відносин одне з одним. Французький соціолог Клод Леві-Строс стверджував, що аналіз повинен приводити до розробки моделі, яка виявляє основні структурні механізми, що управляють явищами суспільного життя. Він відкрив „несвідомі психічні структури”, які на його думку знаходяться в основі усіх соціальних інститутів. Цей метод особливо активно застосовувався в галузі дослідження міжнародних відносин.

Структурний функціоналізм методично був оформлений американським соціологом Т.Парсонсом. Предметом структурно-функціонального аналізу є склад і взаємодія структур соціальної системи. В цьому контексті поняття структура перш за все відноситься до нормативних типів поведінки, а „функція” пояснює, як ці типи розрізняються в якості систем. Прибічники структурно-функціонального аналізу представляють суспільство як систему, що включає в себе стійкі елементи а також засоби зв'язку між ними, що і утворює структуру системи. Кожен елемент виконує певну функцію, яка є важливою для підтримки цілісності системи.

Відповідно до структурно-функціонального підходу суспільство можна представити як сукупність елементів, а також як сукупність окремих позицій, що займають індивіди, та ролей, що відповідають цим позиціям. Головним завданням дослідника тут виступає з'ясування елементів системи, їх функцій та зв'язків.

Т.Парсонс виділяв чотири крупних елемента суспільства: **економічну, політичну, соціетальну та культурну підсистеми**. Структурно-функціональний підхід став основою для створення теорії політичних систем. Структурний функціоналізм сприяв включенню до сфери аналізу політичного процесу макропоказників та макроструктур і створенню дослідницького інструментарію, придатного для наукового кроснаціонального дослідження.

Т.Парсонс в працях “Структура соціальної дії”, “Соціальна система”. “Система сучасних суспільств” започаткував теорію соціальної дії, яка передумовлює урахування як раціональних, так і ірраціональних компонентів в діях людей. Парсонса цікавило питання, як суспільство повинно справлятися з людською ірраціональністю, не доводити соціальні конфлікти до глобальних катаклізмів.

На думку вченого, влада, заснована на примусі не є основним фактором збереження порядку в соціумі (часова та економічна неефективність примусової влади). Більш ефективним є встановлення ціннісної парадигми,

яку б без особливого примушення виконувала більшість громадян. Така парадигма може бути встановлена на основі узгодження базових інтересів та потреб членів суспільства. Вирішальним фактором наведення порядку, за Парсонсом, є самообмеження людей, добровільне визнання загальноприйнятної моделі поведінки та культурно-ціннісної системи.

Соціальна система може бути стабільною завдяки здатності до самоадаптації та самоінтеграції, що детерміновані розвитком та вдосконаленням соціальних функцій. Кожна частка системи знаходиться в взаємній залежності з системою та усіма її частками. На думку Парсонса для життєздатності соціальної системи необхідні чотири функціональні умови. Адаптація, ціле досягнення, інтеграція та відтворення культурного зразку.

В ствердженні соціального порядку Парсонс основну увагу приділяє культурі. Саме культура визначає суть інтеракцій між соціальними агентами та залучає індивідів до політичного життя. Крім того, культура має здатність проникати у всі інші суспільні системи й інтегрувати їх. До того ж культура має свою власну форму існування, виступаючи в формі ідей, знань та норм.

До недоліків цього методологічного підходу можна віднести: недостатню увагу до мікрорівня аналізу політичних явищ; розглядання політичної поведінки як похідної від функціонального статусу людини та недооцінка соціальних факторів; нездатність пояснити конфліктні політичні процеси.

Певним розвитком структурно-функціонального підходу виступає **теорія структурації** Е.Гідденса. Її центральне поняття – **дуальність структури**. Всі соціальні дії відповідно до цієї теорії відбуваються в певній точці часу-простору і представляють собою реалізацію набутих людьми навичок. Ця реалізація залежить від невідомих умов та наслідків дії. Тому під дуальністю структури розуміється ідея структури як засобу та одночасно результату практичної діяльності, яка створює соціальні системи. Мета теорії Е.Гідденса – розв'язати протиріччя між дією та структурою.

Вчений вважає, що ні структура, ні дія не можуть існувати незалежно одне від одного. Він пропонує поглянути на соціальну реальність, орієнтуючись на дослідження конкретних соціальних практик, що відтворюються завдяки активному характеру дій самих агентів. Так у відповідності до його теорії структурації, предметом дослідження є соціальні практики, впорядковані у просторі та часі.

Соціальні практики не створюються учасниками соціально-політичного життя, а лише постійно відтворюються ними, тобто вони мають характер впорядкованості. Індивіди в процесі соціалізації отримують навички певної діяльності, забезпечуючи повторення соціальних практик.

Гідденс підкреслює, що традиційно поняття “структура” використовувалося для моделювання соціальних відносин та явищ (соціально-класова структура) та підкреслювало загальні інституціональні риси суспільства. Вчений пропонує використовувати цей термін в іншому сенсі – як порядок, що забезпечує відтворення соціальних практик у просторі та часі. Так, наприклад, політична партія в традиційному розумінні – це структура з певними інституційними функціями. В сенсі Гідденса – це певні соціальні практики, які для свого відтворення потребують індивідів, що будуть діяти за певними правилами. Члени партії можуть як відтворювати, так і трансформувати соціальні практики, у разі виникнення нових цілей та завдань партії.

Таким чином, структура в уявленні Гідденса – це зразок соціальних відносин, що існує в певному просторі і в певний час, який передумовлює певну поведінку індивідів. Такі інститути як партії, держава, бюрократія розглядаються вченим як певні відносини людей та зразки поведінки, що існують визначений відрізок часу.

Гідденс виділяв два типи структур – правила та ресурси. Під правилами маються на увазі процедури, які люди можуть виконувати в житті. Ресурси виявляються в локалізованих формах, або в вигляді влади.

Дуалістичний характер структури полягає в тому, що:

1. Вона може виявлятися у вигляді відтворюваних правил та ресурсів.
2. Вона може виявлятися у вигляді відображення соціальної практики в пам'яті індивідів, знань про соціальні можливості інших людей, що і дозволяє відтворювати соціальне життя у всій його багатоманітності.

Гідденс підкреслює, що елемент свідомості у відтворенні соціальних практик є обмеженим. Потік дій породжує наслідки, які не є передбачуваними, і ці непередбачувані наслідки можуть формувати вже нові умови дій шляхом зворотного зв'язку. Наприклад, історія твориться передбачувальною діяльністю, але вона не є передбачуваним проектом.

В працях Гідденса також запропонована стратифікаційна модель діючої особистості, що передумовлює урахування трьох компонентів – рефлексивного моніторингу, раціоналізації та мотивації діяльності. Під рефлексивним моніторингом вчений розуміє свідоме відслідковування своєї діяльності, соціальних контекстів, в яких проходить діяльність. Під раціоналізацією розуміється компетентність в поведінці – агенти в змозі пояснити, що вони роблять. Мотиви дії більше пов'язані з цілями, планами та проектами особи. Суспільство за теорією структурації – результат соціальних змін, які складаються з сукупності передбачуваних та не передбачуваних дій

2.5. Системний підхід. Системний підхід у науковому дослідженні був заснований у 50-60 роках ХХ століття. В рамках цього підходу політична система розглядається як цілісна та саморегульована. Особлива увага звертається на багатофункціональність політичної системи, її постійну взаємодію з іншими системами суспільства.

Девід Істон – один із засновників теорії політичних систем – до центру наукового аналізу відносив проблему дослідження життєвих процесів політичних систем, фундаментальних функцій, без яких система не може тривалий час існувати, а також типові реакції, що допомагають ці функції виконувати. Особливість підходу Девіда Істона полягає в тому, що він пропонує вивчати політичне життя як поведінкову систему, що знаходиться і взаємодіє в певному середовищі. Для застосування такого розуміння

політичного життя, на його думку, необхідно враховувати наступні моменти:

По-перше, така позиція теоретичного аналізу означає, що політичні взаємодії в суспільстві є певною системою поведінки. Це зауваження Д.Істон вважає дуже значущим саме з точки зору системного розуміння політичного життя, оскільки саме взаємодія та зворотні зв'язки елементів забезпечують цілісність та життєздатність системи.

По-друге, розглядаючи політичне життя як систему, необхідно враховувати навколишнє середовище, в якому вона існує і з яким вона взаємодіє. Ігнорування цього твердження, наголошує Д.Істон, зробило б неможливим аналіз феномену виживання політичних систем в стабільному та мінливому світі. До того ж, досліджувати навколишнє середовище корисно та необхідно, оскільки політичне життя є відкритою системою у наслідок її власної природи як соціальної системи, що постійно взаємодіє з іншими соціальними системами. З цих оточуючих систем постійно продукується потік подій та явищ, що визначають умови, в межах яких елементи політичної системи мають діяти.

Окрім чинника впливу навколишнього середовища, надзвичайно важливим є здатність політичних систем реагувати на зовнішні виклики та адаптуватися до змінних умов. Для повноти наукового аналізу треба визнати, що політичні системи здатні бути адаптивними, а не просто пасивно сприймати підбурюючі впливи зовнішнього середовища. Адаптація, як вважає Д.Істон, представляє собою дещо більше, ніж пристосування до мінливої ситуації. Вона містить багатоманітність дій, обмежену лише людською майстерністю, винахідливістю, ресурсами, за допомогою яких відбувається модифікація, фундаментальні зміни та контроль зовнішнього середовища та самої системи. В результаті система отримує здатність успішно амортизувати будь-які стресові впливи.

Для реалізації системного підходу необхідно визначити основні системні поняття. Зокрема політична *система може бути визначена як сукупність тих взаємодій, за допомогою яких цінності залучаються до*

суспільного життя. Навколишнє середовище політичної системи Д.Істон пропонує поділяти на дві частини: *інтрасоцієтальну та екстрасоцієтальну.* До першої відносяться системи, що не належать до політичних у відповідності до визначення сутності політичних взаємодій. Інтрасоцієтальні системи включають в себе множину типів поведінки, відносин, ідей, таких, як економіка, культура, соціальна структура, між особистісні відносини. Відмінні від політичної системи виступають джерелом впливів, що визначають умови діяльності політичної системи.

Друга частина оточення політичної системи екстрасоцієтальна, складається з усіх систем, що є зовнішніми по відношенню до даного суспільства. Вони виступають функціональними компонентами міжнародного співтовариства, суперсистеми, елементами якої можна вважати конкретні суспільства. Як інтра-, так і екстрасоцієтальні системи складають повне оточення політичної системи і можуть виступати джерелом підбурюючих впливів – поняття за допомогою якого, стверджує Д.Істон, можна вивчати впливи повного оточення на політичну систему та змін, ним викликаються. Не всі підбурюючі впливи створюють напруження в політичній системі, деякі сприяють виживанню політичної системи, інші – можуть викликати стрес.

Для того, щоб бути життєздатною, та витривалою по відношенню до стресових впливів, політична система повинна виконувати дві головні функції. По-перше, вона повинна мати здатність пропонувати суспільству нові цінності. По-друге, здатність примушувати суспільство та більшість його членів визнавати їх у якості обов'язкових. Саме виконання цих функцій, на думку вченого, відокремлюють політичні системи від інших типів соціальних систем. Відповідно, ці дві якості - *запропонування цінностей суспільству та відносна частота їх визнання – є істотними змінними політичного життя.*

Д.Істон наголошує, що однією з важливих причин введення цих сутнісних змінних є те, що вони дозволяють точно встановити, де і як

підбурюючі впливи загрожують викликати стрес у політичній системі. Стресова ситуація виникає саме тоді, коли ці сутнісні змінні можуть вийти за межі власних критичних значень. Це може бути пов'язане з тим, що відбувається в навколишньому оточенні політичної системи – вона може бути зруйнована під час війни або у наслідок дезорганізуючого впливу економічної кризи та втрати лояльності громадян. Унаслідок такої ситуації влада буде нездатна приймати необхідні рішення або ці рішення не будуть виконуватися. У цьому випадку внесення владою цінностей до суспільного життя стане неможливим, і суспільство вибухне в результаті нездатності влади виконувати одну з найважливіших функцій, пов'язану з регулюванням поведінки громадян.

Але не завжди політична система повністю руйнується під впливом стресу. Не дивлячись на кризу, влада може зберігати здатність приймати певні рішення та хоча б частково домагатися їх виконання. При цьому певна частка проблем, що вимагають політичного рішення, буде залишатися під контролем. У таких випадках сутнісні змінні в цілому не виходять за межі допустимого діапазону змін, вони піддаються стресу, але залишаються в межах критичних значень. Тому, можна стверджувати, що політична система демонструє здатність до виживання.

Здатності політичної системи відповідати на стрес Д.Істон надає вирішального значення. Питання про характер реакції політичної системи на стрес може продуктивно досліджуватися в межах системного аналізу політичного життя. Особливо перспективним виступає вивчення поведінки елементів політичної системи в контексті пом'якшення або поглиблення стресу її сутнісних змінних.

Оскільки існує необмежена кількість різноманітних зовнішніх впливів на політичну систему, дослідження кожного з них створило б нездоланні перешкоди на шляху здійснення системного аналізу. Тому для створення ефективного методу вивчення впливів на політичну систему, необхідно прагнути до максимально можливої редукції великої множини впливів до

обмеженої кількості індикаторів. Такими індикаторами Д.Істон пропонує вважати „*входи*” та „*виходи*”. В цьому аспекті взаємодії, що пов’язані з поведінкою зовнішніх систем, можуть інтерпретуватися як обміни або трансакції, що пересікають межі політичної системи. Під обмінами тут розуміється взаємозв’язок політичної системи з оточенням. За допомогою терміна „трансакції” підкреслюється односпрямована дія оточення на політичну систему або зворотна реакція за умови ігнорування часу відповіді з боку відповідних систем.

За допомогою поняття „входи” отримується можливість характеризувати сумарний ефект дії багатоманітності різнорідних умов та подій, що відбуваються в оточенні політичної системи, на саму цю систему. „Входи” можуть виконувати функції сумарних змінних, що узагальнюють в концентрованому вигляді все, що відбувається в навколишньому середовищі, що може сприяти виникненню стресу. Тому поняття входи слугує, на думку Д.Істона”, важливим аналітичним інструментом.

У якості ефективного теоретичного інструменту можна розглядати основні впливи середовища на політичну систему у формі двох головних входів: *вимог та підтримки*. За їх допомогою широкий спектр подій та видів активності в середовищі може бути сумований, відображений та вивчений в плані впливу на політичне життя. Вивчаючи флуктуації входів, що представляють собою комбінації вимог та підтримки, ми отримуємо можливість ефективного визначення результату впливу оточення на політичну систему.

Відповідним чином поняття „виходи” допомагає вивчати усю множину наслідків поведінки елементів політичної системи для її оточення. Важливим моментом є уявлення про те, як „входи” (вимоги та підтримка) перетворюються на політичні „виходи” (рішення та дії влади).

„Виходи” не тільки впливають на оточення політичної системи, але й дозволяють визначати та коректувати в кожному новому циклі взаємодії відповідні „входи” системи. При цьому виникає контур зворотного зв’язку,

який відіграє важливу роль у поясненні процесів, що допомагають системі боротися з стресом. Такий зв'язок дозволяє системі використовувати власний попередній та актуальний досвід для вдосконалення своєї поведінки в майбутньому.

Розглядаючи основні категорії системного аналізу, Д.Істон велику увагу приділяє дослідженню динамічних характеристик політичної системи, інтерпретує політичні процеси як неперервний та взаємопов'язаний потік поведінки. Зокрема він наголошує, що оскільки владі необхідно здійснювати дії для задоволення певних потреб суспільства, дуже важливою є інформація про результативність „виходів”. При відсутності інформаційного зворотного зв'язку влада буде діяти наосліп і відповідно неефективно. Оскільки одним з джерел стресу політичної системи є зниження рівня її підтримки, це також підсилює важливість інформаційного зворотного зв'язку для Влади.

Зворотній зв'язок містить такі елементи, як виробництво „виходів” владою, реакція членів суспільства на них, передача інформації про цю реакцію влади, можливі подальші дії влади. Таким чином, постійно задіюються нові цикли виходів, відповідей, реакцій влади, створюючи неперервний ланцюг взаємодії. Наявність зворотного зв'язку створює таким чином сутнісний вплив на здатність політичної системи виживати та перемагати стрес.

Відповідно, системний аналіз політичного життя спирається на уявлення про систему, що знаходиться в певному середовищі та підлягає зовнішнім підбурюючим впливам, які загрожують вивести сутнісні змінні поза межі критичних значень. В межах цього аналізу важливим є припущення про те, що для виживання система повинна мати здатність ефективно діяти, відповідаючи на стрес. Дії влади мають провідне значення в цьому контексті. Для здійснення усвідомлених та ефективних дій влада повинна мати можливість отримувати необхідну інформацію про те, що відбувається в суспільстві.

Системний аналіз дозволяє поставити ряд ключових питань, відповіді

на які допомогли б зробити більш насиченою схематичну модель функціонування політичної системи. Яка насправді природа тих впливів, яким підлягає політична система? Як вони передаються політичній системі? Якими способами політичні системи долають стрес? Які типи процесів зворотного зв'язку повинні існувати в будь-якій системі для отримання та накопичення потенціалу позбавлення стресу. Як різноманітні типи політичних систем – сучасні та такі, що розвиваються, демократичні та авторитарні – відрізняються типами своїх входів та виходів, своїми внутрішніми зв'язками та зворотними зв'язками? Як ці відмінності впливають на здатність системи до виживання, коли вона підлягає впливу стресу?

Питання та завдання для перевірки

1. Прослідкуйте еволюцію методів дослідження політичного процесу.
2. В чому полягають основні методологічні тези інституціоналізму?
3. Дайте визначення поняття „політичний інститут”.
4. Як в неоінституціоналізмі розглядається співвідношення понять „інституціональна стабільність” та „інституціональні зміни”?
5. Визначте сутність та методологічні принципи біхевіористського напрямку наукового аналізу політичних явищ?
6. Для чого використовується принцип верифікації та в чому полягають його основні критерії?
7. Визначте основні чинники формування структурно-функціонального аналізу політичної діяльності.
8. Викладіть предмет та основні принципи структурно-функціонального аналізу політичних процесів.
9. В чому полягає теорія структурації Е.Гідденса?
10. Що означають поняття „соціальна структура” та „соціальна практика”?
11. Розкрийте особливості системного методу аналізу політичного життя.
12. В чому полягає циклічна модель політичної системи Д.Істона?

Використана та рекомендована література:

1. Боксанский О.Е., Кучер Е.Н. Когнитивные науки: от познания к действию. – М.: Ком книга, 2005. – 210 с.
2. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Переклад з німецької О.Погорілого. – К.: ОСНОВИ, 1988. – 534 с.
3. Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика. – К.: Генеза, 2006. – 400 с.
4. Кармазіна М. Інститут президентства в Україні: стан і перспективи досліджень // Політичний менеджмент. – 2004. - №5. – С. 122-136.
5. Кирилюк Ф.М. Політологія нової доби. – К.: Центр учбової літератури, 2003. – 567 с.
6. Политика: Толковый словарь: Русско-английский. – М.: “Инфра-М”, 2001. – 768 с.
7. Политика: Толковый словарь: Русско-английский. – М.: “Инфра-М”, 2001. – 768 с.
8. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 735 с.
9. Almond G., Powell G. Comparative Politics: A Developmental Approach. – Boston: Little, Brown, 1969. – 340 p.
10. Almond Gabriel A. A Developmental Approach to Political Systems // World Politics. – 1965 - 17 (January). – P. 183-214.
11. Giddens A. Runaway World. How Globalization is Reshaping our Livers. Second Edition N.Y., Rout ledge, 2003. – 419 p.
12. Giddens A. The Third Way. The Renewal of Social Democracy. Cambridge, 1998. – 396 p.
13. Przeworski A. Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1991. – 498 p.

ТЕМА III. СИНЕРГЕТИЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ПОЛІТИЧНИХ ЯВИЩ

ОСНОВНІ ТЕЗИ

- Сучасні аспекти дослідження просторово-часової динаміки політичних систем. Формування синергетичного підходу, як міждисциплінарного наукового напрямку, що вивчає універсальні закономірності самоорганізації, притаманні складним системам різної природи.
- Поняття складних систем та їх основні риси. Структурна самоорганізація політичної системи суспільства. Проблема відкритості політичного життя.
- Сутність політичного розвитку та його внутрішній механізм. Поняття тезарусу альтернатив розвитку суспільства, соціального селектора та детектора.
- Поняття хвилі та циклу суспільно-політичного розвитку. Особливості циклічно-поступового підходу до вивчення політичних процесів.

3.1. Сучасні аспекти дослідження політичного процесу.

В останнє десятиріччя спостерігається повсякчасне прискорення процесів політичного, соціального та економічного розвитку. Динаміка руху політичного світу така, що навіть визначення суспільно-політичної системи постійно модифікується в ході еволюції. Між тим теоретичне усвідомлення глобальних змін та їх наслідків не встигає за політичною реальністю, залишається у багатьох випадках статичним, однобічним та фрагментарним. Така ситуація, перш за все, пов'язана з проблемами методологічного плану. Визнання нестабільності сучасного світу як однієї з його головних ознак потребує нових експериментальних та теоретичних досліджень, заснованих на специфічному характері сучасності.

Актуалізація уваги до методології дослідження процесів політичного розвитку, безумовно, пов'язана з розпадом системи соціалізму, яка надала дослідженням трансформацій провідного характеру. Спочатку автори таких досліджень використовували традиційний дослідницький інструментарій, зазвичай, макросоціальні теорії. Намагання використати старі засоби до вивчення нової соціально-політичної реальності привели до методологічної кризи. Пострадянський простір виявився специфічним середовищем, де напрацьовані закономірності або не діяли, або приводили до неочікуваних наслідків.

Як своєрідна реакція на домінування в науковому середовищі макросоціальних теорій виникла більшість **транзитологічних концепцій**. Особливістю транзитологічного аналізу є два аспекти: а) аналіз детермінуючих чинників політичної модернізації; б) вектор змін цілей, ідеалів, у напрямку яких вона здійснюється.

Специфіка транзитології полягала в поєднанні макро- та мікросоціальних наукових підходів. Як відомо, **макросоціальні теорії** (структурно-функціональний аналіз, системна теорія, марксистські теоретичні традиції) незважаючи на всі розбіжності, ґрунтуються на твердженні, що суспільство є не механічна сума його часток – окремих індивідів та їх дій, а якісно інше та більше явище. Така логіка приводить до визнання існування універсальних законів, не залежних від певних національних особливостей та традицій. Як ціль розвитку тут розглядається соціальний прогрес. Під прогресом розуміється спрямований процес, який неухильно підводить систему все ближче або до більш придатного, кращого стану (до реалізації певних цінностей етичного плану, таких, як щастя, свобода, справедливість), або до ідеального стану суспільства, описаного в соціальних утопіях. Частіше за все ідея прогресу встановлює, що таке суспільство повинне виглядати відповідно до поглядів того чи іншого автора, його світосприйняття. **Прогресистська парадигма** розглядає розвиток політичних інститутів як в цілому поступальний процес. Традиційні

політичні інститути оцінюються на ґрунті їх подібності до структури та якості сучасних. Еволюція політики з давнини до сучасності розглядається, передусім, як довгий та складний шлях до ідеалу.

На відміну від викладених позицій *мікросоціальні теорії* (теорії політичної культури, політичної участі, політичних еліт) виходять з того, що суспільство є похідним від поведінки окремих індивідів та їхніх груп. Транзитологічні ж концепції, з одного боку, відкидають твердження про універсальність та одноманітність процесу демократизації суспільства, а з іншого – визнають, що в управлінні цим процесом існують загальні закономірності, знання яких може суттєво впливати на теорію та практику демократії. ***Таким чином, можна погодитись з визначенням транзитологічних теорій як теорій середнього рівня.***

Звернення до робіт з проблеми політичного розвитку показує, що методологія вивчення його закономірностей та рушійних сил відноситься до числа актуальних завдань, але рідко стає предметом спеціального дослідження. Сформульовано ряд принципових методологічних критеріїв та закономірностей еволюційного розвитку політичної системи. Таких як структурна диференціація та спеціалізація; відокремлення влади від власності; розподіл влад; зростаюча адаптивність та гнучкість реагування системи; підвищення її здатності ефективно відповідати на внутрішні та зовнішні виклики; тенденції до залучення населення до політичного життя; виникнення універсальних норм та інститутів; перехід до призначення на державні пости за принципом компетентності; диференціація в середовищі політичної еліти тощо.

Багатомірне складне соціальне середовище, в якому народжуються та функціонують політичні системи, обумовлює їх унікальну здатність до якісних змін та розвитку. Але в більшості моделей політичної системи не знаходиться місця концептуальному осмисленню механізмів саморозвитку, тобто здатності системи створювати просторову, часову, або функціональну структуру без специфічного зовнішнього впливу.

Дослідження просторово-часової динаміки політичних систем має важливе значення для розуміння механізмів та закономірностей політичного розвитку. Слід підкреслити, що більшість сучасних дослідників вважають неадекватними уявлення про лінійно-прогресивний характер політичного розвитку. Розвиток окремих політичних систем, як і глобальний політичний розвиток, не лінійний, а скоріше хвилеподібний, включає в себе фази ускладнення та спрощення, навіть деградації конкретних систем, що розгортаються у часі та просторі. Аналізуючи процес демократичної трансформації суспільства, С.Хантінгтон пише: “Хвиля демократизації – це група переходів від недемократичних до демократичних режимів, що відбуваються у певний період часу та кількісно істотно переважають переходи в протилежному напрямку в даний період часу. Історія також не є односпрямованою. Кожна з перших двох хвиль демократизації супроводжувалася зворотним відкочуванням, під час якого деякі, проте не всі країни, що початково здійснювали перехід до демократії, поверталися до недемократичного правління” [22].

Стабільний інтерес до циклів та хвиль політичного розвитку характерний також для представників світ-системного підходу та близьких до нього напрямків. Але питання про походження такого роду хвиль та циклів не знайшло відповіді в межах названих підходів. Циклічні та хвильові моделі розвитку ще недостатньо розроблені, перш за все, в плані методології та теоретичного обґрунтування. Необхідно констатувати, що прибічники циклічно-хвильових моделей часто трактують процес розвитку політичних систем у дусі старого лінійного мислення, стверджуючи, що він суть повторення одних і тих же жорстко детермінованих циклів або хвиль.

Для створення дійсно динамічних моделей політичних систем, з'ясування причин та механізмів їх еволюції, необхідно залучення разом з підходами, що традиційно використовуються в політичній науці, нових концептуальних схем та понятійних комплексів, запозичених з інших сфер наукового знання, наприклад, з теорії нерівноважних систем та так званих

дисипативних структур. При цьому дуже важливо усвідомлювати, що предмет політичної науки істотно відрізняється від предметів природничих наук, тому некритичне перенесення методів дослідження та висновків з однієї сфери знання в іншу неминуче призведе до викривлення реальної картини політичного життя, що досліджується. Та хибність такого запозичення полягає не в принциповій невідповідності сучасних досягнень природничих наук сфері соціального, а в тому, що до вивчення останнього залучаються методи класичної фізики та рівновагомї термодинаміки, принципово неадекватні нерівновагомим явищам. Невдалий досвід використання методів природничих наук для вивчення суспільства пояснюється тим, що динамічне, складне, самоорганізоване усвідомлюється як однорідне, незмінне, жорстко детерміноване. Цю проблему можливо вирішувати не за рахунок механічного запозичення політичною наукою відповідного понятійного та математично апарату тієї чи іншої сфери природничих наук, а за рахунок адаптації та переосмислення найбільш важливих ідей та принципів, висунутих в межах конкретної наукової концепції.

Головним методологічним питанням тут виступає точне визначення природи змінюваних та порівнюваних феноменів у поняттях, властивих даній науковій дисципліні. До базових категорій, що активно використовуються сучасними вченими при описі динаміки політичних процесів, відносяться: *хвиля, цикл та ритм*. На нашу думку, цей перелік необхідно доповнити також категоріями *“розвиток”, “еволюція”, “детермінізм”, “соціальний поступ”*.

3.2. Виникнення та сутність синергетичного методу дослідження політичного процесу.

Надзвичайно актуальним для сучасних досліджень політичної динаміки виявляється **синергетичний** метод. Методологія синергетики за своїм змістом надзвичайно близька до сучасного наукового мислення, яке відкидає тоталітарні підходи, існування єдиної істини про світ та людину, засновані на

патернах лінійної екстраполяції методи пізнання. Натомість синергетика розкриває сутність феноменів самоорганізації та нелінійності глобальної еволюції, які користуються підвищеною увагою в більшості наукових концепцій.

Як відомо, функціональні положення *теорії самоорганізації*, яку німецький фізик Г.Хакен запропонував у 1973 році назвати синергетикою, викладені в працях І.Пригожина, Г.Ніколаса, І.Стенгерс, Г.Хакена. В.Василькова вважає синергетику міждисциплінарним науковим напрямком, що вивчає універсальні закономірності самоорганізації, притаманні складним системам різної природи (в тому числі і соціальним).

Одним з ключових термінів синергетики є *поняття складного*, оскільки вона займається пізнанням та поясненням його природи, принципів організації та еволюції. Провідними якостями складних систем є *нерівновагомість*, наявність зворотних зв'язків, перехідних явищ, еволюційність. Дослідження показують, що складні системи виникають та самопідтримуються на тонкій межі хаосу та порядку: вище критичного значення система стає нестійкою, і будь-яка незначна зміна може викликати потужні процеси виходу на новий атрактор розвитку.

Атрактором в синергетиці називають відносно стабільний стан системи, який начеб то притягує до себе різноманітні траєкторії розвитку, що визначаються різними початковими умовами. Інакше кажучи, під *атрактором еволюції розуміється той метастабільний стан, до якого в даний час прагне складна система*. Тому атрактори часто називають цілями еволюції, бо саме на один з них система виходить в результаті саморозвитку. Л.Бевзенко, досліджуючи соціальні атрактивні структури, визначає їх як “локальні зони підвищеної впорядкованості” [1, с. 227]. В соціальній сфері, на його думку, механізми такої локалізації формуються переважно в сфері культури, в атрактивній структурі завжди з незмінністю присутні ознаки більш чи менш стійкого субкультурного утворення. Атракторами

політичного розвитку можуть виступати властиві для даного суспільства культурні архетипи, міфи та стереотипи, політичні ідеології тощо.

Формування наукового уявлення про атрактори розвитку складних систем дозволяє здійснювати їх моделювання за допомогою відносно невеликої кількості сутнісних параметрів (параметрів порядку за Хакеном). Таким чином, виникає можливість передбачення еволюції складних систем: кожен точку розвитку складної системи передбачити майже неможливо, але на основі вивчення атрактора системи можна визначати її стан на динамічній стадії розвитку.

Сенс розвитку систем з одного стану до іншого полягає в пошуку сталості (такого стану, коли переходи системи з одного стану до іншого припиняються). Природною рисою будь-якої системи є потяг до переходу від менш до більш сталого стану і в кінцевому результаті досягнення максимальної (за даних умов) стійкості. Цей пошук виявляється в двох протилежних тенденціях: 1) потяг до максимально неупорядкованого стану (хаосу) в замкнених (ізолюваних від зовнішніх впливів) системах; 2) потяг до тих чи інших форм упорядкованості у відкритих системах.

Деяко інакше проблема розвитку виглядає в так званих дисипативних системах, специфічною рисою яких є можливість існування лише в процесі постійного обміну з навколишнім середовищем енергією, інформацією, речовиною та ін. Звідси поняття **“дисипативний”** (дисипація – розсіювання речовини та енергії). Дисипативність виступає одночасно як чинник природного відбору (руйнує все, що не відповідає внутрішнім тенденціям розвитку системи) та чинник когерентності (пов’язує структури всередині складної системи, встановлює загальний темп розвитку). При припиненні такого обміну дисипативна структура руйнується та зникає. Цим вона істотно відрізняється від звичайних “рівновагомних” систем, які можуть існувати і без такого обміну.

Сутнісна особливість дисипативної системи – розвиток шляхом співіснування порядку та хаосу. Тут існує зовсім інший спосіб наближення

до стану стабільності – своєрідний синтез порядку та хаосу (замість заміни їх одне одним). Виникнення порядку в такій системі означає збільшення хаосу в навколишньому середовищі, тобто упорядкована структура не може існувати без неупорядкованої, порядок без хаосу. Порядок та хаос замість того, щоб виключати одне одного, як це спостерігається у випадку “рівновагомих” систем, тепер стають взаємопов’язаними.

Можна стверджувати, що і окрема людина, і суспільство являють собою дисипативні системи, які можуть існувати лише за умови постійного обміну з середовищем енергією та інформацією. Тому порушення такого порядку і обмеження інформаційних, енергетичних та речовинних зв’язків як між окремими елементами суспільства, так і між суспільствами в цілому, приводить до руйнацій механізмів саморозвитку, заснованих на синтезі порядку та хаосу. Замість цього розвиток починає нагадувати траєкторію руху закритих систем: стабільність досягається або за рахунок максимального порядку, або максимального хаосу. Дійсно, спостереження за розвитком соціальних систем дозволяє зробити висновок, що в закритих, ізольованих від зв’язків з навколишнім середовищем суспільствах тенденції розвитку полягають в досягненні або максимального порядку (тоталітаризм), або максимального хаосу (анархія, яка виявляється в революціях, громадянських війнах, докорінній руйнації держави і т. ін.).

Синергетика пояснює, яким чином хаос може виступати як конструктивний механізм еволюції, як із хаосу може виникати нова організація. З часом у хаосі стають помітними сили, які ведуть до створення нових структур. На цю особливість звертав увагу Ф.Ніцше в праці “Так говорив Заратустра”: “Землетрус засипає багато колодязів та створює багато людей, що потерпають від спраги, та він же викликає на світ внутрішні сили та таємниці. Землетрус відкриває нові джерела” [16, с.153]. Таку ж думку стверджує американський політолог Д.Ептер: “Політична нестабільність в соціальному сенсі виробляє дух творчості та інновацій” [26, с. 106].

Нестабільність (хаос) також виступає як необхідний елемент політичного процесу. Бо дуже часто стабільність може переростати в стагнацію, що гальмує процеси суспільно-політичного розвитку. І тоді головним чинником прогресивних змін стає нестабільність як пошук нових моделей розвитку.

Центральним поняттям дослідження проблеми розвитку виступає *самоорганізація складної системи*. На думку одного з авторів синергетичної теорії Г.Хакена, систему *можна назвати здатною до самоорганізації, якщо вона без специфічного зовнішнього впливу створює просторову, часову, або функціональну структуру*. Специфічним зовнішнім впливом вважається такий, що нав'язує системі структуру та функціонування. У випадку самоорганізації система має неспецифічну взаємодію з іншими зовнішніми до неї. Структурна самоорганізація політичної системи суспільства постає перед дослідником як нелінійний незворотний процес самоформування компонентно-елементного складу системи через дисипативне (пов'язане з використанням ресурсів, благ) становлення із множини спонтанних кооперативних міжелементних взаємодій системного мікрорівня певних стійких структур-процесів – параметрів порядку, які утворюють мезо- і макрорівень системи на певний період, визначаючи унікальну конфігурацію системно-структурної цілісності.

Здатність до структурної самоорганізації політичної системи полягає у становленні різних форм суспільно-політичної діяльності на ґрунті внутрішніх чинників розвитку, в ході ціннісно спрямованої діяльності суб'єктів політичного процесу щодо певних атракторів соціальної системи. Сутність структурної самоорганізації політичної системи полягає не тільки у створенні нових структурних елементів, але і у самовідтворенні системної якості політичного цілого, що досягається через синтез традиційних та інноваційних елементів. “В системах, описуваних синергетикою, – підкреслює, І.Добронравова, – елементи, що організуються в частині цілісності, яка формується, не утворюються заново в ході еволюції... Ці

елементи передзнайдені для нової структури як елементи нового середовища; більш того, умовою утворення нової цілісності виявляються ті ж взаємодії між елементами, які існували і в умовах рівноваги” [7, с54-58].

Системи, здатні до самоорганізації, мають такі властивості, як відкритість, *нелінійність та нерівновагомість*. Відкритість в синергетиці означає наявність постійного обміну системи із середовищем речовиною, енергією, інформацією. Наявність в системі нелінійних зворотних зв'язків, нелінійних джерел та стоків енергії, ресурсів, інформації та ін. є необхідною умовою існування в ній нерівновагомих станів. У поєднанні з нелінійністю фактор відкритості підтримує в середовищі неоднорідність та робить можливою самоорганізацію. Щодо соціальних систем, специфіка такого обміну полягає в тому, що він здійснюється не тільки на межах, але в кожній точці даної системи, має місце взаємопроникнення різних середовищ.

Виходячи з цього, аналіз рівня відкритості суспільних систем, їх політичного життя повинен охоплювати всі суспільно-політичні елементи – від одиничних (відкритість людини) – до всезагальних (відкритість суспільства, держави).

Проблема відкритості суспільства розглядалася такими видатними вченими, як К.Попер, П. Бергсон, Ю.Хабермас. К.Попер, наприклад, прямо пов'язує відкритість суспільства із здатністю до “самореформування та самовдосконалення”. Ю.Хабермас політично функціональну відкритість розглядає як механізм “перетворення державної влади на механізм самоорганізації суспільства.

Відкритість соціально-політичної системи тісно пов'язана з іншою рисою - нерівновагомістю, яка передумовлює наявність макроскопічних процесів обміну речовиною, енергією та інформацією між елементами самої дисипативної структури. Відмінність рівновагомих та нерівновагомих станів матерії, на думку І.Пригожина, полягає в понятті кореляції, яке не слід плутати з поняттям взаємодії. Якщо взаємодія належить самій сутності системи, то кореляція описує нові типи структурованої колективної

поведінки. В стані рівноваги поведінка системи визначається граничними умовами, але з порушенням рівноваги ситуація різко змінюється. З одними і тими ж граничними умовами виявляються сумісними багато різних дисипативних структур. Це – наслідок нелінійного характеру розвитку нерівноважних ситуацій. Незначна різниця може привести до великомасштабних наслідків. Тобто граничні умови є необхідними, але недостатніми для пояснення причин виникнення структури. Необхідно також урахувувати реальні процеси, що приводять до “вибору” однієї з можливих структур. Як справедливо відзначав російський вчений А.Мельвіль, не можна ототожнювати передумови та наявність кореляцій. Структурні передумови – це те, без чого перехід системи до певного атрактору взагалі неможливий. Кореляції ж представляють собою не обов’язкові передумови, а чинники, що прискорюють чи гальмують системний перехід. Особливе значення має нелінійність, здатність до самодіяльності. Відсутність такої здатності у лінійних систем приводить до пропорційного реагування на зовнішні впливи: невеликі впливи викликають невелике реагування, а великі – велике. Самодіяльність дисипативних систем порушує дану пропорційність: незначні впливи можуть приводити до значних наслідків, і навпаки, великі зусилля можуть приводити до мізерних результатів. Зовнішній вплив на складноорганізовану систему може бути ефективним лише за умови його узгодження з внутрішніми властивостями самої системи.

Дисипативні системи здатні створювати своєрідну ієрархію, тобто все більш складні та масштабні системи. Існує можливість переходу між дисипативними системами з неоднаковою ієрархічною структурою. Не всі з цих переходів мають максимальну сталість. *Перехід, який відповідає принципу максимальної сталості з точки зору теорії дисипативних систем, можна назвати розвитком.* Таким чином, розвиток у відкритих системах є зростання ступеня синтезу порядку та хаосу, обумовлене потягом до максимальної сталості. Тому прибічники теорії дисипативних систем зазначали, що еволюцію можна розглядати як проблему структурної

стійкості. Відповідно, можна зазначити, що еволюція – це розвиток системи в напрямку досягнення більшої структурної цілісності.

3.3. Синергетичне трактування внутрішнього механізму політичного розвитку.

Надзвичайно важливо не тільки сформулювати сутність розвитку, але й розкрити його внутрішній механізм. Якщо припустити, що в основі розвитку лежить процес відбору, то тоді для його пояснення треба з'ясувати три питання:

1. Які є альтернативи вибору (*тезаурус*).
2. Хто буде суб'єктом вибору (*детектор*).
3. Якими принципами буде керуватися суб'єкт вибору (*селектор*).

Тезаурус, або скарбниця, наповнюється можливими альтернативами вибору подальшого шляху суспільного розвитку. Формування та виникнення альтернатив розвитку описується в синергетиці за допомогою такого поняття, як “біфуркація”, тобто точка розгалуження еволюційної лінії розвитку в результаті накопичення певної критичної маси кількісних змін. Число галузей, що виходить з даної точки біфуркації, обумовлює набір альтернатив подальшого розвитку, створення нових дисипативних структур. Важливо підкреслити, що проходження через точки біфуркації і вибір певного атратора виключають інші еволюційні шляхи, роблячи еволюційний процес незворотним: проходження через точку нестабільності означає розгортання тільки одного з потенційних процесів.

Соціальний тезаурус (багатоманітність можливих соціальних структур) створюється біфуркаціями, в ролі яких виступають соціальні кризи. Суспільство в кризовому стані стає нестабільним. Наступаюча криза відіграє роль глобальної біфуркації, яка підготовляється в ході кризових ситуацій (локальних біфуркацій), що торкаються окремих соціальних інститутів та навіть окремих людей. Причиною кризового стану суспільної системи, зазвичай, виступає невідповідність старої соціальної структури (форми влади та власності) новим соціальним елементам та відносинам між

ними (нові люди та нові асоціації). Ця невідповідність створює в суспільній свідомості можливі варіанти іншого структурування суспільства. Такі уявлення частково відповідають реальним можливостям перебудови соціальної структури. Таким чином, кризовий стан суспільства передумовлює виникнення набору нових можливих соціальних структур, реалізація яких може встановити рівновагу між глобальною структурою суспільства та її елементами.

Суб'єктом вибору тут виступає внутрішня взаємодія між елементами системи, яка і стає детектором. Подібна взаємодія представляє собою зіткнення протилежних інтересів, частина з яких знаходиться у стані конфронтації, частина – у стані конкуренції або кооперації. Конфронтація означає діяльність у різних, навіть протилежних напрямках, а конкуренція та кооперація – діяльність в одному напрямку з різним рівнем взаємодії. Кінцевий результат відбору визначається в загальному випадку не однією (найбільш сильною) з взаємодіючих причин, а рівнодіючою з усіх або суперпозицією усіх цих причин. Ця рівнодіюча визначається не тільки якісним, але і кількісним аспектом взаємодії, тобто співвідношенням сил між існуючими причинами. Звідси можна зробити висновок, що кінцевий результат відбору не є попередньо визначеним.

Але невизначеним вибір еволюційної траєкторії при проходженні точки біфуркації виглядає лише з позиції вихідного стану, параметри якого не дозволяють визначити його. Після подолання цього етапу система здатна до свого роду селекції: замість вибору з всього континууму можливостей вона обирає лише з обмеженої кількості варіантів, найбільш еволюційно перспективних. Система немов організує “мікрокатастрофи”, вони необхідні їй для вирішення власних еволюційних завдань, вона використовує катастрофу як “стохастичну машину” та обирає з представлених можливостей найбільш придатні для підвищення власного еволюційного потенціалу. Ці дивовижні властивості складних систем, здатних до

саморозвитку та еволюції, знаходяться в механізмах накопичення інформації та утворення пам'яті, характерних для найбільш диференційованих з них.

Аналіз історичного досвіду дозволяє зробити висновок, що у **якості соціального детектора виступає боротьба (взаємодія) різних соціальних ідеалів**. Виникає особлива проблема вибору, яка торкається живих людей з їх ідеями, інтересами та переживаннями. Саме зіткнення цих ідеалів визначає, яка структура соціального устрою буде реалізована. Розглядаючи боротьбу суспільних ідеалів, необхідно враховувати таке:

- головним компонентом тут виступають не розумові конструкції, а носії конкретних ідеалів;
- має значення не тільки якісне, але і кількісне співвідношення сил носіїв різних ідеалів. Тому результат біфуркаційного вибору може не співпадати ні з одним з ідеалів, оскільки вибір визначається не певною силою, а рівнодіючою усіх соціальних сил.

Третій фактор еволюційного відбору – **селектор** – є **провідним принципом, на основі якого здійснюється вибір, або правило взаємодії причин**.

Соціальним селектором (провідним правилом відбору) виступає один з принципів, яким керуються носії ідеалів. Наприклад, принцип **фундаменталізму** (непримиренності), **принцип компромісу**, **принцип кооперації**, або **принцип співіснування**. Успіх використання того чи іншого принципу в якості селектора залежить від співвідношення сил між носіями різноманітних ідеалів.

Синергетична теорія соціального відбору може допомогти вирішити такі надзвичайно складні проблеми, як проблема **історичного детермінізму** та проблема **соціального поступу**. Незважаючи на великі успіхи та грандіозні відкриття, зроблені в межах детерміністських законів, упродовж всієї історії виникала одна й та ж проблема: як необхідно розуміти нове, що відіграє провідну роль в світі? Ця думка чітко висловлена, наприклад, в праці філософа А.Бергсона “Творча еволюція”. Він стверджує, що наука успішно

розвивалася тільки в тих випадках, коли їй вдавалося звести процеси, що відбуваються в природі, до монотонного повторювання, ілюстрацією цього можуть бути детерміністські закони природи. Але кожного разу, коли наука намагалася описувати творчу силу часу, виникнення нового, вона терпіла поразку.

Особливість синергетичного підходу пов'язана з переосмисленням сутності детермінізму у природних та соціоприродних системах. Якщо класична наука прогнозує майбутнє системи, спираючись на її сьогодення, то синергетика дозволяє передбачувати еволюцію системи, орієнтуючись на її стан-атрактор, тобто сьогодення системи фактично будується з майбутнього. Але майбутнє передумовлене лише частково, у вигляді можливих структур-атракторів. Відкритість та невизначеність майбутнього пов'язана з тим, що вибір одного з можливих атракторів відбувається безпосередньо під час моменту нестійкості і визначається випадковими флуктуаціями на мікрорівні.

Новітній розвиток наукових знань доводить, що закони природи більше не протиставляються ідеї істинної еволюції, що включає в себе інновації, які, з наукової точки зору, повинні визначатися трьома мінімальними вимогами. Перша вимога – необоротність, що виражається в порушенні симетрії між минулим та майбутнім. Друга вимога – необхідність введення поняття “подія”. По своєму визначенню події не можуть виходити з детерміністського закону; подія означає, що існуюче не обов'язково мало існувати. З цього виходить, що події можуть бути описані лише у вірогідних поняттях, причому це визначається не нестачею нашого знання, а самою специфікою подій. Але вірогідного описування виявляється недостатньо. Історія варта того, щоб про неї розповідати лише у тому випадку, коли хоч деякі з описаних в ній подій народжують певний сенс. Тут виникає третя вимога: деякі події повинні мати здатність змінювати хід еволюції. Інакше кажучи, еволюція повинна бути нестабільною, тобто характеризуватися механізмами, здатними робити деякі події вихідним пунктом нового розвитку, нового глобального взаємообумовленого порядку.

Кожна еволюційна модель повинна містити в собі необоротність, події та можливість для деяких подій стати відправними точками нового самоузгодженого порядку. Історія людства не зводиться до основоположних закономірностей або до простої констатації подій. Кожен дослідник знає, що вивчення виключної ролі окремих особистостей передумовлює аналіз соціальних та історичних механізмів, що зробили цю роль можливою. Знає він і те, що без існування даної особистості ті ж механізми могли створити зовсім іншу історію. Якщо співвідношення сил та принцип відбору фіксовані, то вибір шляху суспільно-політичного розвитку не можна змінити. Якщо вони не фіксовані, то розвиток стає майже непередбачуваним. Хто ж визначає співвідношення сил та принцип їх боротьби? Тут можна сформулювати такі фактори: взаємодія із зовнішнім середовищем (як природним, так і соціальним); власна активність взаємодіючих елементів соціальної системи; історичний досвід взаємодії між елементами системи.

В цьому контексті великого значення набуває активність основних акторів політичного процесу. Достатньо лише стимулювати діяльність внутрішніх тенденцій і природа сама створить потрібну структуру, необхідно лише знати потенційні можливості даної системи. На людину покладається велика відповідальність за вибір того чи іншого шляху розвитку. Людина, знаючи механізми самоорганізації, може свідомо спрямовувати її рух. Але спрямовувати рух вона може не куди завгодно, а у відповідності до потенційних можливостей самого середовища. Таким чином, свобода вибору є, але вибір обмежений можливостями об'єкта.

Багатоманітність шляхів розвитку соціальних систем не заперечує їх кількісної визначеності, тобто ми знову зустрічаємо певну детермінованість, що полягає в своєрідних правилах існування соціальних систем. Ті системи, що в силу обставин пішли забороненим шляхом еволюціонування, або розпадуться, або загинуть, або перейдуть на допустимий шлях і будуть рухатися у бік відповідного атрактора. Таким чином, саморозвиток, ускладнення систем відбувається за рахунок знищення, вилучення

заборонених, нежиттєздатних форм. Існують своєрідні еволюційні правила заборони: в середовищі можуть виникати і самопідтримуватися тільки ті структури, які відповідають її власним тенденціям розвитку, всі інші структури нестабільні та „розмиваються”.

В результаті *біфуркацій* виникає новий порядок, але виникати можуть не будь-які структури, а лише задані власними функціями системи. Останні описують ідеальні форми реально можливих утворень та є атрactorами, до яких тільки і може еволюціонувати дана система.

Таким чином, наше сприйняття природи та суспільства стає дуалістичним, а головним моментом такого сприйняття є уявлення про нерівновагомість. Причому ця нерівновагомість приводить не тільки до порядку або хаосу, але відкриває можливість для виникнення унікальних подій. Таким чином виявляються контури нової раціональності, що кладе край претензіям на абсолютний контроль над будь-якою сферою реальності.

Таким чином, синергетична теорія дозволяє виробити об’єктивне помірковане ставлення до принципу детермінізму, поєднуючи його з відповідальною соціальною активністю. Це дозволяє уникнути як сліпого фанатизму, так і безвідповідального волюнтаризму в питаннях суспільного розвитку. Синергетика не відмінює деяких елементів детермінізму, який своєрідно сполучається з свободою вибору. Це має особливе значення для політологічних досліджень, де свідомий вибір, визначення вірної установки до діяльності є предметом наукового вивчення.

Синергетична теорія може бути використана також і для вирішення питання про *критерії соціального прогресу*. Соціальний прогрес тут розглядається як послідовність таких змін соціальної системи, що забезпечують більший ступінь реалізації деякого загально важливого ідеалу. Саме ступінь реалізації ідеалу, наближення до атрactorа і є критерієм переходу до більш прогресивного стану суспільства.

Позитивний потенціал вивчення процесу самоорганізації складних систем полягає, передусім, у визначенні можливості управління такими

системами. Зокрема доводиться, що неможливо примусити систему знаходитися в такому стані, який не співвідноситься ні з одним з її атракторів, такий стан буде постійно руйнуватися дисипативними процесами. Тобто „неефективне управління природною, когнітивною або соціальною системою полягає в нав'язуванні системі деякої форми організації, що їй невластива, чужа”.

Дійсно, виходячи з того, що система має певний набір атрактивних станів, а її становище за межами поля тяжіння одного з атракторів є вкрай нестабільним, можна зробити висновок про повну безперспективність штучно сконструйованих шляхів розвитку. Вони будуть приречені на руйнування, навіть у випадку їх бездоганності з точки зору моралі та високих ідеалів. Таким чином, найкраще управління складною системою буде полягати в оцінці її атракторів та сприянні виходу системи на найбільш прямі шляхи до них за допомогою спеціально організованих резонансних впливів.

Одна з найбільш поширених форм еволюції дисипативних систем, що розвиваються в нерівноважних умовах, – відносно сталий режим коливань (так званий граничний цикл, який підтримується тією мірою, якою зберігаються, підтримуючи його, умови нерівноваженості). Виходячи з часткової аналогії між деякими складноорганізованими системами, які розглядає теорія нерівноважних процесів, можна стверджувати, що ***розвиток політичних систем повинен мати нелінійний характер, що передумовлює певного роду коливання, або цикли.***

Російський дослідник В.Лапкін під хвилею суспільно-політичного розвитку розуміє універсальний символ трансформацій, змін, що поширюються у просторі і перетворюють, оновлюють його. Якщо за допомогою поняття “хвиля” описується перш за все просторовий аспект змін, то поняття “цикл” акцентує увагу здебільшого на їх послідовності, логіці та взаємозв'язку. Саме формування циклічної регулярності забезпечує вирішення проблеми впорядкування складної системи шляхом формування її стійких характеристик.

Принципово важливим є перехід від найпростішої моделі циклу як метафори деякого елементарного кругообігу до уявлення про *еволюційний цикл* як про дисипативну структуру, що являє собою динамічне упорядкування інтенсивних ресурсних потоків. Цикл суспільно-політичного розвитку повинен розглядатися не як регулярно вистроєна послідовність подій, а як складноорганізована система, в якій внутрішні динамічні взаємозв'язки елементів обумовлюють динаміку та механізми нерівноважних процесів, що підтримують та відтворюють її. Таким чином, сутність еволюційного циклу набуває нового змісту. Він розглядається не як простий “кругообіг” під впливом зовнішніх сил, а як самодостатній механізм розвитку, еволюції, народження нового, а разом з цим і контролю над процесами життєдіяльності системи в цілому.

Вивчаючи можливості категоріального апарату циклічно-хвильового підходу, важливо відмітити, що він допускає значно більше альтернатив та варіантів розвитку політичних систем, ніж лінійно-поступовий. Це пов'язане з тим, що перший підхід не орієнтований на обов'язковий рух соціальної системи у визначеному напрямку, а виходить з того, що вектор розвитку може змінюватися. Тому, навіть коли у певний час стверджується будь-який варіант розвитку, це має лише тимчасовий та відносний характер: в іншій фазі, коли умови та сам вектор розвитку зміниться, відкинуті альтернативи можуть здійснитися, але в модифікованому вигляді.

З іншого боку, висновки, зроблені на основі циклічно-хвильових закономірностей, вказують на певні труднощі та проблеми, з якими може стикнутися конкретне суспільство в процесі розвитку, але не завжди допомагають сформулювати механізм їх подолання. Тому аналіз циклічних тенденцій розвитку політичних систем повинен сполучатися з аналізом поступових тенденцій. Інакше кажучи, циклічний характер політичного розвитку – це закономірний результат життєдіяльності політичної системи, досягнення політичними акторами своїх цілей та відповідей системи на виникаючі виклики та протиріччя. Хвильова складова політичного розвитку

взаємодіє з його поступовою складовою та народжує складну динаміку політичної системи.

Таким чином, виникає необхідність універсалізації підходів до дослідження просторово-часової динаміки політичних систем, здійснити перехід від циклічної моделі модернізації до синергетичної, побудованої на взаємодії і взаємопроникненні (синтезі) елементів порядку та хаосу, фактичному віддзеркаленні держави та громадянського суспільства. На нашу думку, уникнути багатьох недоліків методології дослідження політичних процесів дозволить застосування *циклічно-поступового підходу*, в межах якого можливо:

по-перше, з'ясувати, що сутність складної динаміки політичних систем визначається взаємодією її хвильових та поступових складових. Цикли політичного розвитку повторюються кожного разу на іншому рівні соціального поступу, зберігаючи визначальні риси політичного життя та створюючи інновації, накопичення критичної маси яких призводить до виникнення нової політичної якості;

по-друге, забезпечити історизм при аналізі складних процесів політичної модернізації, уникнути абсолютизації існуючих в даний момент, але недовговічних тенденцій. Урахування можливості періодичних змін домінуючого вектору розвитку політичної системи дозволяє уникнути суттєвих помилок у внутрішній та зовнішній політиці;

по-третє, використання циклічно-поступового підходу дозволяє виробити об'єктивне помірковане ставлення до принципу детермінізму, поєднуючи його з відповідальною соціальною активністю та уникнути як сліпого фанатизму, так і безвідповідального волюнтаризму в питаннях політичного розвитку. Це має особливе значення для політологічних досліджень, де свідомий вибір, визначення вірної установки до діяльності є предметом наукового вивчення.

Питання та завдання для перевірки

1. Визначте основні особливості сучасних методологічних підходів до дослідження політичного процесу.
2. В чому полягають сутність та специфіка синергетичного підходу до аналізу соціально-політичних систем?
3. Визначте поняття складної системи та її основні риси.
4. Що означає поняття самоорганізації складних систем?
5. Як в синергетичній теорії визначається сутність розвитку складних систем?
6. Розкрийте механізм політичного розвитку з використанням понять тезарусу, соціального детектора та селектора.
7. В чому полягає зміст понять хвилі та циклу політичного розвитку?
8. Визначте особливості та переваги циклічно-поступового підходу до аналізу динаміки політичного життя.

Рекомендована та використана література:

1. Бевзенко Л.Д. Социальная саморганализация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. - 437с.
2. Бойко-Бойчук Л. Синергетика як методологічний підхід до дослідження соціальних наук // Людина і політика. – 2003. - № 5. – С.56-63. .
3. Боксанский О.Е., Кучер Е.Н. Когнитивные науки: от познания к действию. – М.: Ком книга, 2005. – 210 с.
4. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации. — СПб. : Лань, 1999. — 480с.
5. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. – Львів: Вид-во “Літопис”, 2000. – 319 с.

6. Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика. – К.: Генеза, 2006. – 400 с.
7. Добронравова И.С. Синергетика: становление нелинейного мышления. – К., 1990. - http://www.i-u.ru/biblio/archive/dobronravova_sinergetika/01.aspx
9. Елисеев С.М. Выйти из “Бермудского треугольника”. К методологии исследования посткоммунистических трансформаций // ПОЛИС. – 2002. - № 6. – С.71-82.
10. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов; Рос. АН. — М. : Наука, 1994. — 229с.
11. Комарова Ю. Деякі аспекти аналізу структурної саморганізації політичної системи // Політичний менеджмент. – 2005. - №1. – С.97-112.
12. Лапкин В.В. Циклы, ритмы, волны: проблемы моделирования политического развития // ПОЛИС. – 2002. - № 4. – С.26-31.
13. Мельвиль А.Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам // Политические исследования. - 1988. - №2. – С. 9-31.
14. Михальченко М. Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства // Наукові записки / збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004. – С.23-35.
15. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К.: НАН Украины; Институт социологии {Киев}; АПН Украины; Институт высшей школы {Киев}, 2001. — 440с.
16. Николис Г., Пригожин И. Самоорганизация в неравновесных системах, - М.: Мир, 1979. – 512 с.
17. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. – Соч. В 2-х т. – М.: “Мысль”, 1990. – Т. 2.
18. Поппер К. Открытое общество и его враги: [В 2 т.] / Карл Поппер; Пер. с англ. под общ. ред. [и с предисл.] В. Н. Садовского — М. : Междунар. фонд

"Культ. инициатива" - Soros foundation : Открытое о-во "Феникс", 1992. Т. 1: Чары Платона.

19. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / В.И. Аршинова (общ.ред.и послесловие), Ю.А. Данилов (пер.). — 2-е изд. — М. : Эдиториал УРСС, 2000. — 310с.
20. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант: Пер. С англ.. – М.: Издательская группа „Прогресс”, 1999. – 268 с.
21. Хакен Г. Информация и самоорганизация: Макроскопический подход к сложным системам. – М.: Мир, 1991. – 240 с.
22. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
23. Хантингтон С. Третья волна: Демократизация в конце XX века / Сэмюэл Хантингтон. – М.: РОССПЭН, 2003. – 386 с.
24. Almond G., Powell G. Comparative Politics: A Developmental Approach. – Boston: Little, Brown, 1969. – 340 p.
25. Apter, D. E. The Politics of Modernization. – Chicago: University of Chicago Press, 1965. – 398 p.
26. Parsons Talcott. The Political Aspects of Social Structure and Progress. – Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1966. – 543 p.
27. Apter D. Political change. – Endlewood Cliffs, 1973. – 206 p.

ТЕМА IV. ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

ОСНОВНІ ТЕЗИ

- Формування класичної теорії політичного розвитку. Лінійно-поступова та циклічна парадигми.
- Теорія „синдрому розвитку”, поняття криз самосвідомості, легітимності, участі, проникнення та розподілу.
- Сучасні теорії політичного розвитку, проблема його чинників, джерел та рушійних сил.

4.1. Класична теорія політичного розвитку.

Традиція вивчення суспільно-політичних змін виникла разом з формуванням політичної влади та держави. Платон Афінський, наприклад, головну причину трансформації держав вбачав в соціальних конфліктах, насамперед в середовищі правлячого класу. Більшість вчених давніх часів замислювалися над можливістю “модернізувати” політичну систему, розроблюючи різноманітні концепції “ідеальної держави”. Значний внесок в аналіз процесу соціально-політичного розвитку зробив Н.Макіавеллі в праці «Державець», де можна знайти основи практичних технологій управління політичним процесом.

У подальшому, діячі Нового часу Дж. Локк, Ш.Монтеск’є, Ф.Вольтер на перший план висували вплив природних законів на розвиток людства. Сутність прогресивного розвитку вони вбачали в демократизації влади та гарантуванні прав людини. Економічні чинники суспільної динаміки привалюють в працях А.Сміта, К.Маркса та ін.

Французький філософ-просвітник Ж Кондорсе сутність прогресу вбачав у безкінечному самовдосконаленні людини. Головними результатами такого процесу повинні стати подолання нерівності між націями, соціальної нерівності та інтелектуальне, фізичне і моральне вдосконалення людини.

Окремі положення сучасної теорії політичного розвитку висунули В.Парето, Г.Моска, Р.Міхельс. Згідно з їхніми трактуваннями розвиток суспільства був розвитком політичних еліт, процесом якісної заміни представників елітарних угруповань.

За всіх часів, коли відбувалися важливі суспільні зміни, надзвичайно актуальною ставала проблема спрямованості та сутності соціально-політичного розвитку. Для його дослідження використовувалися різні підходи: цивілізаційний, формаційний, соціокультурний, функціональний та інші. М.Вебер, наприклад, позитивні зміни в суспільстві пов'язував з появою та поширенням вільного робітника та промисловця, позбавленого диктату з боку держави. Особливу увагу він приділяв формуванню **“духу раціональності”** – морально-світоглядних передумов суспільних змін.

Логіку суспільного розвитку вчений пов'язував з формуванням та розповсюдженням чотирьох основних типів раціоналізації діяльності людей, інститутів, організацій - **формального, інструментального, концептуального та субстантивного**. Сутність формальної раціональності тут полягає в підкоренні правилам, потязі до дисципліни та порядку, вона притаманна, перш за все, бюрократії, інструментальна раціональність ґрунтується на ефективних засобах досягнення цілей. Концептуальна - головне місце відводить теорії, розуму, науці та об'єктивному емпіричному знанню. Субстантивна раціональність означає, що людина в своїй поведінці керується кінцевими трансцендентальними цінностями. Основною вадою сучасного суспільства, вважав М. Вебер, є нехтування ціннісною раціональністю, саме це заважає забезпеченню прогресивного розвитку [1, с.355-380].

Дещо інакше підходив до цієї проблеми Е.Дюркгейм. Він вважав, що еволюція суспільства проходить від **механічної** до **органічної солідарності**. Їм було сформульоване телеологічне розуміння розвитку, згідно якого суспільство рухається шляхом **ускладнення цінностей**. Соціальна солідарність, на думку вченого, ґрунтується на спільності моральних

цінностей. Традиційне суспільство, зокрема, об'єднує **“механічна солідарність”** та одній їй ті ж священні цінності. В сучасному суспільстві, де існує безліч різноманітних інтересів та цінностей, а ресурси обмежені, розвивається конкуренція між індивідами, виникають складні суспільні структури. Тут, як вважає Е. Дюркгейм, необхідна **органічна солідарність**, яка в такому складному світі може бути сформована лише системою освіти та виховання, особлива роль в цьому процесі належить державним освітнім інститутам. Основним інститутом політичної соціалізації та досягнення суспільної згоди виступає школа, в її завдання входить формування моралі нації, розвиток колективної свідомості та підтримання таким чином органічної солідарності [2].

Деякі дослідники, зокрема П.Сорокін, взагалі відкидали ідею спрямованості поступу цивілізації та обґрунтовували ідею **циклічності соціальної динаміки**. В культурі людства Сорокін вбачав багато різноманітних за обсягом культурних систем. До основних він відносив мову, філософію, релігію, мистецтво, етику, право. Вплив цих систем, на його думку, знаходить конкретне відображення в поведінці та способі життя конкретних народів. Сукупність цих культурних систем створює більш загальну культурну єдність, яку вчений називав **соціокультурною суперсистемою**. На думку автора усі політичні, соціальні та інші події в житті соціуму потрібно розглядати в контексті зміни основних соціокультурних суперсистем: **релігійної(ідейної), чуттєвої та інтегральної**. Прикладом релігійної суперсистеми вчений вважав європейську культуру У1-ХІІ ст., де домінували теологічні догми. Починаючи з ХУ1 ст. та до ХХ стверджується та домінує чуттєва культура, яка висуває на перший план такі цінності, як добробут, комфорт, насолода, жадання влади та слави. Все це обумовлює домінуючі типи особистості та політичний розвиток. В ХХ столітті виникає інтегральна культура, особливістю якої є домінування “безмежної багатоманітності чуттєвих, раціональних та надраціонально-надчуттєвих аспектів”.

На ґрунті такого розуміння історичного процесу П. Сорокін створив так званий *“основний закон історії”*, згідно якого *суспільний розвиток – це перманентна флуктуація (коливання) як соціокультурних суперсистем, так і конкретних сфер суспільства*. Типи політичного устрою, зокрема, не є постійними та не розвиваються лінійно, а безперервно коливаються між полюсами тоталітаризму та строго вільних режимів. Перехід до нового інтегрального циклу культури повинно забезпечити подолання основного протиріччя сучасного суспільного розвитку – між небаченим розквітом науки, технологій, освіти та конфронтаційною політикою – війнами, конфліктами, терором та знеціненням людського життя. Таким чином, при дослідженні владно-політичних відносин, П.Сорокін виділяє соціокультурний аспект політичної поведінки індивідів та стверджує соціокультурну обумовленість їх менталітету. На думку вченого, сутність владних структур та політичних відносин визначається культурою домінуючої суперсистеми. Тому неможливо штучно створити певні владні структури, керуючись лише окремими цінностями, нормами та критеріями справедливості. “Дайте групі дияволів чудову конституцію, - писав П.Сорокін, - і все ж цим не створити з неї прекрасного суспільства. І навпаки, суспільство, що складається з талановитих та вольових осіб, неминуче створить і більш досконалі форми суспільного життя” [8].

Під впливом такого бачення суспільно-політичного розвитку Сорокін формулює свою *теорему флуктуації*, за якою циклічні коливання суперсистем детермінують флуктуацію суспільств між прогресом та регресом, розвитком демократії та авторитаризмом. Зміни проходять в певних кількісному та якісному напрямках, поки не буде досягнута “точка насичення”. Дали зміни йдуть за інерцією або примусом. Таким чином, вичерпується потенціал руху в одному напрямку, починається зворотній рух, хоча і на новому ґрунті.

4.2. Сучасні концепції політичного розвитку. Сучасний період розвитку людства характеризується надзвичайно високою динамікою

соціальних змін й інтенсивним розвитком новітніх технологій. Виникнення великого обсягу нових знань про оточуючий світ вимагає періодичного перегляду уявлень про процеси еволюції соціуму. Науковці дещо по-різному пояснюють сутність та витoki політичних процесів, що визначають розвиток нашого суспільства. Так, відомий російський соціолог Т.І.Заславська вважає, що ми переживаємо системну кризу. Теоретики світ-системного аналізу Т.Хопкінс та І.Уоллерстайн на основі власних досліджень роблять висновок про поширення глобального системного хаосу суспільства. З цього хаосу, на їх думку має сформуватися новий світовий порядок, риси якого сьогодні ще тільки починають виявляти себе.

Все це викликає особливу увагу науковців до дослідження процесів суспільної еволюції. В середині ХХ сторіччя політичний розвиток визначався більшістю науковців як природні, закономірні якісні зміни матеріальних та ідеальних об'єктів, яким властиві цілеспрямованість та необерненість.

Узагальнюючи різноманітні підходи до визначення сутності і складових політичного розвитку можна сформулювати наступні тези:

1. Політичний розвиток як умова економічного прогресу, досягнення такого стану держави, який сприяє зростанню добробуту суспільства.
2. Політичний розвиток як досягнення показників політичного життя, властивих індустріальному суспільству. В межах цього підходу робиться спроба встановити стандарти політичної поведінки та функціонування інститутів, які і визначаються як сутність політичного розвитку.
3. Політичний розвиток як модернізація. Тут сутність політичного розвитку складає перехід від традиційних до сучасних суспільств.
4. Політичний розвиток як дії, спрямовані на створення національної держави та консолідацію громадян навкруги спільної системи цінностей.
5. Політичний розвиток як демократизація. В такій інтерпретації політичний розвиток ототожнюється з політичною демократією та представницькими інститутами, які засновуються на принципі поділу функцій влади та парламентській системі, що спирається на партії та партійні

коаліції. Подібне трактування розвитку вимірюється за допомогою таких критеріїв: кількість партій, ступінь суперництва груп інтересів та визнання прав особистості.

Останній підхід знаходить відображення, зокрема, в роботі Л.Пая “Аспекти політичного розвитку”, де *політичний розвиток розглядається як становлення нових інститутів та виховання громадян*. В якості критеріїв політичного розвитку вчений формулює такі групи характеристик: *структурну диференціацію та спеціалізацію; зростаючу адаптивність системи; тенденцію до “рівності”(залучення населення до політичного життя); виникнення універсальних норм та отримання державних посад за принципом компетентності*.

Намагання вийти за межі формального інституціонального підходу и та лінійних уявлень про політичний розвиток спостерігається в дослідженнях Л.Бандера, Дж.Коулмена, Дж. Лапаломбари, Л.Пая, С.Верби [12, с.378-379].

Ці автори прагнули сформулювати загальну теоретичну основу з проблеми політичного розвитку. На основі трьох вимірів політичної системи – *диференціації, рівності та здатності* – вони формулювали поняття так званого „*синдром розвитку*”. Сутність синдрому розвитку тут полягала в таких явищах :

- процесі розподілу та спеціалізації ролей, інституціональних сфер та асоціацій в суспільствах;
- розвитку національного громадянства, всезагального правового порядку та критеріїв досягнення;
- здатності політичної системи управляти напруженими ситуаціями та стимулювати нові перетворення.

Таким чином, *політичний розвиток за даною концепцією – це підсилення в політичній системі тенденцій диференціації, рівності та здатності*. Звертається увага на можливість виникнення під впливом цих процесів суспільних криз – самосвідомості, легітимності, участі, проникнення та розподілу.

Кожна з цих криз має свій певний зміст. Так, **криза самосвідомості** торкається масової та елітарної культури, виявляється в національних почуттях щодо території, в конфлікті між етнічною лояльністю та національними обов'язками. Криза легітимності виникає в ході боротьби за владу. **Криза участі** виникає тоді, коли “правляча еліта вважає незаконними вимоги або дії індивідів чи груп, що прагнуть участі в політичній діяльності”. **Криза проникнення** за Р.Чилкотом характеризується “тиском на правлячу еліту з метою досягнення інституціональної адаптації або особливого роду нововведень”. **Криза розподілу** виявляється у сферах ідеології, природних та людських ресурсів, а також інституціонального середовища. Вочевидь можна зробити висновок, що поступ політичного розвитку залежатиме від того, наскільки успішно нова політична система буде адаптуватися до названих криз.

Існують політичні теорії, що відкидають необхідність мети політичного розвитку. Так, наприклад, К.Попер та Ф. фон Хайек вважають, що наявність в суспільстві будь-якого жорсткого проекту суспільного розвитку призводить до невинного насильства, намагання підкорення приватних інтересів абстрактній цілі розвитку. Доводиться, що будь-який масштабний політичний проект, окрім проекту „відкритого суспільства”, призводить до придушення прав та свобод індивідів.

Політичний розвиток, на думку російських вчених О.Малешкіної та М.Раца, не повинен мати телеологічного забарвлення. Він розглядається ними як процес, що має декілька еволюційних альтернатив, вибір яких залежить від провідних факторів впливу [10, с.149-151]. З цього випливає, що у політичного розвитку не може бути єдиного заданого алгоритму. На основі таких ідей виникла нова концепція розвитку політичної системи, яку можна назвати антиутопічною. Її специфіка полягає в тому, що вчені більше не докладають зусиль до створення чітких та визначених моделей політичного розвитку, а покладаються на використання моментів раціональності в природно-історичному перебігу подій.

Розвиваючи цю концепцію, М.Рац, наприклад, окреслює дві альтернативи соціально-політичного розвитку – дорогу та шлях. Дорога веде до попередньо заданого пункту, чітко спроектованої моделі суспільства. Шлях прямує в невідоме майбутнє, воно буде таким, яким ми його створимо, і виявиться перетвореною формою нашого руху. Оцінюючи соціальне значення цих альтернатив, вчений стверджує, що вибір дороги потребує впевненості в її вірності. А оскільки ніяких критеріїв істинності в цьому процесі немає, то організаторам руху нічого не залишається, як проголосити обрану дорогу єдиною вірною та підганяти дійсність під її вимоги [11, с.26-28].

На відміну від дороги шлях прокладається постійно, кожен його наступний етап впливає з внутрішніх потреб, а не з конструкцій світлого майбутнього. Таким чином, треба думати про ефективність кожного наступного кроку, тобто не дійсність підганяється під гіпотетичний ідеал, а саме ідеал повільно формується з дійсності. До цього можна додати, що в нашому історичному минулому ми вже ходили по дорогах, які ведуть у чітко розроблені ідеальні моделі суспільства та переконалися в тому, що всі вони ведуть до закритого тоталітарного суспільства, руйнування системи саморозвитку. Якщо сьогодні ми прагнемо нових орієнтирів, реальної модернізації суспільства, то тут широкої дороги нема. Як стверджує, зокрема, С.Хантінгтон, є тільки напрямок розвитку, і кожен народ обирає свій спосіб руху, спираючись на плідний синтез цивілізаційних надбань та власного історичного досвіду [13, с.33].

4.3. Джерела політичного розвитку.

Для більш ґрунтовного усвідомлення сутності процесу політичного розвитку вчені зверталися до проблеми його рушійних сил та провідних чинників. В політичній науці немає однозначної відповіді на ці питання, однак можна визначити декілька концепцій наукового вирішення названої проблеми.

У.Ростоу, С.Ліпсет у якості основного джерела суспільно-політичного розвитку розглядають економічні фактори. Разом з тим, С.Ліпсет підкреслює

значення також деяких соціальних факторів, таких як ступінь урбанізації та рівень освіти.

Окремо можна назвати авторів, що основною причиною політичного розвитку вважають функціональну диференціацію всередині суспільної системи в цілому, та політичної системи зокрема. Найбільш відомим представником цього підходу є Т.Парсонс. Він визначав розвиток як **“прогресивну еволюцію до більш високих системних рівнів”**. У якості основних причин розвитку він окрім функціональної диференціації вбачає **“підвищення адаптивної здатності, включення та генералізацію цінностей”**.

Теорія соціальної дії Т.Парсонса спирається на урахування як раціональних, так і ірраціональних мотивів в поведінці людини. Вченого надзвичайно цікавили такі аспекти розвитку соціальної системи, як адаптація людської ірраціональності та запобігання соціальним катаклізмам. Т.Парсонс головним чинником процесу розвитку суспільства вважав не владу, що ґрунтується переважно на насильстві, і тому може мати лише нетривалу ефективність, а наявність ціннісної парадигми, що здатна реально згуртувати людей з урахуванням їх спільних інтересів та базових потреб. Вирішальним чинником тут виявляється усвідомлене самообмеження людей, внутрішня відповідальність, самоконтроль та прийняття загальної культурної системи. Таким чином, часте звертання влади до насильства свідчить про дезінтеграцію та розбалансування функціональних суспільних структур. Саме чітке виконання кожним елементом соціальної структури своїх власних функцій, на думку вченого, гарантує сталість системи, її здатність до самоадаптації та самоінтеграції. Життєздатність соціальної системи залежить від її відповідності таким функціональним вимогам: **адаптації, ціледосягненню, інтеграції та відтворенню власного культурного зразку**. Заміна одних структур іншими не може автоматично привести до відповідної трансформації цінностей, статусів, ролей, що призводить до втрати функціональності новостворених політичних та економічних структур.

За Т.Парсонсом для подолання старого суспільного устрою необхідна наявність носіїв нових статусів, діяльність яких детермінована якісно іншими цінностями – можливістю самореалізації в умовах правового регулювання соціально-політичних відносин, визнанні самоцінності інших людей.

Таким чином, **основним чинником суспільного розвитку виступає підвищення адаптивних здатностей системи в результаті функціональної диференціації та ускладнення соціальної організації.** Відповідно, Т.Парсонс займає своєрідне проміжне місце між вченими, що підтримують лінійні або нелінійні парадигми розвитку, бо не стверджує, що усі суспільства повинні реалізовувати саме викладену в його теорії модель еволюції.

Представники іншої групи вчених виходять з уявлення про нелінійну траєкторію суспільно-політичного розвитку та можливість досягнення різних результатів (Г.Алмонд, Г. Пауелл, С.Хантінгтон, Л.Пай та ін.). Ці дослідники також не одностайні в визначенні питання про основні фактори та аспекти політичного розвитку. Так, С.Хантінгтон, наприклад, у якості основних розглядає внутрішньополітичні чинники, зокрема, **інституціоналізацію інтересів та специфіку політичних інститутів у тій чи іншій країні.** При цьому він наголошує, що характер політичного розвитку залежить від ступеня відповідності інституціоналізації рівню участі громадян в політиці та соціальної мобілізації. Відставання процесів інституціоналізації від темпів зростання мобілізації та участі, на його думку, є основною причиною політичних криз та нестабільності у перехідних суспільствах. Г.Алмонд та Дж.Пауелл, спираючись на ідеї структурного функціоналізму про диференціацію та підвищення адаптивності як рушійні сили політичного розвитку, запропонували свою концепцію еволюції політичних систем. Зокрема стверджується можливість різноманітних варіантів переходу від одного типу політичної системи до іншої, деградації та розпаду політичних систем, а також нелінійні варіанти розвитку. В цілому схема політичного розвитку, згідно з названими авторами, включає в себе наступні елементи:

підвищення структурної диференціації, розвиток субсистемної автономії та культурної секуляризації [14 с. 288, 308, 309, 334].

Таким чином, традиції аналізу динаміки політичного життя склалися протягом тисячоліть. Але лише на початку ХХ сторіччя визначилися перші спроби створення розгорнутої теорії політичного процесу. Класичні підходи до визначення сутності політичного розвитку закладено в працях М.Вебера, В.Парето, Е.Дюркгейма, П.Сорокіна та ін. Кожен з цих дослідників формулював різні критерії та напрямки динаміки соціально-політичної системи. Для М.Вебера – це розвиток раціоналізації політичної сфери, для Е.Дюркгейма – формування суспільних відносин на основі органічної солідарності, для П.Сорокіна – еволюція соціокультурних суперсистем, які визначають сутність політичної сфери.

В середині ХХ сторіччя з розвитком порівняльної політології почався новий період розробки теорії політичного розвитку. Політологічний підхід до феномену розвитку означає виявлення та пояснення загальних характеристик багатоманітних зв'язків, відносин та процесів політичної реальності, механізмів виникнення якісно нових станів суспільно-політичної сфери. Загальна теорія політичного розвитку складається з концепцій, що розглядають його в різних аспектах. Так, загально відомим є уявлення про лінійність політичної динаміки, спрямованість її до єдиного універсального результату. Представники іншої групи вчених виходять з уявлення про нелінійну траєкторію суспільно-політичного розвитку та можливість досягнення різних результатів з урахування специфіки соціокультурних факторів.

Окремо можна назвати авторів, що основною причиною політичного розвитку вважають функціональну диференціацію всередині суспільної системи в цілому, та політичної системи зокрема. Вони стверджували можливість різноманітних варіантів переходу від одного типу політичної системи до іншої, деградації та розпаду політичних систем, а також нелінійні варіанти розвитку. В цілому схема політичного розвитку включає в себе

наступні елементи: підвищення структурної диференціації та спеціалізації, зростання рівня адаптивності політичної системи; політична та соціальна мобілізація населення; формування універсальних демократичних цінностей та норм.

Можна виділити три основні концепції політичного розвитку: лінійна, структурно-функціональна та нелінійна. Порівняльна характеристика основних концепцій політичного розвитку наведена в наступній таблиці.

Концепції політичного розвитку	Чинники політичного розвитку
Концепція лінійного розвитку	<ul style="list-style-type: none"> - розвиток економічної сфери суспільства. - ступінь урбанізації та рівності населення - мобілізація населення до політичного життя - демократизація цінностей
Структурно-функціональна концепція розвитку	<ul style="list-style-type: none"> функціональна диференціація суспільних ролей - ускладнення соціальної організації, - виникнення носіїв нових статусів - підвищення адаптивних здатностей політичної системи
Концепція нелінійного розвитку	<ul style="list-style-type: none"> -інституціоналізація інтересів громадян - баланс інституціоналізації та політичної мобілізації громадян - підвищення структурної диференціації - субкультурна автономія
Універсальні чинники політичного розвитку	<ul style="list-style-type: none"> - структурна диференціація та спеціалізація - зростання рівня адаптивності політичної системи - політична та соціальна мобілізація населення -формування нових/демократичних цінностей та норм

Питання та завдання для перевірки

1. Визначте критерії політичного розвитку за Е.Дюркгеймом та М.Вебером.
2. В чому полягають особливості розглядання соціально-політичної динаміки в працях П.Сорокіна?

3. Розкрийте основні положення класичної теорії політичного розвитку.
4. Сформулюйте основні положення теорії „синдрому політичного розвитку”.
5. В чому полягають суспільні кризи самосвідомості, легітимності, участі, проникнення та розподілу.
6. Розкрийте зміст лінійної та циклічної парадигм політичного розвитку.
7. Визначте особливості сучасних теорій політичного розвитку.

Рекомендована та використана література:

1. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Переклад з німецької О.Погорілого. – К.: ОСНОВИ, 1988. – 534 с.
2. Дюркгейм Е. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991. – 572 с.
3. Липсет С.М., Кен-Рюн С., Торрес Д. Сравнительный анализ условий, необходимых для становления демократии // Международный журнал социальных наук. – 1993. - № 3. – С. 5-19.
4. Малюк А. Майбутнє глобальної системи з точки зору світ-системного аналізу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг – 2000. – С. 181-192
5. Парсонс Т. О понятии "политическая власть" // Зарубежная политическая мысль XX в.- М.: Весь мир, 1997. – С. 32-56.
6. Парсонс Т. Система современных обществ. – М.: „Прогресс”, 1997. - 420с.
7. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / Под ред. Мелешкиной Е.Ю. – М.: Издательский дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2001. – 304 с.
8. Сорокин П. Социологические теории современности. – М.: Наука, 1992. – 345 с.

9. Сорокин П. Главные тенденции нашего времени. – М.: Планета, 1993. – 276 с.
10. Социальная траектория реформируемой России: исследования Новосибирской экономико-социологической школы / Отв. ред. Т.И.Заславская, З.И.Калугина – Новосибирск: Наука, 1999. – 736 с.
11. Рац М.В. К концепции открытого общества в современной России // Вопросы философии. – 1999. - № 2 – С.23-33.
12. Чилкот Рональд Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы / Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, Издательство «Весь мир», 2001. – 420 с.
13. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. - № 1. – С. 32- 45.
14. Almond G., Powell G. Comparative Politics: A Developmental Approach. – Boston: Little, Brown, 1969.
15. Pye L.W. Aspect of Political Development. – Boston, 1966. – 398 p.

ТЕМА V. ПРОЦЕС ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

ОСНОВНІ ТЕЗИ

- Поняття сучасного суспільства, його відмінності від традиційного. Передумови процесів політичної модернізації суспільства.
- Виникнення та основні етапи розвитку теорії політичної модернізації
- Чинники формування та основні риси концепції „пост модернізації”. Моделі та етапи модернізаційних перетворень. Зміст процесу політичної модернізації та її теоретичне моделювання.

5.1. Поняття сучасного суспільства, його відмінності від традиційного.

Слово „*modernus*” вперше було використане наприкінці V сторіччя для відокремлення офіційно визнаної християнської сучасності від римсько-язицького минулого. Потім зміст визначення частково змінювався, але завжди воно означало усвідомлення новостворених епох стосовно минулого та розуміння переходу від „старого” до „нового”. Як стверджує, Ю.Хабермас, така ситуація стосується не тільки Ренесансу, який асоціюється з Новим часом для нас. Люди вважали себе „сучасними” і в епоху Карла Великого, і в XII сторіччі, і в епоху Просвітництва, тобто кожного разу, коли в Європі шляхом оновлення ставлення до давнини формувалося усвідомлення тієї чи іншої нової епохи.

І лише на протязі XIX сторіччя виникає інше, радикалізоване усвідомлення сучасності, яке вивільнюється від традиційних історичних зв'язків та зберігає за собою лише абстрактне протиставлення традиції, історії в цілому. Апофеозом такого усвідомлення сучасності була, наприклад, теорія марксизму та практика комуністичних революцій, які висували гасло

створення принципово нового суспільства, що виникає на руїнах попереднього світу.

Характеристика традиційного суспільства міститься в працях Герберта Спенсера, Еміля Дюркгейма, Фердинанда Тьонніса. Особливо чітко це порівняння сформульоване в праці Т.Парсонса «Типові зміни». Польський вчений Петро Штомпка в книзі «Соціологія соціальних змін» провів порівняльний аналіз традиційних та сучасних суспільств. Основні результати аналізу П.Штомпки представлені в таблиці

<i>Критерії порівняння</i>	<i>Традиційне суспільство</i>	<i>Сучасне суспільство</i>
Рівень чіткості соціальної структури	Невиразний, незакріплений, спонтанно існуючий характер рівній, груп, соціальних відносин	Специфікація, тобто сформована спеціалізація ролей та відносин, чіткий розподіл праці, що забезпечує взаємодію в групах
Засади статусу	Соціальні статуси засновані на родинних зв'язках та наслідуванні	Соціальні статуси засновані в основному на особистих зусиллях та надбаннях
Критерій рекрутування	Партикуляризм (вибір та відношення до партнера за соціальними контактами), заснований на унікальних особистих якостях, які не відносяться безпосередньо до даної групи	Універсальний (вибір та відношення до партнерів по соціальним взаємозв'язкам, а також доступ до ролей та груп), що базується на категоріальних рисах, безпосередньо обумовлений завданнями та характером груп або відносин

Критерій оцінки	Коллективізм, оцінка та сприйняття людей пов'язані з їх членством в групах, колективах, спільностях. Найважливіше, до яких груп належать люди, а не те, хто є вони самі.	Індивідуалізм, тобто оцінка і сприйняття людей на підставі її індивідуальних якостей та дій. Особливо важливі дії.
Роль емоцій	Емоційність – вторгнення емоцій в соціальне життя	Нейтральність, придушення емоційних виявлень, ділова. Рациональна атмосфера соціального життя

Таким чином, головними рисами суспільства модерну за П. Штомпкою є *індивідуалізм, диференціація, раціональність, економізм, експансія*.

Модернізація як процес утворення сучасного суспільства спирається на наступні передумови:

1. *Консолідація території*, національних відносин, етнічного та мовного простору, що створює сприятливі умови для створення національної держави та політичної системи сучасного типу.

2. *Здійснення індустріалізації*, що веде до якісних зрушень в соціальній структурі. Які в свою чергу викликають оновлення політичної системи.

3. *Формування загальнонаціонального відтворювального комплексу*, що функціонує в режимі зростання, підкріпленого об'єднаною транспортною та інформаційною інфраструктурами.

4. *Урбанізація*, яка сприяє виникненню міської культури як способу життя та стилю поведінки, що визначає спрямованість розвитку суспільства.

5. *Підвищення соціальної та територіальної мобільності населення* та розмивання жорстких суспільних та інституціональних зв'язків традиційного суспільства.

6. Перетворення під впливом вищеназваних інституціональних змін політики в одну із сфер самореалізації людини, а індивіда – в автономного, самостійного суб'єкта політичного процесу.

7. Встановлення нових політичних інститутів, що функціонують в режимі представництва усєї багатоманітності суспільних інтересів.

Брюс Рассет представив більш детальну класифікацію суспільств:

1. Традиційні примітивні суспільства.
2. Традиційні цивілізації.
3. Перехідні суспільства.
4. Суспільства індустріальних революцій.
5. Суспільство високого рівня масового споживання.

В класичних працях Уолта Ростоу «Процес економічного зростання», «Стадії економічного зростання. Некомуністичний маніфест» виділяються наступні стадії модернізації:

1. **Секуляризація.** Відхід від єдиних релігійних уявлень про суспільно-політичний порядок.

2. **Раціоналізація.** Заміна бога розумом, деміфологізація світосприйняття та політичного ладу.

3. **Конституціоналізація.** Формування правового порядку в кожній національній державі, а також європейської міжнародної правової системи. Формування політичних націй, заснованих на громадянстві.

Данкварт Ростоу в роботі «Про світ націй» - в моделі політичної модернізації виділяв її три ключові цілі:

1. **Національна єдність.**
2. **Стабільна влада.**
3. **Рівність.**

Найбільш вдалим варіантом модернізаційних змін він вважав **2>1>3** або **1>2>3**. Тобто рівності досягати треба не раніше стабілізації влади та національної єдності. Декларація рівності без набуття національної єдності та стабільної влади призведе до розпаду політичної організації та анархії.

Перехід до масової участі займає декілька поколінь. А форсування владою модернізаційних перетворень, викликає необґрунтовані очікування і може привести до революцій та реставрацій старих режимів.

Високий науковий авторитет завоювала теорія модернізації С.Хантінгтона. Вона визначається ним як процес, що включає в себе:

1. ***Раціоналізацію влади.***
2. ***Диференціацію соціальних , державних та громадянських структур.***
3. ***Підвищення рівня політичної участі.***

За критерієм послідовності цих складових Хантінгтон виділив три моделі модернізації. ***Континентально-європейська, британська та американська.***

Оскільки модернізація – це дестабілізуючий процес, головна проблема – це не свобода, а створення легітимного суспільного порядку, стабільність якого є головною цінністю. Консерватизм поглядів С.Хантінгтона на перший план висуває категорію ***політичного порядку***. Він стверджує, що громадяни можуть нормально існувати в умовах політичного порядку і без свободи, але не можуть користуватися свободами без наявності політичного порядку. Під порядком Хантінгтон розуміє здатність високоінституціоналізованої системи зберігати власну автономію шляхом залучення нових груп в політику таким чином, щоб вони діяли у відповідності вже існуючим нормам та схемам політичної активності. Політична участь для С.Хантінгтона – це енергійна діяльність громадян, що впливає на прийняття рішень владою, вибори, лобізм, членство в організаціях та партіях.

5.2. Формування теорії політичної модернізації.

В цілому теорія модернізації базується на комплексному поєднанні різноманітних історичних підходів до суспільного розвитку та сучасних наукових розробок. Серед її засновників – С.Ліпсет “Політична людина” (1960), Г.Алмонд та Д.Пуелл “Порівняльна політологія. Підхід з позицій “концепції розвитку” (1966), Д.Ептер “Політика модернізації” (1965), Л.Пай

“Аспекти політичного розвитку. Аналітичне дослідження” (1966), С.Хантінгтон “Політичний порядок в суспільствах, що змінюються” (1968), Ш.Ейзенштадт “Модернізація: протест та зміна” (1966) та ін.

Розглядаючи зміст їх праць, можна зробити висновок, що поняття “модернізація” вживається в таких основних значеннях: 1) як назва сукупності прогресивних суспільних змін; 2) як характеристика економічних, політичних та культурних змін, що мали місце на Заході з XVI століття та досягли кульмінації у XX сторіччі в образі так званого сучасного (на відміну від традиційного) суспільства; 3) як визначення намагань слаборозвинених суспільств наздогнати передові та наблизитися до властивого їм рівня життя.

У російській та українській політичній науці до теоретичних аспектів проблеми політичного розвитку звертаються Т.Алексєєва, О. Ахієзер, К. Гаджиєв, В.Горбатенко, Г.Ділігенський, О.Дугін, Т.Заславська, С.Ільїн, С.Катаєв, А.Мельвіль, М.Михальченко, О.Панарін, В.Пантін, Ф.Рудич, С.Рябов, В.Федотова та ін. Теоретичні досягнення західних і вітчизняних вчених в українській науці найповніше систематизовано у докторських дисертаціях С.Катаєва “Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства” (Київ, 1998), В.Горбатенка “Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів” (Київ, 1999).

В контексті проблеми суспільного розвитку дуже часто вживається термін “трансформація суспільства”. Т.Заславська” констатує, що соціальна трансформація – це радикальна та відносно швидка зміна соціальної природи та соціетального типу суспільства. Термін ***“трансформація”*** можна застосовувати для визначення будь-яких типів суспільних змін, що складають політичну основу даного суспільства. Наприклад, терміном „трансформація” може описуватися як процес політичної модернізації в широкому сенсі (перехід від традиційного до сучасного суспільства), так і зворотній процес реставрації традиційності або зміна одного типу традиційного суспільства на інший. С.Катаєв вважає, що категорія

“трансформація суспільства” дає змогу комплексно характеризувати сутність процесів, що відбуваються в суспільстві. На думку В.Горбатенка, категорія “системна трансформація” означає подолання суспільних, політичних, структурних суперечностей та проблем даного суспільства засобом його виходу за рамки власної соціальної організації, що передбачає кардинальну зміну векторів її руху, способів мислення та дії суб’єктів.

Таким чином, термін “суспільна трансформація” вміщує в себе весь процес руху суспільства, зміни різної направленості. На відміну від цього, на нашу думку, поняття “модернізація суспільства” розглядає аспект вдосконалення суспільства, поступу уперед. Якщо спиратися на визначення В.Горбатенка, то *модернізація* – це саме та частина трансформаційного процесу, коли система не просто виходить за межі власної соціальної організації, а починає вирішувати проблеми соціуму. *Специфіка поняття „модернізація” полягає в тому, що воно акцентує увагу саме на підвищенні функціональної здатності соціальних інститутів, що відокремлює його від таких категорій, як “розвиток”, “зміна”, “трансформація”.*

Суспільно-політична практика ХХ сторіччя яскраво показала хибність та безперспективність уявлення про сучасність як антипод минулого. Еволюція теорій модернізації виявилася в розповсюдженні ідеї про неспроможність суворого протиставлення традиції та сучасності. Багато авторів почали припускати думки, що модернізація передбачає не викорінення традиційності, а розвиток з використанням традиції, яка одночасно і відіграє роль стабілізатора модернізації і визначає її характер.

Тому, наголошує Ю.Хабермас, тепер сучасним вважається те, що „спонтанно сприяє об’єктивному вираженню актуальності духу часу, що спонтанно оновлюється також”. Результатом такої діяльності виступає нове, що в свою чергу застаріває та знецінюється і знову змінюється на інше нове. Але ніколи не розривається зв’язок сучасного з класичним. Перехід нинішньої актуальності у вчорашню є і руйнівним і продуктивним

одночасно, це і є сама сучасність, що створює власну класику, „без суб’єктивного настрою, для якого імпульсом слугує нове, не кристалізується ніякий об’єктивний модерн” .

Продовження цих тенденцій знаходить виявлення в розвитку концепції “модернізації в обхід модерніті” або **“постмодернізації”**. Невдачі модернізаційної стратегії 50–70-х рр. щодо країн, які поступово звільнялися від колоніальної залежності, на деякий час скомпрометували і взагалі вивели термін “модернізація” з наукового обігу. Подолання цієї кризи і друге народження ідеї модернізації пов’язане з концепцією постмодернізації, котра є не лише альтернативою старій теорії, а й своєрідним наслідком і продовженням її інноваційної орієнтації. Зазначене поняття постало результатом постмодерністських ідей, які розробляли західні вчені Р. Інглхарт, Ю.Хабермас, С. Хантінгтон, Ш. Ейзенштадт, Ж.-Ф. Ліотар, І. Срубар, а також російські та українські дослідники З. Бауман, А. Гулига, Д.Затонський, В.Горбатенко, Г. Зеленько, С. В. Катаєв, М. Михальченко .

Ця концепція політичного розвитку заснована на збереженні соціокультурних традицій без нав’язування чужорідних зразків. Названі автори не відкидають універсальність суспільно-політичного розвитку, але наголошують на необхідності поєднання його з особливостями конкретного суспільства.

В такому ж контексті термін “постмодернізація” часто вживається для означення нового типу входження в майбутнє – модернізації на основі власної традиційної ідентичності. Сутність модернізації Р.Інглхарт бачить в заміні авторитету релігії авторитетом держави. Постмодернізація, на його думку, – це рух від авторитету держави до авторитету традиції, зростанню ролі цінностей та зменшенню ролі раціональності в житті людини. Таким чином, знову, за гегелівською діалектикою, розгортається спіраль суспільного розвитку від традицій (класичне суспільство) до раціональності (суспільство модерну), і знов – від раціональності до традицій

(постмодерністське суспільство), але до традицій більш високого рівня, традицій, які вмістили в собі позитивний досвід історії людства.

З точки зору постмодернізму, суспільні системи не можуть оцінюватися в поняттях “розвинені – відсталі”, їх треба розглядати як “функціональні – не функціональні”, тому постмодернізаційним може бути суспільство, яке здатне забезпечити собі стабільність, життєздатність та розвиток на основі будь-яких підходів.

Підтримує такий підхід і український вчений М.Михальченко, який вважає, що неправомірно зводити модернізацію до переходу від традиційного типу суспільства до так званого “західного, демократичного”. Симбіозні (такі, що поєднують як традиційні, так і сучасні риси) типи суспільств не менш життєздатні, ніж західні. Це яскраво демонструє сучасний розвиток Японії, Малайзії, Таїланду, Південної Кореї та інших країн. Аналіз політичних змін в контексті модернізації досить часто зосереджується на досвіді перехідних країн, або країн, що знаходяться в стадії транзиту від однієї суспільної системи до іншої (Африка, Південна Америка, Південна Азія, Східна Європа). Але не треба ігнорувати той факт, що і розвинені країни Заходу проходять модернізаційні періоди (Франція при Ш. де Голля, Велика Британія при М.Тетчер, США при Р.Рейгані та ін.). Таким чином, можна зробити висновок, що модернізація не є одиничним фрагментом політичного розвитку країн, а являє собою внутрішнє притаманне циклічне явище, сутність якого – вдосконалення політичної системи та адаптація її до мінливих обставин суспільного життя .

Таке ж трактування знаходимо і в праці Г.Зеленько „Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України”. Зокрема вона стверджує, що ”модернізація як явище поширюється не лише на процеси переходу від традиційних суспільств до новочасних, а й на процеси вдосконалення новочасних суспільств. Під впливом модернізації перебувають не лише малорозвинені країни, а й країни „розвиненої демократії, де також

відбуваються синхронні і взаємозалежні зміни в усіх сферах суспільного життя”.

В сучасних працях українських вчених постмодерністський підхід до проблеми суспільно-політичного розвитку набуває все більшої популярності. Так, на думку С.Катаєва, основні риси постмодернізму полягають у поєднанні класичних і модерних принципів. Класичні теорії займалися пошуком універсальних теорій, модернізм базувався на увазі до унікальності окремих явищ, постмодернізм стверджує плюралізм засад, багатоманітність підходів.

В.Горбатенко наводить таке узагальнене визначення постмодерну в новітній літературі:

1) нова тенденція в культурному самоусвідомленні розвинених західних суспільств, що виявляється в „недовірі стосовно мети оповідей”, виході з обігу „метаранативного механізму легітимації” попередньої епохи, котрий тримався на ідеях прогресу, послідовного розвитку свободи, емансипації особистості, великої мети та великого героя, універсальності знань та індустріально-технічного розвитку;

2) глобальний стан цивілізації трьох останніх десятиліть ХХ сторіччя, в умовах якого з’являється „безкінечна кількість невизначеностей, які приводять нас до висновку про виникнення не тільки нового світового порядку, але й „неспокійної, надломленої планети”;

3) новий напрям у соціальній теорії, який ставить за мету пояснити вищезазначені явища та процеси, „стимулює розробку багатомірних уявлень про пріоритети, цілі і завдання людства, ініціює виникнення поліваріантних способів, стратегій їх здійснення.

Таким чином, зазначене поняття використовується, з одного боку, як характеристика інновацій у суспільно-політичній сфері, з іншого – як логічне продовження класичної концепції модернізації в умовах технологічної революції і переходу до інформаційного суспільства на Заході.

Ю.Хабермас, узагальнюючи різноманітні підходи до визначення змісту поняття „постмодернізація”, стверджує, що загальний зміст термінів, утворених за допомогою префіксів „після” або „пост”, полягає не в запереченні попереднього етапу розвитку, а в певному подоланні „наївної” або некритичної довіри до нього. В такому контексті модернізація може розглядатися як ревізія традиції, адаптація її до нових умов суспільного життя. Постмодернізація ж – це критичне продовження незамінної, але модернізованої традиції. Таким чином, постмодернізація призупиняє процес оновлення традиції, натомість акцентує увагу на продовженні, закріпленні в суспільному житті модернізованого варіанту все тієї ж незамінної традиції. Саме на цьому етапі здійснюється синтез сутності кожної нової епохи та попередніх традицій.

На думку В.Горбатенка „постмодернізація” у політологічному плані може бути визначена як сучасна, досконаліша форма модернізації, що передбачає перехід від традиційного чи сучасного суспільства до постмодернізаційного – спроможного забезпечити стабільність, життєздатність і розвиток на основі модернізаційних підходів з максимальним використанням властивостей окремих індивідів, інституційно-інформаційного та соціального потенціалу, оптимального поєднання традиційних і сучасних цінностей, збереження особливостей і неповторного буття певного соціуму. Об’єктивну потребу в такій переорієнтації викликають такі чинники:

- модернізаційні перетворення науки і техніки, зростання ролі симуляції дійсності в засобах масової інформації;
- загострення глобальних проблем людства і виникнення на цьому фоні кризи ідеології економічного зростання, ідеї лінійного прогресу, віри в необмеженість влади людини над природою;
- зміщення акценту з економічних досягнень у бік якості життя, розвитку можливостей для індивідуального самоствердження людини;

- поява постутопічної свідомості, що прагне відновити історичну природу відносин людини та суспільства;
- зниження ступеня довіри суспільства до ієрархічних інститутів, централізації та бюрократизації;
- зниження значущості політичної, економічної влади та наукового авторитету;
- відхилення від усталених традиційних норм поведінки у певних груп населення;
- формування певного пріоритету духовних цінностей над матеріальними;
- зближення, співпраця наукових та релігійних знань з метою зберегти почуття єдності, гармонії і порядку людського життя.

Таким чином, явище постмодернізації в теоретичному плані характеризується багатоаспектністю підходів, а в практично-соціальному – співіснуванням елементів різних соціальних систем, які збереглися під час модернізаційних перетворень і тому визначають сутність даного суспільства.

5.3. Моделі та типи політичної модернізації суспільств.

Аналізуючи сутність модернізаційних процесів дослідники приділяють велику увагу також класифікації різних моделей суспільної модернізації. Моделі здійснення модернізації, зазвичай, поділяють на *органічні та неорганічні, стихійні та цілеспрямовані*. Органічною вважається *американсько-європейська модель модернізації*. Тут перетворення здійснювалися і здійснюються методами, що спираються на власну культуру та характеризуються поступовістю, тривалістю, синхронністю змін у різних сферах суспільного життя. Досить докладно ця проблематика розглядається в працях С.Хантінгтона. Він виділяє три класичні варіанти такої модернізації – *континентальний, британський та американський*. Основними тенденціями *континентальної моделі модернізації* були раціоналізація влади та диференціація структур. Сучасна держава приходила на зміну феодальному князівству, лояльність до держави – на зміну лояльності до церкви та династії. Народження сучасної держави в європейських країнах

принесло підпорядкування церкви, послаблення аристократії та середньовічних суспільних станів, залучення до політики нових соціальних груп, швидке зростання та раціоналізацію державної бюрократії, створення постійних армій, вдосконалення та розширення бази оподаткування.

Британський варіант модернізації за своїми складовими подібний до континентально-європейського, але привів до дещо інших результатів. В Англії церква також була підпорядкована державі, влада централізована, здійснилася диференціація політичних інститутів, зросла бюрократія, була створена постійна армія. Але, на відміну від континенту, централізація влади здійснилася не навколо монарха, а навколо парламенту.

В Америці ж політичні інститути не переживали таких революційних змін. Основні елементи англійського державного устрою XVII ст. вивезені до Нового Світу, укорінилися там та отримали нове життя як раз тоді, коли від них відмовилися на батьківщині. **Політична модернізація в Америці**, на думку С.Хантінгтона, виявилася неповною. Американська політична система ніколи не була повною мірою сучасною. За часів раціоналізації влади, централізованої бюрократії та тоталітарної диктатури американська політична система залишається цікавим анахронізмом. Таким чином, традиційні форми влади в Європі були радикально зруйновані і замінені на інші; в Америці ж вони були реформовані та доповнені, але фундаментальним змінам не піддавалися.

Неорганічні методи здійснення модернізації властиві країнам, що затрималися на стадії традиційного суспільства і тепер здійснюють перетворення “навздогін”. При неорганічній модернізації суспільство стикається з цілою низкою проблем, таких як конфлікт традиційних норм та цінностей з цілями модернізації, втрата ідентичності, значна поляризація різних елементів суспільного розвитку, домінування адміністративно-бюрократичного апарату як суб’єкта модернізації, пасивність громадянського суспільства щодо перетворень. Найбільш часто тут використовується такий

механізм модернізації, як наслідування зразків. Можна виділити два типи такого наслідування:

1. **Імітація алгоритму**, коли відтворюється зміст та функціональне навантаження будь-якого процесу (наприклад, механізм взаємодії органів державної влади);
2. **Імітація результату або форми** (наприклад, виголошення демократичних виборів як принципу при їх фактично нерівноправному та незмагальному характері).

Неважко зрозуміти, що з точки зору результатів, наслідування алгоритму дії є більш позитивним, ніж проста “симуляція” наслідків. Але треба мати на увазі, що імітація також здійснюється в певному конкретно-історичному середовищі, під впливом національних традицій того чи іншого народу. Тому інститути та практики, що запозичуються, істотно змінюються під впливом традицій та наповнюються іншим змістом. В цілому має місце взаємовплив нових інститутів та традицій, їх взаємне коректування в ході модернізаційного процесу.

В політологічній літературі виділяють такі типи модернізації:

1. **“Органічна” або “первинна”**, характерна для таких країн, як Велика Британія, США, Канада, західноєвропейські країни (модернізаторське ядро). В цих країнах модернізація здійснювалася частіш за все еволюційним шляхом на основі власних культурних традицій та зразків.

2. **“Неорганічна”, “вторинна”, “відображена» або “модернізація навздогін”** (Росія, Україна, Бразилія, Туреччина та ін.), провідним чинником якої виступають соціокультурні контакти певної країни з модернізаторським ядром, а основним механізмом – імітаційні процеси.

Така типологія заснована на виділенні деяких “ідеальних” типів. В дійсності, в межах модернізаційного ядра теж мають місце імітаційні процеси, а імітація в країнах “вторинної” модернізації, як вже було відмічено, істотно коректується під впливом національних особливостей та і

взагалі може не відігравати провідної ролі в політичному розвитку. Тому більш досконалою вважається така класифікація типів модернізації:

1. *Ендогенна*, тобто здійснювана на власній основі (Європа, США та ін.).
2. *Ендогенно-екзогенна*, здійснювана як на основі власних внутрішніх чинників, так і на основі запозичення (Росія, Терція, Греція та ін.).
3. *Екзогенна* модернізація, здійснювана на основі запозичень при відсутності власних передумов.

Особливістю модернізаційного процесу в країнах ендогенно-екзогенної та екзогенної модернізації є підвищена роль політичного фактору. Це пояснюється недостатньою кількістю передумов для спонтанної модернізації, тому держава та модернізаторська еліта в деяких випадках повинні виступати як ініціатор та організатор цього процесу. З цим часто пов'язане установлення авторитарного режиму в цих країнах, який отримав назву “авторитаризм розвитку”.

Модернізаційні зміни можуть проходити еволюційно та революційно, бути частковими або системними, коли змінюються одночасно усі сфери суспільного життя. Політична модернізація може мати як загальносистемний, так і внутрішньо системний характер. У першому випадку модернізується політична система в цілому, у другому – окремі її елементи.

Деякі дослідники виділяють різні етапи або стадії модернізації. Досить розповсюдженим є виокремлення Раннього, Середнього та Зрілого Модерну.

Так, М.В. Ільїн створив *ідеальну модель модернізації*, в структуру якої включив три фази, кожна з яких виконує певні функціональні завдання. Ілюстрацією цієї моделі є модернізація в країнах Західної Європи.

Під *Раннім Модерном* розуміється фаза політичного розвитку, на якій формується суверенна національна держава, а також створюється громадянське суспільство як зона, вільна від примусу державної влади. Завершається ця фаза закріпленням позицій держави та громадянського

суспільства в так званих “конституція першого порядку” (наприклад, британська неписана конституція).

В період *Середнього Модерну* проходить диференціація в середині громадянського суспільства та держави, що виявляється у виникненні груп інтересів, протопартій, а також розподілі функцій влади. Результатом проходження цієї стадії є створення системи політичного представництва з метою реалізації принципу народного суверенітету, виборного та відповідального правління. Для цієї фази характерним є появлення „конституцій другого порядку”, що закріпили принципи республіканського правління.

Зрілий Модерн характеризується вирішенням завдань, пов’язаних зі створенням механізму змінності, легітимації політичних курсів. Ці завдання розв’язуються шляхом подальшої демократизації, процесу консолідації демократії.

В цілому аналіз сучасних концепцій модернізації дозволяє стверджувати, що політична модернізація не здійснюється за якимсь зразком. Цей процес має багатоваріантний та альтернативний характер. Тому розроблені типології та моделі модернізації можуть розглядатися лише як схеми, що потребують подальшого доповнення та уточнення. Разом з тим, моделі та типології модернізації мають значну теоретичну та практичну цінність, бо допомагають виділити деякі основні моменти модернізації і таким чином створюють передумови для аналізу окремих одиничних випадків та порівняльного аналізу цього процесу в різних країнах, регіонах, в тому числі і в Україні.

Специфічні аспекти модернізації сучасного українського суспільства в останні роки активно розробляють наші провідні вчені. Більшість дослідників зазначають, що модернізаційні процеси в Україні не мають певної спрямованості, залишається невирішеним питання про мету та ідеальний образ цих змін. Необхідність дослідження нинішнього стану політичного розвитку українського суспільства спонукає українських вчених

до розгляду окремих складових теорії модернізації та застосування її методологічного апарату для дослідження різних явищ суспільно-політичного процесу. У такому аспекті до проблеми модернізації звертаються: О.Бабкіна, В.Базів, В.Бакіров, А.Білоус, І.Воронов, Д.Видрін, М. Головатий, Є.Головаха, В. Журавський, С.Кириченко, А.Колодій, В.Котигоренко; І.Кресіна, А.Кудряченко; Б.Кухта, Ю.Левенець, В.Лісовий, М. Михальченко, О.Пахарєв, М.Примуш, Ю. Римаренко, Ф. Рудич, С. Рябов, М.Томенко, Ю.Шведа, Г. Щедрова та інші дослідники.

В загальному вимірі, політична модернізація може розглядатися як процес оновлення суспільства, перехід від традиційних до сучасних та постсучасних режимів. Основним напрямком цього процесу є демократизація політичних систем та відносин, яку більшість дослідників визначають як провідну світову тенденцію. Саме демократія слугує критерієм якості політичних реформ, за допомогою якого, аналітики оцінюють характер системних змін того чи іншого суспільства, країни чи регіону. Відповідно до цього набуває особливого значення визначення сучасного змісту демократичних процесів, сутнісного взаємозв'язку політичної модернізації та демократизації суспільства.

Можна зробити висновок, що поняття “модернізація” та “постмодернізація” висловлюють деякі різновиди або етапи одного й того ж процесу – оновлення суспільства, його поступу від стану бідності до стану добробуту, від стану непевності – до стабільності, від стану хаотичного, або примусового розвитку – до становлення і усвідомлення механізмів саморозвитку та саморегулювання в суспільстві. Специфіка постмодерністського розвитку суспільства полягає в переході до життєздатного, стабільного суспільства на базі збереження та використання власної традиційної ідентичності.

Використання методології синергетики робить можливим вдосконалення визначень понять „політичний розвиток”, „модернізація”, „постмодернізація”, „трансформація”. Нагадаємо, що розвитком з точки зору

теорії дисипативних систем можна назвати перехід системи до нової якості, який забезпечує максимальну стабільність. Таким чином, розвиток є зростання ступеня синтезу порядку та хаосу, обумовлене потягом до максимальної сталості.

Враховуючи різницю між відкритими та закритими системами і відповідно до наведеного синергетичного трактування даної проблеми, можна запропонувати наступні визначення різновидів політичного розвитку:

1. Еволюційний політичний розвиток, властивий відкритим системам - послідовна зміна якісних станів політичної системи на основі зростання синтезу між порядком та хаосом, обумовлена потягом до максимальної стабільності системи.

2. Революційний політичний розвиток, властивий закритим системам – зміна якісних станів політичної системи на основі почергового домінування або порядку, або хаосу.

3. Політична модернізація – етап політичного розвитку, під час проходження якого в політичній системі відбуваються якісні зміни у напрямку підвищення її функціональності та адаптивності.

4. Постмодернізація політичної системи – етап політичного розвитку, під час якого відбувається синтез інновацій та традицій, закріплення в соціально-політичному житті оновленої традиційності.

5.4. Зміст процесів політичної модернізації.

Основний зміст модернізації – це створення інновацій на основі збереження та використання позитивного потенціалу соціальної системи. Тут дуже важливо підкреслити, що модернізація не прагне повного знищення традицій політичної системи, а створює нове на основі збереження позитивного потенціалу соціуму, що був створений упродовж історичного розвитку. Цю думку підтримують і більшість українських вчених, аналізуючи політичну ситуацію в сучасній Україні. Вони зокрема стверджують, що нам не потрібна чергова кардинальна реформа в дусі “усе

розвалимо, а потім...”, необхідно обмежитися лише конструктивною модернізацією суспільно-політичного життя.

Таким чином, в загальному вимірі *модернізація розглядається як процес якісного перетворення, що супроводжується розширенням адаптаційних можливостей соціально-політичної системи та її переходом на новий режим розвитку*. Відповідно політична модернізація являє собою процес формування, розвитку та розповсюдження політичних інститутів, практик, здатних забезпечувати виконання головних функцій політичної системи – інтеграції, ціледосягнення, відтворення власного культурного зразку та адаптивності до провідних викликів сучасності. Такі інститути та практики можуть як відповідати моделям сучасних демократичних інститутів, так і відрізнятися від них у різному ступені.

Поняття “політична модернізація” відображає динаміку оновлення різних компонентів політичної системи, структур, інститутів та засобів політичного володарювання, політичної участі, культури та норм. Кінцевим результатом процесу модернізації політичної системи має бути створення нового, більш раціонального суспільного порядку. Дуже важливим елементом процесу модернізації є формування цілі розвитку. В зв’язку з цим на перший план висувається проблема політичної модернізації суспільства, бо саме в цій сфері формулюються мотиви та цілі розвитку соціуму. Політична модернізація являє собою “особливий специфічний напрямок модернізації й водночас забезпечення процесу в цілому в сфері владних відносин”.

На думку С.Хантінгтона, зміст політичної модернізації зводиться до трьох основних складових – *раціоналізації влади, диференціації структур та зростання політичної активності громадян*. “Політична модернізація в центрі теоретичного аналізу і практичної діяльності ставить проблему підвищення ефективності влади, раціоналізацію політичної системи суспільства і забезпечення прав і свобод особи” [20, с. 113] .

На нашу думку, процес політичної модернізації виявляє себе, перш за все, в трьох основних сферах – владні відносини, політичні інститути, політична культура. Вдосконалення владних відносин виявляється, передусім, в зміні механізмів легітимації влади та подоланні централізації владного впливу, диференціації владних центрів. Модернізація безпосередньо політичних інститутів полягає в диференціації їх функціональних ролей, умінні адекватно відповідати на різноманітні виклики часу. У сфері політичної культури модернізаційні процеси приводять до активізації соціалізації особи, постійного вдосконалення політичних цінностей та норм, формування принципово нової, орієнтованої на раціональні зміни еліти. Зміни політичної поведінки полягають в активізації та вдосконаленні форм залучення громадян суспільства до політичного процесу.

На базі вивчення праць сучасних українських та російських вчених, аналізу світового досвіду можна сформулювати такі *складові політичної модернізації, як зростання динамізму політичної системи, її здатність адекватно реагувати на зміни політичних реалій; формування нової модернізаторської політичної еліти; зниження ступеня відчуження громадян суспільства від політичної влади; забезпечення реальної участі народу у політичному житті; підвищення впливу інформації; постійне вдосконалення цінностей та норм у системі політичної культури.*

Формулювання універсальних складових політичної модернізації дозволяє створити наступну *теоретичну модель*:

1. Створення диференційованої політичної структури з високим рівнем спеціалізації політичних ролей та інститутів.
2. Створення національної суверенної держави, існуючої не як апарат насилля, а як механізм самоорганізації суспільства.
3. Виникнення раціональної політичної бюрократії і перетворення її на реальну систему управління та контролю.

4. Розширення сфери дії та підсилення ролі правового закону, що пов'язує державу та громадян.

5. Розвиток громадянського суспільства та розширення його функцій.

6. Послаблення традиційних еліт та їх легітимності, посилення модернізаторської еліти.

На підставі аналізу наведених наукових підходів до визначення сутності понять “політичний розвиток”, “суспільна трансформація”, “політична модернізація”, “постмодернізація” можна зробити висновок, що вони є взаємопов'язаними складовими еволюційного циклу політичного розвитку складноорганізованої суспільної системи.

Пропонуємо таку модель *еволюційного циклу політичного розвитку*:

- функціонування суспільно-політичної системи, накопичення критичної маси змін у відносинах між її різноманітними елементами та структурами;
- зниження життєздатності політичної системи за рахунок невідповідності її функціональності, адаптивності та здатності змін у суспільно-політичному житті;
- формування в суспільно-політичній системі альтернатив-атракторів розвитку на основі усвідомлення змін та невідповідності політичної системи актуальним вимогам;
- трансформація політичної системи під час біфуркації політичного розвитку та вихід на певний атрактор;
- модернізація політичної системи, створення інновацій з метою підвищення її адаптивної здатності до підтримання нових параметрів порядку;
- постмодернізаційний синтез інноваційних змін в політичній системі та культурно-традиційного підґрунтя соціуму, закріплення на цій підставі нових параметрів порядку;
- перехід до режиму функціонування на засадах сформованих параметрів порядку.

Запропонована модель дозволяє усвідомити внутрішню логіку самоорганізації політичної системи, показує органічний зв'язок та

функціональність окремих елементів еволюційного циклу. Дослідження процесу політичного розвитку з використанням методології синергетики створює засади для зняття протиріччя, синтезу інноваційності та традиційності, циклічності та поступовості в політичному розвитку.

Еволюція теорії модернізації

<i>Етапи розвитку теорій політичної модернізації</i>	<i>Зміст теорій політичної модернізації</i>
50-60 роки ХХ сторіччя	<ul style="list-style-type: none"> -жорстке протиставлення сучасного та традиційного -ігнорування національних особливостей країн -абсолютизація соціально-політичного впливу НТП -демократизація за західними зразками -розвиток індивідуальних цінностей
60-70 роки ХХ сторіччя	<ul style="list-style-type: none"> -акцент на соціокультурні чинники в контексті перетворень -домінування в наукових дослідженнях проблематики „стабільності суспільства”
70-80 роки ХХ сторіччя	<ul style="list-style-type: none"> -подолання суворого протиставлення традиційності та сучасності -акцент на збереженні традицій як провідному чиннику стабільності модернізації
Сучасний етап (постмодернізаційний)	<ul style="list-style-type: none"> -перехід від традиційного чи сучасного суспільства до постсучасного на основі багато аспектних підходів, оптимального поєднання сучасних та традиційних цінностей, збереження особливостей та самобутності певного соціуму. -критичне продовження оновленої традиційності суспільства - перехід до життєздатного, стабільного суспільства на ґрунті використання власної традиційної ідентичності.

Питання та завдання для перевірки

1. Здійсніть порівняльну характеристику сучасного та традиційного суспільств.
2. Розкрийте основний зміст поняття „модернізація суспільства”.
3. Сформулюйте основні етапи формування та розвитку теорії модернізації суспільства.
4. В чому полягають чинники формування та особливості теорії „пост модернізації”.
5. Розкрийте сутність класичних моделей модернізації за С.Хантінгтоном.
6. В чому полягають відмінності органічних та неорганічних моделей модернізації суспільства.
7. Розкрийте передумови та основні етапи модернізаційних перетворень в суспільстві.
8. Проаналізуйте зміст процесу політичної модернізації.
9. Розкрийте основні риси теоретичної моделі політичної модернізації суспільства.

Рекомендована та використана література:

1. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор: Учебное пособие / Сокр. Пер. с англ. А.Богдановского, Л.А.Галкиной; Под. Ред. М.В.Ильина, А.Ю.Мельвиля. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 492.
2. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России) / И.А. Беседин (отв.ред.), С.Я. Матвеева (вступ.статья). — 2.изд., перераб. и доп. — Новосибирск : Сибирский хронограф, 1997, Т. 2 : Теория и методология. — 594с.

3. Бауман З. Спор о постмодернизме // Социологический журнал. – 1994. - №4. – С. 69-81.
4. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К.: Академія, 1999. - 240 с. [57, с.27]
5. Горбатенко В. Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття // Політичний менеджмент. – 2005. - №1(10). – С.3-13.
6. Гулыга А.В. Что такое постсовременность? // Вопросы философии. – 1988. - № 12. – С. 150-161.
7. Затонский Д.В. Модернизм и постмодернизм: Мысли об извечном коловращении изящных и неизящных искусств (От сочинений Умберто Эко до пророка Екклесиаста). — Х.: Фолио, 2000. — 256с.
8. Зеленько Г. "Навздогінна модернізація": досвід Польщі та України. — К. : Критика, 2003. — 216с.
9. Инглхарт Р. Постмодерн: Меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Политические исследования. – 1997. - №4. – С.3-18.
10. Катаєв С. Консервативні та модернізаційні компоненти соціокультурної трансформації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. - № 2.- С. 72-81.
11. Катаєв С. Трансформація сучасного українського суспільства: постмодерністський контекст // Людина і політика. – 1999. - №3. – С. 28-37.
12. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Пер. С фран. Н.А.Шматко. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 1988. – 382 с.
13. М.Михальченко М. Політична система України: реальність, моделі трансформації // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003. – С. 5-21.
14. Панарин А.С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. — М. : Алгоритм, 2003. — 559с.
15. Рудич Ф.М. Політологія: Підручник. – 2-е видання стереотип. –К.: Либідь, 2006. – 480 с.

16. Срубар И. Варианты трансформационного процесса в Центральной Европе: сравнительная оценка // Современная немецкая социология: 90-е годы / Под. ред. В.В.Козловского, Э.Ланге, Х.Харбаха. - СПб, 2002. – 714 с.
17. Федотова В.Г. Типология модернизаций и способов их изучения // Вопросы философии. – 2000. - № 4. – С. 19-21.. [256; 184; 186; 233; 238, 279]
18. Чилкот Рональд Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы / Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, Издательство «Весь мир», 2001. – 420 с.
19. Хабермас Ю. Политические работы / Сост. А.В.Денежкина; пер. с нем. Б.М.Скуратова. – М.: Праксис, 2005. – 368 с. [284, с.33-34]
20. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
21. Шкляр Л. Вибір координат. Проблема наступництва // Україна дип. – 2005. – Вип.5. – С. 41-64.
22. Apter, D. E. The Politics of Modernization. – Chicago: University of Chicago Press, 1965. – 398 p.
23. Black C.E. The Dynamcs of Modernisation. A Study in Comperative History. N.Y. a. Evanston, 1966. - P. 9-22.
24. Eisenstadt S.N. Introduction: Historical Traditions, Modernisation and Development // Pattern of Modernity. Vol. 1. The West / Ed. by Tisenstadt. L., 1987. – 421 p.

ТЕМА VI. ПОЛІТИЧНА ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА

ОСНОВНІ ТЕЗИ

- Концепції демократії. Основні риси та чинники демократизації суспільства. „Вертикальна демократія” Дж.Сарторі.
- „Хвилі демократизації” С.Хантінгтона. Взаємозв’язок політичних процесів демократизації та модернізації. Демократична модель політичної модернізації суспільства.
- Основні етапи демократичного транзиту. Критерії консолідації демократичного режиму. Особливості процесів демократизації в українському суспільстві

6.1. Сутність, основні риси та чинники демократизації суспільства.

В науковій літературі існує досить багато підходів до визначення основних рис демократизації суспільств. Деякі автори роблять наголос на структурних чинниках. Перш за все, це держава та соціально-економічні, культурно-ціннісні умови демократизації. Виділяють також процедурні фактори, такі як вибір та послідовність конкретних рішень та дій тих політичних акторів, від яких залежить процес демократизації.

Представники структурного підходу виокремлюють три основні типи структурних передумов демократії:

1. Здобуття національної єдності та ідентичності.
2. Досягнення досить високого рівня економічного розвитку.
3. Масове розповсюдження та усвідомлення населенням демократичних принципів, довіри до основних політичних інститутів, міжособистісна довіра, громадянські почуття.

З усіх цих факторів особлива увага зазвичай приділяється *національній єдності та ідентичності*. Д.Растоу, наприклад, стверджує, що національна єдність є основною передумовою демократії. Ця передумова означає, що

“більшість громадян у майбутній демократії не повинна мати сумнівів і засторог щодо того, до якої історичної спільності вони належать” [14, с.585]. Вона також включає в себе сталість кордонів держави, постійний склад мешканців, у більшості громадян не повинно бути сумнівів, щодо того, до якої саме політичної нації вони відносяться, тобто національна єдність повинна існувати не тільки формально, але й на несвідомому рівні. Найголовнішою проблемою на шляху до демократизації, таким чином, виступають етнонаціональні протиріччя, розвиток націоналістичних рухів, відсутність єдиної політичної нації. Щоб прийти до демократії, стверджує Д.Растоу, потрібно не копіювати конституційних законів чи парламентської практично вже наявної демократії, а бути спроможним реально оцінити свої специфічні конфлікти й уміння виробити або запозичити ефективний механізм їх розв’язання.

Проблема сумісності демократії з неоднорідністю суспільства, різними національними традиціями та орієнтирами розглядається А.Лейпхартом. За логікою даної концепції, “такі суспільства потребують певного демократичного режиму, що наголошує не на опозиції, а на консенсусі, що радше залучає, ніж відкидає, й намагається максимізувати певну більшість замість задовольнитися простою більшістю”. Таким чином, різноманітні еліти, що представляють інтереси конфлікуючих соціальних груп, повинні орієнтуватися не на конфлікт, а на досягнення злагоди з метою демократизації суспільства. Але ця концепція теж спирається, перш за все, на збереження єдності країни та наявність соборних цінностей, ідентичності в свідомості еліт [7, с.791].

Сумніви щодо існування єдиних соціокультурних передумов демократії сприяли створенню нового методологічного підходу до проблеми її формування, який отримав назву процедурного. Сутність цього методу полягає у вивченні ендогенних факторів демократизації – конкретних процесів, процедур та політичних рішень, що здійснюються агентами демократизації. З цієї точки зору вирішальне значення мають послідовність

та взаємообумовленість певних політичних рішень та дій, вибір тактики акторами демократизації. Основна увага приділяється взаємодії конкуруючих еліт, свідомому вибору в процесі політичного суперництва організаційних форм та інститутів нового політичного устрою. Прибічники процедурного підходу вважають, що дії акторів демократизації не обумовлені навіть їх положенням в суспільстві, навпаки, їх суб'єктивний вибір сам створює нові політичні можливості.

Значного переосмислення в сучасних умовах зазнали теорії, що основну увагу приділяють економічним передумовам демократії. С.Ліпсет зауважував, що демократизація визначається великою кількістю чинників, але рівень соціально-економічного розвитку виступає тут основною та необхідною умовою. Важливо зазначити, що важливим є не сам по собі економічний розвиток, а створення на його основі масового середнього класу як соціальної бази демократизації.

Емпіричні дослідження останнього часу доводять, що безпосереднього зв'язку між рівнем економічного розвитку та демократизацією не існує. Сучасні демократичні транзити мають у більшості неорганічний характер та є, передусім, наслідком вибору рішень і політичної практики ключових політичних акторів, а суспільство створює лише контекст для таких перетворень.

Інтерпретація демократії в межах процесу прийняття рішень стала тією ланкою, що об'єднала різні за своїм спрямуванням теорії демократії у ХХ ст. Більшість авторів визнають необхідність визначення демократії як системи. Сучасні вчені все більше пов'язують демократію з певними способами управління, що існують в тому чи іншому соціумі. Й.Шумпетер, наприклад, вважав, що “демократичний метод – це така інституціональна система для прийняття політичних рішень, у якій окремі громадяни здобувають право вирішувати, змагаючись за голоси виборців” [27, с.477].

До цієї проблеми, зокрема, звертається Дж.Сарторі. На його думку, науковий аналіз демократії як системи ефективного управління (*вертикальний вимір*) дуже відстає від наукового та ціннісного обґрунтування демократії як влади народу (*горизонтальний вимір*). Вчений здійснює певну реконструкцію поняття “демократія” та надає декілька її визначень. Перше з них – *deskриптивне (описове)* – полягає в трактуванні демократії як виборної поліархії. Найбільший недолік цього визначення, на думку Дж.Сарторі, – те, що воно майже не враховує якісну сторону формування демократичної влади. В сучасному житті зміст політичних виборів зведений лише до простого акту голосування. Таким чином, обрані представники влади – це просто особи, які в результаті голосування пройшли на посади, а не “відібрані” найкращі представники свого народу. Здійснюючи в себе демократію, обумовлену як виборна поліархія, ми майже не враховуємо необхідність забезпечення функціональності системи, тому що суперництво на виборах не забезпечує якості результатів, а тільки демократичність способу їхнього досягнення.

В різних сферах діяльності людей процес вибору завжди передумовлює якісний відбір. Так, наприклад, в наукові установи обирають людей, найкращих за професійними показниками в певних галузях, якісний “відбір” співробітників здійснює і будь-яка фірма, що бажає утриматися в сфері бізнесу. Демократична політика, як й інші суспільні процеси, повинна ґрунтуватися не тільки на кількісних підрахунках голосів, але й на якісному відборі кандидатів. Тому, робить висновок Дж.Сарторі, демократія повинна являти собою *селективну, тобто засновану на вибірковості поліархію*.

Якщо погодитися на таке визначення демократії, то постає питання, а як же впишеться в нього поняття рівності, і на яких підставах повинен проводитися відбір до структур вертикальної демократії? Тут Дж.Сарторі посилається на Ш. Монтеск'є, який писав, що “принцип демократії псується не тільки тоді, коли втрачається дух рівності, але і тоді, коли затверджується дух граничної рівності і кожний хоче бути рівним з тими, кого він вибирає

собі в правителі”. Таким чином, додавав Монтеस्क'є, “демократія повинна уникнути двох крайностей: духу нерівності, що веде до правління однієї людини, і духу граничної рівності, що веде до деспотизму однієї людини”. Демократична рівність в суспільстві повинна забезпечувати “рівняння” на найкращі показники професійності, людяності, талановитості. Відповідно до цього, наведене вище визначення демократії можна доповнити і сформулювати таким чином: ***“демократія повинна являти собою селективну поліархію по підставі достоїнств”*** [20].

Урахування сучасного досвіду проведення політичних виборів дозволяє зробити ще й таке уточнення: демократія повинна являти собою селективну поліархію на основі достоїнств кандидатів, а не їх політтехнологів.

Проблема визначення сутності демократії та її основних рис привертає увагу багатьох українських вчених. Так, Ф.Рудич підкреслює багатозначність терміна „демократія” і вважає, що він, по-перше, вживається для визначення типу держави і політичної системи в цілому. Демократія тут розглядається як форма політичної організації суспільства, яка заснована на визнанні народу як джерела влади, на його праві брати участь у здійсненні державних справ, і наділення громадян достатньо широким колом прав і свобод. У другому значенні поняття “демократія” використовується для визначення форми устрою будь-якої організації, заснованої на принципах рівності її членів, періодичності виборів органів управління, прийняття рішень більшістю голосів. У цьому випадку мова йде про партійні, профспілкові, виробничі демократії. У третьому значенні термін “демократія” розглядається стосовно заснованого на відповідних цінностях ідеалу суспільного устрою, якими є свобода, рівність, права людини, народний суверенітет, участь громадян в управлінні державою. Демократія – це не тільки вільні вибори та верховенство народу, не тільки плюралізм політичних інтересів, а й жорстка система державної субординації з чітким розподілом повноважень, яких дотримуються не тільки завдяки декретам та постановам, але й через силові

структури вищих органів, обраних народом і підтримуваних ним. На цих фундаментальних принципах будуються будь-які демократичні держави.

Сучасні, засновані на цінностях лібералізму, демократії доповнюють ці принципи принципами пріоритету прав людини над правами держави, повагою до права меншості, правом мати власну думку і відстоювати її, верховенством закону, поділом функцій різних гілок влади та ін. Демократизм, окрім іншого, означає: особисту, індивідуальну свободу людини; соціальну активність, участь громадян у житті держави, у розв'язуванні суспільних проблем. Найпершою умовою демократичності суспільства є відповідна налаштованість громадян, відповідний рівень громадянської культури.

Українські дослідники приділяють увагу визначенню критеріальних вимог демократичного правління. На їх думку, сучасні країни можуть вважатися демократичними в міру набуття ними мінімального критерію демократичного урядування – формування урядової влади на основі вільних, конкурентних виборів.

Особливої уваги заслуговує визначення демократії як народовладдя, тобто організації влади, носієм якої виступає народ. Саме таке визначення демократії найчастіше зустрічається як в наукових працях, так і в свідомості багатьох народів. У “Політичному тлумачному словнику” зазначається, що “демократія може розглядатися як синонім поняття „правління більшості” [11]. У “Політологічному енциклопедичному словнику» демократія визначається, як “влада народу, народовладдя, що виходить з організації та функціонування державної влади на засадах визнання народу її джерелом і носієм” [12].

Разом з цим, значна кількість дослідників виступає проти визначення демократії як народовладдя, вважаючи його занадто неконкретним та утопічним. На цій підставі виникли дещо нові концептуальні підходи до визначення демократії, автори яких прагнуть узгодити соціально-політичні реалії сучасності з демократичною традицією наближення влади до народу.

Не можна сприймати демократію як просте поєднання влади з народом, а треба розглядати її як системну якість, як продукт інтеграції багатьох елементів, вузлів і процесів людського суспільства, що і дає у підсумку дещо більше, ніж суму частин.

Поняття “демократія” на сьогоднішній день має різні ракурси та визначення. Зокрема демократія розглядається:

- як різновид “державного устрою”;
- як форма і принципи внутрішньої організації політичних партій і громадських об’єднань;
- як політичний режим;
- як соціальна цінність;
- як політична процедура.

Незважаючи на значну кількість праць, які тією чи іншою мірою пов’язані з дослідженням теорій модернізації та демократизації суспільства, недостатньо висвітленими й зовсім недослідженими залишаються такі проблеми як: особливості взаємозв’язку модернізації та демократизації, аналіз цих процесів в контексті теорії саморозвитку складних соціальних систем; поєднання і взаємодія різноманітних аспектів процесів модернізації і постмодернізації; визначення та аналіз суспільно-політичних чинників, що вирішальною мірою впливають на розвиток демократичної модернізації в Україні. Визначені проблеми потребують ґрунтовного комплексного дослідження в філософських та соціогуманітарних науках.

6.2. Теорії демократичного транзиту.

Значною частиною теорій демократизації суспільств є вивчення специфіки переходу суспільства до нового якісного стану. Американський політолог С. П. Хантінгтон у книзі "Третя хвиля: демократизація наприкінці ХХ сторіччя" пропонує „хвильову” парадигму просування до демократії.

Перша хвиля (1826-1926 рр.) на думку дослідника починається від Великої американської та Великої французької революцій. Становлення демократичних інституцій відбувалося у ХІХ ст. в таких країнах, як США,

Франція, Англія, Швейцарія, в деяких країнах Північної Європи, у британських домініонах. Головними чинниками, що сприяли цьому, були індустріалізація, урбанізація, поява буржуазії та "середнього класу"; формування робітничого класу та його організацій; поступове зменшення економічної нерівності.

Друга хвиля демократизації (1943-1962 рр.) була спричинена підсумками другої світової війни. В одних країнах (Австрія, Федеративна Республіка Німеччини, Італія, Південна Корея, Японія) демократія була забезпечена окупаційною військовою адміністрацією. Аргентина, Бразилія, Венесуела, Греція, Колумбія, Перу, Туреччина, Еквадор обрали шлях до демократії під впливом підсумків другої світової війни, зокрема розгрому тоталітарних режимів. Ще одна численна група країн здобула незалежність у результаті деколонізації, яка також була ініційована підсумками війни, і стала на шлях демократії.

Дві перші хвилі демократизації, на думку С.Хантінгтона, були у значній мірі перевернені, "змиті" зворотними хвилями, які принесли утвердження різних форм авторитарного, тоталітарного правління. *Перша зворотна хвиля* (1922-1942 рр.) відбулася з приходом до влади в Італії фашистського режиму Муссоліні. Причому навіть у країнах, де зберігалися демократичні інституції (Франція, Англія), під впливом економічної кризи, депресій ширився антидемократичний рух. *Друга зворотна хвиля (1958-1975 рр.)* була масштабнішою, охопила переважно країни "третього світу", де утвердилися - здебільшого через військові перевороти - авторитарні режими.

Третя хвиля демократизації почалася в середині 70-х років ХХ ст., чому сприяли, як визначає дослідник, п'ять головних чинників. *Перший чинник* зумовлений підривом легітимності авторитарних систем, оскільки: в суспільстві наростає незадоволення через невиконання владою її обіцянок; відсутній механізм самооновлення політичного керівництва; крах комуністичних режимів у Східній Європі та СРСР підірвав можливості марксизму-ленінізму як альтернативи розвитку демократії.

Другий чинник зумовлений економічним зростанням. Хоча, згідно з твердженням автора, рівень економічного розвитку сам по собі не є ні необхідною, ні достатньою умовою для затвердження демократії (режими деяких багатих країн, особливо експортерів нафти, не є демократичними), економічні чинники у цьому процесі є вагомими. Перехід до демократії має відбуватися насамперед в країнах із середнім рівнем економічного розвитку (згідно з наведеними даними Світового банку за 1989 р., це середній річний доход на душу населення від 520 до 5810 доларів США). Економічне зростання після другої світової війни дозволило багатьом державам увійти до групи країн

Третій чинник пов'язаний з коригуванням своїх позицій католицькою церквою. Річ у тім, що сучасні демократії формувалися передусім у християнських країнах, а католицизм до недавнього часу співіснував з авторитарними режимами. Зміна позиції римсько-католицької церкви, яка почала виступати за необхідність соціальних змін, допомогу бідним, захист прав громадян стимулювала хвилю демократизації. **Четвертий чинник** продиктований зміною на початку 70-х років зовнішньої політики провідних світових політичних сил - США, колишнього СРСР, Європейського співтовариства, яка полягала у підтримці ідей демократії й захисті прав людини. **П'ятий чинник** викликаний розвитком глобальних інформаційних систем.

Характерною особливістю третьої хвилі демократизації є переважне використання для її розвитку й затвердження ненасилля, компромісів, угод, виборів. Використання саме цих засобів є дедалі важливішим, враховуючи той обсяг проблем, з якими стикаються країни, що вступають у цю третю хвилю. Згідно з С. Хантінгтоном, це такі проблеми становлення демократії: а) розробка нової конституції й нового виборчого закону; б) чистка державного апарату, заміна чиновників проавторитарної орієнтації на прихильників демократії; в) скасування або модифікація законів, які не відповідають демократії; г) скасування або докорінне реформування таких

авторитарних інституцій, як таємна поліція; д) в однопартійних державах розподіл прав власності, функцій, кадрів між державою та партією; е) формування головних політичних еліт, здатних працювати спільно для розв'язання посталих перед суспільством проблем і утримуватися від спокуси експлуатувати їх у своїх групових економічних та політичних інтересах.

Багато які гострі соціальні проблеми (що виникають часом навіть незалежно від форми правління, скажімо, етноконфлікти, тероризм та ін.) швидко розв'язати неможливо, і це породжує в суспільстві апатію, розчарування, виникнення феномена "авторитарної ностальгії". Тому учений не виключає можливості виникнення третьої зворотної хвилі, тобто наступу й поширення різних форм авторитарного режиму. Хантінгтон вважає можливою появу нових форм політичного режиму, зокрема технократично-електронної диктатури, за якої авторитарне правління ґрунтуватиметься на здатності контролювати засоби масової інформації й маніпулювати ними. Проте, стверджує американський політолог, можлива заміна третьої хвилі демократизації зворотною хвилею авторитаризму не зможе запобігти наступові четвертої хвилі демократизації у XXI ст. Однак лише два ключових чинники впливатимуть на майбутню стабільність і зростання демократії - економічний розвиток та політичне керівництво [24].

Отже, демократія - це продукт спектра певних еволюційних соціальних змін. Характер еволюції політичного режиму сьогодні залежить передусім від конкретних якостей політичної еліти, від пріоритетів реорганізації нею системи влади та управління сил, від методів, спрямованості, міри їхньої участі в урегулюванні й розв'язанні криз соціального розвитку. Виходячи зі сказаного, є недоречними як зневажливе ставлення до демократії, так і романтизм надшвидкого переходу до неї. До того ж декретувати демократію, впровадити її за допомогою законів чи конституції - це чергова міфотворчість. Перехід у безпосередньому значенні цього слова до демократії можливий лише там, де вже існували демократичні традиції, є досвід соціального розвитку на демократичних засадах, але з певних причин

цей розвиток був перерваний встановленням іншого політичного режиму (зворотною хвилею).

У загальному вимірі процес демократичної модернізації суспільства включає в себе такі чинники:

1. **Представницький характер державної влади.** Громадяни делегують свої владні повноваження обраній ними особі чи політичному об'єднанню.

2. Легітимність та законність, що включає в себе підтвердження владних повноважень народом у вигляді рівних періодичних виборів, прийнятті державних рішень при активній участі громадян та їх об'єднань.

3. **Підтримка демократичних інститутів Конституцією та відповідними законами.**

4. **Плюралізм та конкурентність.** Конкурентне, але не конфліктне співіснування в суспільстві різних політичних сил, що представляють інтереси соціальних груп та верств населення.

5. **Громадянські, політичні та соціальні права.** Демократичний режим містить правові механізми, які гарантують дотримання і захист природних та громадянських прав людини, незважаючи на її соціальний статус.

В науковому аналізі процесу політичної демократизації центральну роль відіграють два поняття – **“перехід до демократії”** (transition) та **“усталення демократичної системи”** (consolidation). Як відмічає один з відомих дослідників політичного розвитку в країнах Латинської Америки Г. О’Доннел, загальний процес демократизації складається не з одного, а двох послідовних переходів: перший (transition) приводить до встановлення демократичного правління; другий (consolidation) – до утвердження демократії та ефективного функціонування демократичного режиму. Зміст першого переходу полягає в створенні інституціональних засад демократичної системи, що забезпечує змінність політичних лідерів шляхом демократичних процедур. Другий перехід має на меті усталення демократії як суспільно-політичної системи, залучення більшості суспільства до

демократичних цінностей, усвідомлення демократії як найбільш досконалої форми політичного устрою.

Деякі дослідники, звертаючи увагу на ту обставину, що перший етап демократизації є довготривалим та складним процесом, вважають дуже важливим з методологічної точки зору використовувати поняття “завершений демократичний перехід” для характеристики першого етапу пост авторитарних змін. Зокрема, Х.Линц та А.Степан вважають, що перехід до демократії можна вважати завершеним, коли досягнута достатня згода відносно політичних процедур, що приводять до влади обраний уряд; коли прихід до влади – прямий результат вільних та загальних виборів; коли цей уряд має достатньо владних ресурсів для продукування нової політики; коли законодавча, судова та виконавча гілки влади, створені новою демократією, не повинні ділитися своєю владою з іншими органами.

На основі аналізу різних наукових підходів до сутності та становлення демократії можна виділити такі етапи в процесі демократичної модернізації суспільства:

1. **Формування демократичного суспільного ідеалу** або атрактору політичного розвитку. Цей етап характеризується загостренням протиріч в авторитарних та тоталітарних режимах, виникненням кризи ідентичності, падінням авторитету влади, суттєвих вад інституціональної системи. Всі ці фактори викликають загострення ідеологічної боротьби, зростання активності суспільних рухів та посилення опозиції. В результаті цього процесу встановлюється так звана “початкова демократія”, що легалізує прибічників політичних перетворень. В суспільстві починається широка дискусія з питань демократії, формуються нові правила політичного життя. На цій стадії повинен сформуватися суспільний ідеал, ціль розвитку, придатна саме для цієї країни в певний історичний час.

2. **Демократичне оновлення політичної системи** відповідно сформованого ідеалу суспільного розвитку. Інституціональні зміни в сфері влади, створення структур громадянського суспільства. Результатом цього

періоду, як правило, стає демократична конституція, яка символізує певне досягнення згоди між елітарними колами щодо цілі розвитку. Це період створення реального механізму втілення суспільного ідеалу.

3. *Постмодернізаційна консолідація демократії*. Передумовлює заходи, що забезпечують сталість демократичних перетворень в країні на ґрунті адаптації нових політичних інститутів до традицій політичного життя. Основними умовами усталення демократичних перетворень є: перетворення держави на гаранта демократичного оновлення; автономність суспільних рухів та трансформація партійної системи; швидке економічне зростання; підвищення життєвого рівня населення; зростання політичної активності громадян; загальна лояльність до демократичних цінностей.

В чому ж полягає модернізаційний потенціал демократії? Перш за все, демократія створює сприятливі умови для артикуляції та погодження інтересів і потреб різноманітних соціальних груп в суспільстві. По-друге, демократична політична система має великий потенціал успішної адаптації до суспільних змін та новацій. Цьому сприяють такі принципи, як плюралізм, демократична співучасть, опозиція, періодична виборність влади. Плюралізм забезпечує багатоманітність соціальних альтернатив і тим самим розширює діапазон політичного вибору і вірогідність визначення оптимального варіанту розвитку. Періодична виборність влади забезпечує своєчасне виправлення помилок, гнучке коригування політичного курсу. Необхідно зазначити також, що демократія забезпечує досить ефективну легітимацію політичної влади в сучасних умовах розвитку суспільств.

Таким чином, демократія зацікавлена в модернізації, а модернізація сучасного суспільства повинна здійснюватися демократичними шляхами.

Цю тезу підкріплює також невтішний досвід недемократичних моделей модернізації. Так, можна звернутися до плану тотальної трансформації суспільства за часів СРСР. Такі завдання модернізації, як стабільність, легітимність влади, урбанізація, індустріалізація, масова освіта та ін. були вирішені в СРСР. Як стверджує О.Кіндратець, в модернізації радянського

періоду можна виділити ранньоіндустріальний та пізньоіндустріальний етапи. Ранньоіндустріальна модернізація проходила в першій половині ХХ сторіччя. Для модернізації, що почалася в СРСР у 70-х роках, були характерні такі риси пізньоіндустріальної модернізації, як підтримка купівельної спроможності населення завдяки державному регулюванню, існування системи соціального захисту загального добробуту, зростання рівня життя. Але загальна криза соціалістичного суспільства, яка виявилася в руйнуванні системи мотивації праці та втрати владою легітимності, привела до визнання необхідності кардинальної трансформації суспільства.

Аналізуючи особливості радянської модернізації, дослідники, зокрема Є.Головаха, виділяють виснаження екстенсивних ресурсів розвитку, інтенсивні урбанізаційні процеси, формування відкритої міської культури комунікації, високий рівень освіти, створення передумов критичного сприйняття дійсності. Погоджуючись з тим, що провідними чинниками руйнації СРСР були виснаження екстенсивних ресурсів розвитку, деградація політичної еліти та ігнорування економічних законів розвитку суспільства, вважаємо не зовсім вірним визначення О.Кіндратець модернізаційних процесів як головної причини руйнації радянської держави. У цьому випадку більш коректно було б використати термін „трансформація суспільства”, а поняття „модернізація” використовувати для визначення саме позитивного потенціалу трансформаційних процесів. Дійсно, трансформація, як глибинна якісна зміна суспільства, не завжди сприяє стабільності, а часом приводить навіть до дестабілізації та руйнування. Модернізація ж може бути визначена як успішна трансформація, що приводить до прогресивного розвитку суспільства.

Сутність політики творців радянської держави та їх наступників полягала передусім в тому, що вони намагалися не просто індустріалізувати суспільство та підірвати інституційний базис соціальних груп, успадкованих від „старого режиму”, а розгорнули атаку на соціокультурні основи традиційного селянського суспільства. Застосування модернізаторської

стратегії унеможливило вироблення режимом узагальненої системи безособових норм, яка полегшувала завдання соціальної мобілізації стандартизованих людських та економічних ресурсів. Радянський” режим „авторитетно встановлює харизматичний тип безособової інституціональної системи координат (яка не є легально-раціональною) на всіх рівнях і в сегментах суспільства”. Саме така ситуація породжує масовий терор та регулярні „чистки”, перевірки на „благонадійність”. Цілеспрямоване використання терору тут слугує для того, щоб мінімізувати кількість зобов’язань перед суспільством, зруйнувати контреліти та їх здатність до опозиційності стосовно владного режиму. Підчас наступної консолідації владна партія зміцнюється, за допомогою бюрократії та органів безпеки відгороджується від народу. Із завершенням головних завдань – розбудовою політичної спільноти, що спиралася на партійні кадри та реалізацією цілей розвитку – колективізації, індустріалізації, масової освіти – режим зустрічається зі складною соціальною проблемою, що є продуктом його власної політики. У процесі соціальної трансформації політичне насилля створило нестабільну соціальну ситуацію, атомізувало індивідів та послабило силу неформальних соціальних зв’язків. Наступає дегенерація режиму, який характеризується відсталою, неприбутковою економікою, паразитичною партією, що продовжує наголошувати на своїх харизматичних якостях та підпорядковує своєму правлінню атомізоване, деморалізоване суспільство. Процес рутинізації харизми призводить до реанімації структур та відносин нетрадиційного типу, які перетворюють суспільство на соціальну систему, хвору на організаційну корупцію, що в свою чергу руйнує із середини інституційний вимір режиму, все більше віддаляючи його від проектів модернізації.

Своєрідний механізм радянської неорганічної модернізації пов’язаний, перш за все, з неефективністю системи мобілізації та розподілу ресурсів. Внаслідок неефективності та архаїчності системи мобілізації ресурсів започаткована в ході реформи модернізація політичної системи майже

завжди супроводжувалася різким соціальним розмежуванням та політичною поляризацією, розколом як суспільства, так і політичної еліти.

Намічене розмежування влади та власності і розподіл функцій влади виявлялися не підкріпленими трансформацією попередньої системи мобілізації ресурсів, яка була збудована на поєднанні власності та влади і неподільності останньої. В результаті зміст реформ зводився до ліквідації окремих застарілих інститутів державної влади та часткового запозичення нових форм організації та передових технологій. Що ж до економічного та соціального розвитку, він здійснювався головним чином в період контрреформ, що здійснювали трохи обновлену, але малоефективну систему мобілізації та розподілу ресурсів, котра робила необхідним ще більш жорстокий режим. Тим самим влада та політична система знову спрощувалися, становилися більш примітивними, і так до чергового циклу реформ-контрреформ.

Реалізація такого сценарію розвитку потребувала великої кількості людських та природних ресурсів. Деякий час слабка диференційованість та низька ефективність використання ресурсних потоків покривалася їх масштабами, але такий шлях не дозволяв здійснювати органічну модернізацію радянського суспільства та держави, які у багатьох відносинах залишилися несучасними. На передодні “перебудови” виявилася обмеженість, якщо не повна вичерпаність природних та особливо людських ресурсів країни; попередній шлях розвитку політичної системи завів її у еволюційну безвихідь. Однак і після руйнування СРСР інерція руху була ще доволі великою, і Україна, та й інші пострадянські країни, багато у чому продовжували слідувати торним шляхом, що ще більше руйнувало та знесилювало їх. Разом з цим особливість сучасного еволюційного циклу полягає в тому, що в останні роки вперше в нашій історії намітилося поєднання держави та лібералізму, тобто елементів реформ та контрреформ. У випадку його закріплення перед українською політичною системою

відкриється можливість переходу до нового, більш ефективного та менш марнотратного режиму розвитку.

Як відомо, *авторитарна модель* часто виникає в країнах ендегенно-екзогенної та екзогенної модернізації. Для неї характерна підвищена роль політичного фактору, що пов'язане з недостатністю внутрішніх, органічних умов для модернізації. Саме тому держава та модернізаторська еліта повинні деякий час виступати ініціаторами та організаторами політичного процесу, тобто виникає так званий „авторитаризм розвитку”, який в подальшому, з формуванням об'єктивних засад модернізаційного процесу еволюціонує до демократичної моделі. У нашому суспільстві також панує складне ставлення до авторитаризму. Складність його полягає в тому, що на словах всі засуджують авторитаризм, як реакційний залишок минулого, а в душі мріють про «порядок». Вирішення цього протиріччя пов'язане з об'єктивним ставленням до авторитаризму та вивченням його різновидів. Американський вчений Х.Ліндз виділяє такі різновиди *«конструктивного» авторитаризму*:

- частково ліберальний, здатний на перерозподіл влади на користь опозиції з метою зняти соціальне напруження та утримати головні важелі управління в своїх руках;
- авторитарні режими, здатні на широку лібералізацію з причини ціннісних уподобань правлячої еліти;
- авторитарні режими, що проводять фіктивну лібералізацію для виявлення та знищення опозиції.

Таким чином, авторитаризм і демократія – можуть виступати як протилежності діалектичного характеру. Проблема полягає не в обранні демократії або авторитаризму, а у визначенні, як ефективно поєднати авторитарні та демократичні тенденції в розвитку суспільства, який саме різновид авторитаризму може стати в нагоді раціональному розвитку суспільної системи, що трансформується. Майже усі демократичні режими мають деякі авторитарні тенденції, що урівноважують хаотичні процеси в суспільстві. До того ж, в історії різних демократичних систем, особливо в

кризові періоди, дуже часто саме авторитарні дії лідерів та партій допомагали вирішити гострі проблеми. Хіба зашкодило, наприклад, французькій демократії правління такого авторитарного лідера, як генерал де Голль, який, хоч і приймав усі рішення одноосібно, успішно подолав “алжирську кризу” і сформував конституцію, по якій досі живе Франція. Подібним прикладом є і дії президента Ф.Д.Рузвельта у США у роки великої депресії.

Очевидно, проблема полягає в характері та спрямуванні авторитарного впливу, які будуть залежати, передусім, від якісних характеристик держави та еліти. Якщо політична та владна еліти у більшості зацікавлені в модернізаційних реформах і мають достатню компетентність для її проведення, то авторитарне правління може створити реальне підґрунтя для позитивних суспільно-політичних змін, сприяти концентрації суспільних ресурсів та оперативності управління. Із зменшенням суспільної напруги та отриманням перших позитивних результатів модернізації відповідно буде відбуватися демократизація.

У тому випадку, коли авторитарний режим встановлюється правлячою верствою, яка об’єктивно не зацікавлена в реальній модернізації, не має відповідного досвіду та компетенції, модернізаційні гасла будуть використовуватися як прикриття зовсім інших цілей. Така ситуація посприє поглибленню прірви між гаслами та реальністю, дестабілізації суспільного життя. Це, в свою чергу, дасть привід для підсилення репресивно-карального управління і авторитарного впливу.

На основі проведеного аналізу можна запропонувати порівняльну характеристику авторитарної та демократичної моделі політичної модернізації.

Порівняльна характеристика авторитарної та демократичної моделі політичної модернізації

Критерії порівняння	Авторитарна модель модернізації	Демократична модель модернізації
Роль	Підсилення	Створення національної

Держави	національної суверенної держави за рахунок централізованого матеріального та ідеологічного примусу	суверенної держави, існуючої не як апарат насилля, а як механізм самоорганізації суспільства
Роль політичної еліти	Консервація політичної еліти, перевага закритих шляхів її формування	Послаблення традиційних еліт та їх легітимності, посилення модернізаторської еліти. Відкритість та конкурентність шляхів формування еліти.
Роль ідеології	Консолідація суспільства навколо єдиної модернізаторської ідеології, вилучення альтернативних позицій та думок	Досягнення суспільного консенсусу навколо мети модернізації суспільства, дискусія з приводу шляхів її досягнення
Роль політичних партій	Існування партії-гегемона та декількох політичних партій, що підтримують основну ідеологічну лінію	Політичний плюралізм та розвиток механізмів консолідації, співпраці та змагальності політичних партій
Роль бюрократичного апарату	Централізація управління, підсилення бюрократизації суспільства	Виникнення раціональної політичної бюрократії та перетворення її на реальну систему управління та контролю
Роль законів та політико-правових норм	Розширення сфери впливу нормативних актів та розпоряджень керівників держави за рахунок правового закону	Розширення сфери дії та підсилення ролі правового закону, що пов'язує державу та громадян
Соціально-політичне управління	Нерівномірний розвиток суспільно-політичних сфер, досягнення успіху в пріоритетних за рахунок занедбання та стагнації інших	Створення диференційованої політичної структури з високим рівнем спеціалізації політичних ролей та інститутів

Розвиток громадянського суспільства	Розвиток громадянських структур під егідою державних діячів та в руслі провідного ідеологічного напрямку	Розвиток громадянської комунікативності та ініціативи, розширення функцій громадянських структур та їх співпраці з державою
Формування політичної культури	Поступове виникнення та вкорінення в громадянську свідомість нових цінностей під впливом соціально-політичних та економічних успіхів модернізації	Активізація політичної участі громадян, розвиток та вдосконалення демократичних норм та цінностей

Таким чином, головна *відмінність авторитарної та демократичної* моделей модернізації полягає в тому, що авторитарна покладається на волю правлячого класу та ефективність бюрократичного примусу і контролю за виконанням його розпоряджень. Демократична ж ґрунтується, передусім, на самоорганізації суспільства, де держава та політична еліта відіграють роль творця сприятливих умов для цього процесу. В сучасному світі, де демократизація суспільного життя виступає як глобальна тенденція розвитку, авторитарні методи модернізації суспільства можуть бути корисними лише в обмежений період часу, у випадку використання їх для створення передумов демократизації суспільства. Необхідність авторитарного впливу, зазвичай, виникає під час демократизації неорганічного характеру за наявності ускладнюючих обставин, таких як відсутність або слабкість національної держави, трансформація жорсткого тоталітарного режиму, низький рівень демократичної політичної культури та ін.

6.3. Особливості політичної демократизації суспільства.

Специфіка розвитку процесу політичної демократизації в Україні полягає, перш за все, в соціокультурних та історичних особливостях нашого суспільства. Чому ми, як деякі азійські країни, не почали модернізацію на

основі збереження та розвитку власних традицій? Тому, що вони не були чітко визначені. Складно окреслити саме ті традиції, які рішуче впливають на поведінку більшості громадян нашого суспільства. Цінності та традиції козацького періоду історії України багато у чому не співпадають з нормами та ідеалами існування у період розділу України поміж двома великими державами – Росією та Польщею, а традиції та настанови радянського періоду були свідомо орієнтовані на розрив з минулим. Радянська традиція, найближча в історичному часі, не зуміла стати міцною, внутрішньою традицією всього народу. Це пов'язане з тим, що вона трималася на зовнішньому примусі, мала характер жорсткого ритуалу. Не було створене найголовніше – ефективна трудова мотивація громадян.

Тоталітарний режим в нашій державі майже знищив здатність громадян до саморегуляції та самообмеження. Надлишок зовнішніх обмежень заважав формуванню самоорганізації та внутрішньої дисципліни. Тому, як тільки сила примусу зменшилася, всі позитивні надбання радянського періоду почали швидко зникати, а натомість як гриби після дощу повиростали корупція, злочинність, байдуже ставлення до праці, загальне безладдя. До того ж, і сучасна влада знову почала з кардинального руйнування хоч би і нестійких цінностей, що були накопичені за радянський період, та ствердження принципово нових, раніш відсутніх у нашому житті ідей.

Складність ситуації полягає в тому, що українське суспільство не можна однозначно назвати ні сучасним, ні традиційним. Його культура була й залишається крихкою, бо хід історії постійно переривався революційними змінами, що призводили до значних трансформацій життєвих орієнтирів та культурних установок.

Українські вчені дають різні, але переважно песимістичні оцінки розвитку демократії в нашій країні. Так, В.Полохало, класифікує політичний режим в сучасній Україні як "напівавторитарний", створений вітчизняними лідерами, що прагнули передусім захистити власні інтереси, але при тому зберегти видимість демократії. Разом з цим В.Полохало знаходить реальні

передумови для успіху процесу демократизації українського суспільства. Вони, на його думку, полягають в поступовій активізації громадянського суспільства та наявності в країні демократичної контреліти. Підтримуючи основні положення наведеної концепції, хочемо зауважити, що події 2005-2006 років поставили під сумнів наявність в нашій державі повноцінної демократичної контреліти.

Песимістично оцінює рівень розвитку демократії також А.Колодій, вона зауважує: “Чим далі, тим менше залишається підстав для того, щоб називати Україну демократичною державою. Тим більш, що демократичною вона ніколи й не була (не встигла стати, адже на це потрібен час). Але нині наша країна ще менш демократична, ніж вона була, скажімо, у 1993-1995 рр. І це попри те, що більшість демократичних інститутів тоді були або слабкі, або несформовані. Зате в діяльності та взаємодії учасників політичного процесу було більше демократизму. Нині ж, формально існуючі демократичні інститути та їхня правова основа (Конституція, закони) настільки зневажаються правлячою елітою, що це викликає почуття безнадії у багатьох прихильників демократії” [5]. В цьому ж напрямку висловлюються і автори класифікації політичних режимів за критерієм рівня демократизації „Фрідом хаус”. Вони відносять Україну до так званих „гібридних режимів”, що означає поєднання демократичної форми та авторитарного змісту політичного процесу [22, с.4].

Н.Степанова, викладаючи схему демократизації українського суспільства, стверджує, що особливості країн пострадянського простору полягають у переважному використанні технологій імітації, запозичення результату або форм політичної модернізації (коли декларуються деякі принципи, проте фактично відбувається їх симуляція).

Існує також точка зору, що в Україні реалізується досить консервативний варіант демократизації за „процедурним” сценарієм, значним недоліком якого є розбіжність темпів модернізації інфраструктури політичної системи та цінностей і настанов масової свідомості громадян.

У загальному вимірі особлива складність суспільних перетворень в Україні полягає в тому, що українське суспільство здійснює потрібну трансформацію – одночасно виконуються завдання ринкового реформування економіки, демократизації та створення національної держави. Наша країна намагається перейти від посттоталітарного режиму до абсолютно протилежного – демократичного. Як відомо, на відміну від демократії сутність тоталітаризму полягає в монополізації всіх суспільних відносин партійною державою, відсутності будь-яких прав людини та свободи вибору в економіці, політиці та духовній сфері життя, руйнуванні громадянського суспільства та встановленні жорсткого контролю з боку держави за життєдіяльністю громадян; використанні репресій та масового залякування як провідного стимулу трудової мотивації; використанні державної ідеології як регулятора духовної і практичної сфери діяльності громадян. Тому здійснення подібного транзиту – від тоталітаризму до демократії – набуває додаткових ускладнень у вигляді необхідності створення за обмежений термін спочатку об'єктивних передумов для демократичного розвитку, а вже потім розбудову самого демократичного суспільства.

До того ж, розбудова національної суверенної держави в контексті створення демократичного суспільства значно ускладнює процеси суспільної консолідації, набуття національної єдності та політичної ідентичності. Відсутність розвиненого громадянського суспільства, обмеженість демократичного досвіду та політичної активності громадян приводить до надмірної політизації всіх суспільних процесів та гіпертрофії ролі владної еліти.

Ці особливості ускладнюють можливість створити зв'язок реального об'єкта української дійсності з універсальними демократичними показниками, унеможлиблює приведення наявної соціальної реальності у відповідність з існуючими реальними зразками. Йдеться передусім про такі показники демократії, що зафіксовані в документах ООН, Європейського парламенту, ЮНЕСКО. До сьогодення в українському суспільствознавстві не

розроблене комплексне, концептуальне уявлення про сутність демократичного ладу, яким він має бути саме в Україні, які конкретні завдання повинні виконувати політичні інститути та громадяни, щоб отримати реальні результати демократизації суспільного життя.

В Україні нині відсутня згода з приводу мети політичного розвитку, і це найсерйозніша перешкода на шляху демократичної модернізації. Щоб зупинити дезінтеграційні та деградаційні процеси і розпочати кардинальні перетворення, важливо стабілізувати політичну ситуацію і таким чином розширити функціональні можливості політичної системи. Тому доцільно докладніше зупинитися на понятті „стабільність суспільства” та розглянути модель демократизації, яка ґрунтується саме на досягненні суспільного консенсусу. Т.Парсонс, наприклад, в цьому аспекті приділяв увагу проблемі подолання суспільством людської ірраціональності, недопущення соціальних конфліктів до глобальних катаклізмів. На думку вченого, влада, заснована на примусі, не є основним фактором збереження порядку в соціумі, більш ефективним є встановлення ціннісної парадигми, яку б без особливого примусу виконувала більшість громадян. Така парадигма може бути встановлена на основі узгодження базових інтересів та потреб членів суспільства. Вирішальним фактором наведення порядку, за Т.Парсонсом, є самообмеження людей, добровільне визнання загальноприйнятої моделі поведінки та культурно-ціннісної системи. С.Хантінгтон більшу увагу в цьому аспекті приділяв необхідності дотримання конституційного ладу. Можна зустріти також, трактування стабільності як відсутності в суспільстві реальної загрози нелегітимного насильства або наявності у державі ефективних антикризових технологій та балансу владних і опозиційних політичних сил.

Дуже важливою в цьому контексті є проблема вимірювання стабільності або консолідації демократичного режиму. На думку А.Шедлера, існує декілька наукових підходів до вирішення цієї проблеми – оцінювання дій політичних гравців, їх поглядів, або оцінювання структурного

середовища. Ці оперативні індикатори вимірювання можна розглядати і як різні рівні причинно-наслідкових зв'язків [26, с.690-691].

Вимірювання зміцнення демократії: типи свідчень і висновків

<i>Рівень вимірювання причинності</i>	<i>Об'єкт спостереження</i>	<i>Каузальне припущення</i>
Поведінкові основи	Спостережу вальна поведінка: фактична та гіпотетична	Інституції залежать від гравців. Минула поведінка (під час криз) дає змогу спрогнозувати майбутню поведінку
Світоглядні основи	Перспективи учасників: стратегії, норми і сприйняття	Погляди дають змогу спрогнозувати поведінку
Структурні основи	Структурні контексти: економічний. Соціальний та інституціональний	Контексти (стимули та обмеження) формують гравці та погляди.

За цією концепцією першим і найголовнішим показником зміцнення демократії є політична поведінка, бо “демократія – ані божественний дар, ані побічний наслідок соціальних чинників. Демократія – це результат зусиль політичних гравців”. Відповідно до цього, якщо демократія консолідована, то в такому суспільстві повинні домінувати демократичні типи поведінки. Якщо політичні гравці спричиняють антидемократичні дії, демократія під загрозою, і навпаки, демократія вдається стабільною, коли всі причетні до неї гравці притримуються головних правил демократичної гри. А.Шедлер стверджує,

що головними показниками антидемократичної поведінки є використання насильства, відкидання виборів та вихід за межі повноважень.

Дійсно, політична конкуренція за демократичної форми влади набуває ненасильницьких форм. Гравці, що вдаються до убивства політичних конкурентів, зазіхання на свободу, фізичне здоров'я, майно політичних суперників, залякування виборців і кандидатів, спроби силою повалити обраних урядовців, бунтів та ін., порушують одну з основоположних засад демократичної теорії і практики. Приклади політично вмотивованого насильства свідчать про слабкість демократії.

Щодо другого показника недемократичної поведінки – відкидання виборів, то він виявляється в такому:

1. Відмові політичних партій брати участь у демократичних виборах.
2. Перешкоджанні права інших брати участь у виборах.
3. Намаганні вплинути на результати виборів шляхом шахрайства, залякувань та фальсифікацій.
4. Невизнанні результатів демократичних виборів, використання поза інституціональних протестів.

Розглядаючи ці показники відповідно до розгортання політичного процесу в незалежній Україні, можна знайти багато прикладів недемократичної поведінки правлячої еліти – недотримання нею ж встановлених правил, порушення процедур політичної гри, намагання обійти Конституцію та закони. Про це свідчать, зокрема, перебіг виборчих кампаній, масове маніпулювання інформацією, референдум 2000 р., ігнорування результатів виборів 2002 р. При формуванні парламентської більшості та уряду, неконституційне втручання в цей процес Президента, невважене та невчасне політичне “реформування” під час підготовки президентських виборів. Досвід політичних виборів в Україні 2004, 2006 та 2007 років свідчить про те, що так званий “синдром шахрайства” пустив глибоке коріння в нашому політичному житті. Політичні партії, що програють на

виборах, не визнають їх результатів і намагаються їх переглянути.

З іншого боку, такі дії українських політиків навряд чи можна назвати позаінституціональним протестом. Як правило, протистояння відбувається в судових інстанціях, і навіть, під час “помаранчевої революції” мова не йшла не тільки про озброєні спроби захопити владу, але і про будь-яке насильство взагалі. Все це свідчить про поступове формування в нашій країні засад демократизації, зміни свідомості громадян, які починають усвідомлювати власну роль та відповідальність за суспільно-політичне життя. До того ж зберігаються і певні досить впливові передумови подальшої демократизації суспільства. Вони полягають в наявності реальної опозиції владній еліті, а також в тому, що більшість недемократичних процедур не отримали законодавчого закріплення, а існують нелегітимно і можуть бути легко замінені.

Наступний показник – вихід за межі повноважень – наголошує на тому, що демократичні урядовці повинні діяти в межах закону, конституції і взаємно визнаними нормами політичної поведінки. Особливо небезпечною стає ситуація, коли порушення правил перетворюється на постійну практику. Наприклад, якщо президент, або голова уряду порушують конституційний поділ на гілки влади, нехтують постановами парламенту або Верховного суду, це прямий шлях до повалення демократії. Такі президенти намагаються конституційно утвердити авторитарне правління, тобто так “вдосконалити” конституцію, щоб мати необмежені повноваження і не порушувати закон. Класичні приклади таких маніпуляцій з конституцією мають місце в Татарстані, Узбекистані, Білорусі. Щодо України, то тут, навпаки, втілюється політична реформа, спрямована на перерозподіл повноважень на користь парламенту, обмеження концентрації владного впливу в одному центрі.

Таким чином, можна сказати, що незважаючи на всі труднощі і помилки, в Україні можна спостерігати перші ознаки зміцнення демократичної влади. Але подібний аналіз є дещо поверховим, і слідуючи далі логіці концепції А. Шедлера, згадаємо, що політична система – це

□ складно організована структура і, відповідно їй властиві □ нелінійність та нерівновагомість. Тобто здійснюваний вплив не завжди пропорційний результату: акції протесту, і навіть існування терористичних угруповань (Іспанія, велика Британія), не завжди свідчать про слабкість демократії. Кризи, яких зазнає суспільство, можуть не тільки зруйнувати, але й зміцнити, загартувати демократичний режим. Як стверджував А.Пшеворський, політичні гравці повинні визнати демократію не просто як шлях до влади, а як “систему, за якої партії програють вибори”.

Серйозна криза, виступаючи точкою біфуркації, може поставити молоду демократію перед вибором трьох основних атракторів: а) крах демократії і встановлення авторитарного режиму; б) реалізація моделі повторюваних криз, які ослаблюють державні структури і створюють ситуацію перманентної непевності; в) консолідація демократичних гравців під впливом серйозної загрози і стабілізація демократії.

Таким чином, антидемократична поведінка може мати або не мати лінійні ефекти. Для того, щоб створити більш чітке, синергетичне уявлення про рівень стабільності демократії, А.Шедлер пропонує з'ясувати більш глибокі чинники політичного життя. А саме, чи відповідає вимогам стабільності демократії нормативна, стратегічна та когнітивна раціональність політичних гравців.

Нормативна основа стабільності демократії – це легітимність, справжня, глибинна підтримка збоку і політичних еліт і громадян. Звичайно, демократичні режими можуть певний час зберігатися, не дивлячись на низький рівень народної підтримки. Шкідливо було б поставити існування демократичного режиму у повну залежність до легітимності, бо це робить його залежним від усього, чого вимагають громадяни і штовхає на шлях популізму. Але з точки зору вимірювання міцності демократії, досить вірно виглядає твердження: чим більш демократичніший режим, тим сильніше підтримують його громадяни.

Такими чином, нові, неконсолідовані демократії можуть виживати, але не зміцнюватися, доки не перейдуть від формальних “виборчих демократій”, до реальної демократичної політики, яка отримує розуміння та підтримку з боку громадян.

Створення стратегічної раціональності в процесі зміцнення демократії полягає в поступовому перетворенні конфліктної гри з двома гравцями (прихильники демократії та авторитаризму) в консенсусну гру з одним гравцем, коли лишаються одні тільки демократи у різних модифікаціях. З цієї точки зору, демократія може зберігатися тільки тоді, коли вісі головні гравці певною мірою зацікавлені в її збереженні. Для того, щоб вороги демократії перетворилися на зацікавлених осіб необхідно, по-перше, створити інституційні гарантії життєвих інтересів гравців за межами виборчої арени. По-друге, політичні партії, що програли вибори і непричетні до управління, повинні бачити реальні шанси здобути владу шляхом наступних виборів, або впливати на неї повноваженнями накладати вето, створювати сфери автономії та ін. Таким чином, для зміцнення демократії необхідно утвердження загальнопоширеного демократичного консенсусу, коли впливові політичні гравці дотримуються узгоджених демократичних правил гри.

Не дивлячись на всі ці дуже важливі показники сили та консолідації політичного режиму, навіть за їх чіткої наявності утвердження демократії є процесом, який потребує постійних зусиль всього суспільства, бо головна умова міцного утвердження демократії – ніколи не вважати її за щось уже досягнене.

Теорія консолідації політичного режиму, що здійснює демократичну модернізацію, має дуже велике значення для сучасного українського політичного життя. Але, не дивлячись на те, що ця теорія набуває особливої актуальності її придатність для об'єднання розколотого українського суспільства є досить сумнівною. Обмеження придатності моделі консолідованої демократії для України полягають в нездатності створювати

ефективний уряд на ґрунті широкої коаліції політичних сил, де співпрацюють політичні лідери всіх впливових часток складного суспільства. Особливість політичної ситуації в Україні на кануні і після парламентських виборів 2006 та 2007 років полягала в тому, що не тільки правляча та опозиційна еліта не могли домовитися про конструктивну співпрацю, на це виявилися нездатними навіть найближчі політичні соратники. До того ж, формально створити коаліцію політичних сил замало, щоб досягти ефективної співпраці. Треба, щоб усі політичні актори були готові до компромісу. Ефект від коаліційного об'єднання політичних сил може наступити тільки за умови здатності політичних гравців домовлятися та взаємодіяти в межах узгоджених правил гри.

Таким чином, можна стверджувати, що провідним напрямком здійснення демократичної модернізації українського суспільства є його консолідація шляхом розвитку механізмів самоорганізації соціально-політичної системи на всіх її рівнях – від громадян – до політичних організацій та держави.

На підставі аналізу наукової літератури та розвитку політичного процесу в Україні, можна запропонувати **теоретичну модель демократичної політичної модернізації українського суспільства**, провідною ідеєю якої є розвиток внутрішньої самоорганізації соціуму шляхом формування **інституціональної та громадянської політичної відкритості**.

Інституціональна політична відкритість суспільства складається з наступних процесів:

- створення національної суверенної держави, що функціонує не як апарат примусу та насилля, а виступає, передусім, механізмом самоорганізації суспільства, гарантом стабільності та поступального розвитку;
- усвідомлення демократії як системи ефективною раціональною влади. Подолання протиріччя між демократичною формою та недемократичною сутністю інститутів влади. Набуття політичними інститутами не тільки

демократичної форми, але й демократичного змісту, продукування ними реальної демократичної політики;

- приведення у відповідність до цих вимог таких складових, як форма правління, тип партійної системи, характер взаємодії виконавчої та законодавчої гілок влади, тип виборчої системи;
- перетворення політичних партій на відповідальних та кваліфікованих учасників процесу демократичної модернізації суспільства;
- розширення сфери дії та підсилення ролі правового закону, що пов'язує державу та громадян; закріплення в Конституції базових норм політичних відносин та поведінки. Унеможливлення виходу за межі повноважень демократичними урядовцями, налагодження їх дії в межах закону, конституції і взаємно визнаних норм політичної поведінки.

Громадянська політична відкритість виявляється в:

- формуванні політичної еліти, відданої демократичним цінностям, створенні серед представників еліти консенсусу відносно основних принципів демократичної модернізації суспільства, домінуванні демократичної поведінки політичних еліт, ненасильницьких, змагальних форм політичної боротьби, об'єднанні навкруги політичної еліти усіх активних елементів суспільства.
 - розвитку громадянського суспільства та зменшенні ступеню відчуження між владою та громадянами, наявності постійного діалогу між представниками владних структур і рештою суспільства, досягненні високого рівня відповідальності влади та громадян за стан справ у суспільстві.
 - сприйнятті демократії як цінності більшістю громадян, відносно високому рівні політичної освіченості населення, який дозволяє громадянам здійснювати свій вибір свідомо, на основі знань і раціонального розрахунку.
- ”Демократичне самовизначення може мати місце лише у тому випадку, коли народ держави перетворюється на націю громадян, які самостійно розпоряджаються власною долею”.

Головними механізмами розвитку відкритості між інституціональним та громадянським рівнями є підвищення легітимності політичної влади шляхом постійно діючого діалогу між державою та громадянським суспільством, децентралізації владного впливу та реального залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень. Наявність стратегічного консенсусу щодо мети суспільного розвитку, параметрів демократичної модернізації, виявлення плюралізму переважно в тактичних питаннях.

Відповідно до запропонованої концепції в подальших розділах дисертації будуть проаналізовані об'єктивні та суб'єктивні чинники розвитку інституціональної та громадянської відкритості в сучасному українському суспільстві, сформульовані напрямки надання цим процесам системності та раціональності.

Питання та завдання для перевірки

1. Охарактеризуйте основні концепції демократії.
2. Визначте чинники та передумови демократизації суспільств.
3. Розкрийте основний зміст поняття концепції „вертикальної” демократії Дж.Сарторі.
4. Сформулюйте основні положення теорії „хвиль демократизації” С.Хантінгтона.
5. Розкрийте основні етапи демократичного транзиту.
6. Проведіть порівняльну характеристику демократичної та авторитарної моделі політичної модернізації суспільства.
7. В чому полягають основні критерії консолідації демократичного режиму?
8. Розкрийте специфіку протікання процесів демократизації в українському суспільстві.

Рекомендована та використана література:

1. Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні / НАН України, Ін-т соціології – К., 1999. – 156 с.
2. Експертана доповідь “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році” / Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 2006. – С. 80.
3. Ильин М.В., Мельвиль А.Ю., Федоров Ю.Е. Демократия и демократизация // Полис. – 1996. - № 5. – С. 146-161.
4. Кіндратець О. Модернізація в Україні та її вплив на стабільність суспільства // Людина і політика. – 2004. - №3. – С. 14-20.
5. Колодій А. Сьогоднішній варіант напівпарламентської республіки мало підходить для України.- http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=8&op_id=214#214.
6. Кутуєв П. Час і суспільна модернізація: випадок ленінізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. - №1. - С.41-59.
7. Лейпгарт А. Мажоритарна та консенсусна модель демократії // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.:Смолоскип, 2005. – С.774-801.
8. Лінц Х., Степан А. “Державність”, націоналізм і демократизація // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскіп, 2005. - С.662-686.
9. Липсет С.М., Кен-Рюн С., Торрес Д. Сравнительный анализ условий, необходимых для становления демократии // Международный журнал социальных наук. – 1993. - № 3. – С. 5-19.
10. Наука. Влада. Політика / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса НАН України; редкол.: М.І.Михальченко (голова) та ін. – К.: Знання України, 2008. – 240 с.
11. Полохало В. От авторитаризма к авторитаризму // Зеркало недели. – 2004. - №34. – 28 августа. – С.4.

12. Политика: Толковый словарь: Русско-английский. – М.: “Инфра-М”, 2001. – 768 с.
13. Политика: Толковый словарь: Русско-английский. – М.: “Инфра-М”, 2001. – 768 с.
14. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 735 с.
15. Растоу Д.А. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскіп, 2005. – С.583-604.
16. Романюк О., Поліщук І. Еволюція влади в Україні: проблеми та здобутки // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – Вип. 3. – С. 90-98.
17. Рудич Ф. Демократія і громадянське суспільство в Україні: сприяння і перешкоди для розвитку // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – Вип. 1. – С. 2-38.
18. Рудич Ф. Політична наука в Україні: стан і перспективи // Політичний менеджмент. – 2003. - №1. – С.8-11.
19. Салмин А.М. Современная демократия: очерки становления. — 2.изд., расшир. и испр. — М.: Ad Marginem, 1997. — 448с.
20. Сарторі Дж. Вертикальна демократія // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскіп, 2005.– С. 486-532.
21. Сергеев В.М., Сергеев К.В. Механизмы эволюции политической структуры общества: социальные иерархии и социальные сети // ПОЛИС. – 2003. - №3. – С.6-13.
22. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира / Под. Общ. Ред. В.С.Бакирова, Н.И.Сазонова. – Х. ХНУ имени В.Н.Каразина, 2005. – 592 с.
23. Степанова Н.Є. Традиції та інновації у політичному розвитку сучасної України // Вісник ОНУ. – 2003. – Т.8. Вип.9. – С.600-605.

24. Хантингтон С. Третья волна: Демократизация в конце XX века / Сэмюэл Хантингтон. – М.: РОССПЭН, 2003. – 386 с.
25. Хорошилов О. Український варіант демократизації // Політичний менеджмент. – 2005. - №1(10). – С. 55-62.
26. Шедлер А. Вимірювання демократичної консолідації // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскіп, 2005. – С. 687-714.
27. Шумпетер Й. Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскіп, 2005. – С.467-486.
28. Przeworski A. Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1991. – 498 p.
29. O'Donnell G.O. Transitions, Continuities and Paradoxes // Sc.Mainwaring, G.O'Donnell and A. Valenzuela, Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective, Notre Dame, 1992. – p.18.
30. Linz Z., Stepan A. Problems of Democratic Transformation and Consolidation – South Europe, South America, Post-Communist Europe. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press. – 1996. – 480p.
31. Linz Juan Jose. Totalitare und autoritare Regime / Raimund Kramer (hrsg.). — B. : Berliner Debatte Wiss.- Verl., 2000. — 311p.

ТЕМА VII. ПРОЦЕСИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ДИЗАЙНУ В ДЕМОКРАТИЧНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

ОСНОВНІ ТЕЗИ

- Теоретичні засади конституційної інженерії, її роль в процесах демократичної модернізації суспільства.
- Порівняльний аналіз парламентської та президентської форм правління, умови ефективної діяльності парламентських систем.
- Виборчі системи, їх вплив на конституційну систему. Формування коаліційних угод та умови їх стабільності.
- Особливості конституціоналізму в перехідних суспільствах.

7.1. Теоретичні засади конституційної інженерії.

Для формування неупередженої, об'єктивної думки з питання політичної реформи в Україні звернемося до теоретичних засад конституційної інженерії та їх ролі в політичній модернізації суспільства і легітимації політичної влади.

Як стверджує зокрема Дж.Сарторі, конституція не повинна прагнути до всеохоплюючого регулювання суспільного життя. Головна мета конституціоналізму - створення раціонального державного устрою, форми, що структурує та дисциплінує процеси прийняття державних рішень. Конституції встановлюють, яким чином повинні створюватися норми, але вони не вирішують і не повинні вирішувати, що встановлюється нормами. Тобто, конституції є насамперед процедурами, розробленими для забезпечення контрольованого використання влади.

Сучасна дискусія про парламентаризм та його переваги і недоліки пов'язана з теорією хвиль демократизації С.Хантінгтона. Проблема набула глобального характеру – питання широко обговорюється як в країнах

розвиненої демократії, так і в тих країнах, що знаходяться в стадії демократичного транзиту.

Порівняльний аналіз президентської та парламентської форм правління отримав свій розвиток в книзі Д.Верні “Аналіз політичних систем”. Поняття “**парламентське правління**”, на його думку, означає, передусім, зближення виконавчих та законодавчих органів політичної влади. Парламент у цьому випадку начебто включає в себе і уряд, який формується переможцями парламентських виборів. Уряд в цій системі підзвітний виборцям через посередництво парламентської більшості або партії-переможця. Саме парламент стає центром формування політичного курсу, що, на думку Д.Верні, забезпечує йому певне домінування в державі, перетворює його на сцену, де розгортається політична гра.

На відміну від парламентського, **президентське правління** – це система жорсткого розподілу влади, в якій парламент залишається лише законодавчим зібранням. Виконавча влада автономна від нього, а главою уряду є глава держави, який призначає міністрів. Таким чином, президентське правління більш персоніфіковане, тут немає зближення виконавчої та законодавчої гілок влади. Якщо центр формування політичного курсу за парламентського правління знаходиться в парламенті, то при президенталізмі – їх два.

Таким чином, можна виділити наступні **відмінності між парламентським та президентським правлінням**:

Перше – при системі парламентського правління глава уряду залежить від рівня довіри парламенту. Президентська ж система ґрунтується на виборах президента, наділеного конституційними повноваженнями на певний термін.

Друге – президент обирається прямо, або через колегію виборщиків, в той час, як прем’єр-міністр обирається парламентом та затверджується президентом.

Третє – система парламентського правління засновується на “колективній виконавчій владі”, в той час, як президентська – на персоніфікації уряду. Члени президентського кабінету підпорядковані президенту, в той час як члени уряду поділяють владу з главою кабінету.

Для держав, що здійснюють демократичний перехід дуже важливим є питання, чи може обрання певної форми правління допомогти прогресивному розвитку та стабілізації політичної системи?

Ф.Ріггс, автор книги “Президенталізм vs парламентаризм: наслідки для тріади Модерну” стверджує, що на перспективи демократії окрім інституціональних норм суттєво впливають також культурні норми, економічний розвиток, географічне положення, історичний досвід. Але ці чинники важко піддаються змінам, значно легше впливати на політику. Закони, навіть норми конституції. Тому є сенс зосередитися саме на інституціональних змінах, а під їх впливом поступово будуть трансформуватися і не інституціональні чинники.

Особливої ваги набуває питання, як системи правління впливають на здатність держави вирішувати актуальні проблеми сучасності. На думку Ф.Ріггса, держави та інші організації можуть вважатися сучасними, якщо вони здатні ефективно пов’язати інституціональну (базову) систему з управлінською (бюрократичною) підсистемою.

Оскільки в парламентських режимах відбувається зближення виконавчої та законодавчої влади, уряду та його лідеру необхідна підтримка парламентської більшості, щоб залишатися при владі. Це має два суттєвих наслідки. По-перше, інституціональна система в таких режимах є змішаною, тобто глава виконавчої влади підзвітний обраному парламенту та може втратити владу через висловлювання недовіри, є більше підстав уникнути конфліктів між двома гілками влади. По-друге, контроль над бюрократією підсилюється завдяки зближенню влад. Це означає, що і працювати вони можуть більш ефективно, оскільки вони ефективніше контролюються.

Дуже важливим є висновок Х.Лінца про те, що парламентаризм надає гнучкості політичному процесові, натомість президентська система надає йому певної застигності. Ця застигність, звичайно, може розглядатися як додаткова стабільність. Але ця стабільність досягається коштом достатньо великої негнучкості. Зміна президента, що втратив довіру своєї партії чи народу. – пропозиція, яку вкрай важко реалізувати. Навіть, коли поляризація дійшла до насильства і беззаконня, впертий президент може і далі zostаватися на посаді. На той час, коли складні процедури дозволять усунути його від влади, для примирення конфлікту може бути запізно. Інтенсивний антагонізм, що лежить в основі таких криз президентського правління, не можна навіть почасти примирити в коридорах чи кулуарах законодавчого органу. Те, що в парламентській системі було б урядовою кризою, у президентській системі може стати повномасштабною кризою режиму.

Ф.Ріггз робить висновок, що *парламентаризм є не стільки більш демократичним режимом, скільки більш стійким*. Це підтверджується, зокрема, результатами аналізу 135 країн в період між 1959 та 1990 роками А.Пшеворського та його співробітників. Вони прийшли до висновку, що парламентські системи мають більшу життєздатність, ніж президентські. За даними Х.Лінца, з 35 країн з стабільним демократичним режимом 25 є парламентськими демократіями, а президентськими – тільки 10. В той же час, недемократичні країни, як правило, є державами з президентською формою правління (70 із 91). Звичайно, ніхто з дослідників не стверджує категорично більшу демократичність парламентського режиму, але наголошується, що, вірогідно, демократичним принципам в більшій мірі відповідає парламентаризм.

В той же час, Ф.Ріггс стверджує, що перехід від президентських до парламентських форм правління є дуже складним, і всі сучасні демократії потрапляють у пастку своїх первинних форм (парламентських або президентських) за невеликими виключеннями. Не дивлячись на це, треба

зосереджувати увагу не на обранні певної форми державного правління, а на визначенні реальних інституціональних можливостей зміцнення демократії в умовах конкретної країни.

Таким чином, дискусія про переваги та недоліки демократичних форм правління зводиться переважно до визначення ролі інститутів в політичному житті. В цьому контексті, актуальною видається позиція Дж.Істера, висловлена в його статті про президентську владу в країнах СНД. Він наголошує на тому, що значення мають не стільки формальні інститути, скільки завдання, які за рахунок встановлення тих чи інших норм вирішують конкуруючі групи правлячої еліти.

З точки зору демократизації необхідно визначити, як політичний режим на практиці сприяє захисту базових цінностей суспільства. Відомі випадки, коли правильно написані конституції або не виконувалися, або приводили до негативних наслідків політичного розвитку суспільства. Згадаємо хоча б радянську конституцію 1936 року, яка декларувала усі демократичні норми, а на практиці існував жахливий тоталітаризм.

Аналіз процесу політичного реформування в Україні, таким чином, повинен ґрунтуватися на усвідомленні того, що реально існуючі інститути в конкретній країні є результатом впливу об'єктивно-структурних та суб'єктивно-особистістних чинників. Важливо з'ясувати, чи буде парламентаризм сприяти встановленню консолідованої демократії в українському суспільстві.

Будь-яка політична сила, що перемогла на виборах, прагне консервації свого положення і для цього намагається використовувати ту форму правління, яка більш відповідає її владному статусу. Не дивлячись на всі ці негативні фактори, треба відмітити, що є і деякі об'єктивні підстави для обрання Україною саме парламентської форми правління. Як стверджує Ф.Казін, наша країна є багатополлярною. Вона має декілька рівнозначних політико-економічних центрів (Донецьк, Харків, Дніпропетровськ, Київ, Одеса, Львів), два культурних ареали (східний та західний) два культурних

ареали (східний та західний), специфічну автономію Крим, декілька регіональних кланів (донецький, дніпропетровський, київський і т.і.) Таким чином, конкурентність українського політичного поля запрограмована її історико-культурними особливостями [3].

До того ж, хотілося б зауважити, що не буває однозначно “добрих” та “поганих” демократичних форм правління. І парламентська і президентська модель мають свої переваги та вади. Твердження про те, що парламентська форма республіканського правління є більш демократичною є явним перебільшенням і ґрунтується на нераціональній аргументації. Так, наприклад, доводиться, що парламентська система набула значного розповсюдження в передових європейських країнах, має більш високий рівень легітимності, унеможливорює концентрацію всієї влади в одному центрі.

Рівень легітимності парламентської форми правління може розглядатися як більш високий відносно до президентської республіки тільки у випадку функціонування парламенту, як спільного суб’єкту прийняття рішень. Але ж рішення в парламенті майже ніколи не приймаються одностайно усіма депутатами, відповідно і говорити про те, що вони відображають інтереси усіх громадян України не можна. До того ж в парламенті часто відбуваються непримиренні конфлікти, маніпуляції, бракує конструктивної співпраці, поваги до Конституції та законів.

В свою чергу на користь президентської форми правління говорить її значний потенціал в консолідації суспільства навкруги президента, який виступає символом нації та держави, що дуже важливо для України, яка одночасно формує і національну державу, і єдину політичну націю, і розробляє загальну стратегію розвитку суспільства.

Що ж стосується можливості узурпації влади однією особою, то вона існує і за президентських, і за парламентських форм правління. Визначальним тут є не система організації влади, а її сутність, політична культура основних суб’єктів політичного процесу, рівень їх демократичної

налаштованості.

7.2. Процес політичного реформування в Україні.

Проаналізуємо основні положення політичної реформи в Україні. Як відомо, її центральною проблемою є підвищення збалансованості між різними гілками влади та рівномірний розподіл владних повноважень.

Розглядаючи проблему ефективності парламентського правління, більшість дослідників у якості головного індикатора працюючої демократії використовують поняття “*стабільність*”. Логіка такого висновку полягає в наступному: якщо парламентська система одержує стабільний уряд, то це означає що і управління буде ефективним. І, навпаки, нестабільний уряд свідчить про неефективне управління. Ефективний уряд - це уряд, здатний виконувати проголошену ним політику. Щодо стабільності, то не можна механічно ототожнювати поняття стабільна демократія та стабільний уряд. На жаль уряди можуть бути при владі тривалий час і бути абсолютно безсилими. Проблема полягає не стільки в тривалості перебування уряду при владі, а в його можливості управляти. Стабільний уряд може бути сприятливою, але не достатньою умовою для ефективного управління. Таким чином, стабільний уряд є суттєвою, але не достатньою умовою для ефективного управління у тому разі, коли він проводить стабільну політику протягом усього терміну своєї роботи. До того ж, необхідно пам’ятати, що нестабільний уряд може бути стабільним “приховано”, тобто за зовнішньою нестабільністю криється спадкоємність політики.

Іншим важливим чинником, що впливає на парламентські системи є *партійна дисципліна*. Дисципліновані партії є необхідною умовою для працюючих парламентських систем, за їх відсутності парламентські системи стають непрацюючими. Підвищення стабільності та функціональності політичних партій прямо пов’язане з розвитком партійної дисципліни. Її відсутність, або незначний рівень, призводить до існування слабких партій, які то об’єднуються, то роз’єднуються, залежно від особистих бажань лідерів та домінуючих корпоративних інтересів. Суттєве значення партійна

дисципліна має в першу чергу для партій, які входять до складу парламенту, що пояснюється необхідністю організованого голосування членів партії у парламентській фракції. При відсутності партійної дисципліни роль партій в політичній системі значно зменшується, вони розглядаються лише як тимчасовий засіб досягнення парламентського мандату. Після виконання цього завдання, парламентарі, дуже часто, забувають про ідеологічні, політичні та організаційні пріоритети, що дозволили їм перемогти в передвиборчій боротьбі. На жаль, партії та партійні блоки можуть бути реально діючими одиницями на виборчій арені і розгубити свою “реальність” в парламентській діяльності.

Для того, щоб уникнути цієї негативної ситуації, та підвищити дійсно конструктивний вплив партій на діяльність парламенту і уряду, необхідно зміцнювати їх здатність контролювати голосування та політичну діяльність своїх членів. Коаліційний уряд не може управляти без підтримки парламентської більшості, це означає, що партії, які підтримують уряд, повинні реально впливати на голосування своїх представників у парламенті, а це, в свою чергу, потребує існування партійної дисципліни. Звісно, тут не йдеться про відродження тоталітарних партій, де одностайність думки та залізна дисципліна забезпечувалися безальтернативністю та жорстким примусом. Як вважає Дж. Сарторі, *дисципліна голосування* не повинна бути результатом примусу та покарання. Він виділяє чотири групи факторів, що можуть сприяти організованому голосуванню в партійних фракціях парламенту:

1. Вплив з боку центрального органу партії.
2. Соціально-політична, ідеологічна згуртованість членів партії.
3. Особиста зацікавленість парламентарів, наприклад, в підтримці власного однопартійного уряду.
4. Наявність шкідливого впливу дисциплінованої партії-конкурента.

В практичній діяльності парламентів, як правило, існують усі ці різновиди партійної дисципліни в залежності від конкретної ситуації, типу

партійного об'єднання тощо.

Наявність чіткої партійної дисципліни здатна значно підвищити послідовність законодавчої політики, якщо, звичайно, партія має реальну програму, а не лише набір передвиборчих закликів, знижує ступінь конфліктності в процесі обговорення законопроектів, послаблює деструктивний вплив вузькокорпоративних інтересів та лобістських груп.

Факторами підтримання партійної дисципліни є - **зміцнення та поширення партійної організації на всіх конституційних рівнях, аж до виборчого округу; фінансування виборчої кампанії кандидата через партію, а не безпосередньо**. Зрозуміло, що парламентарій, що отримав мандат завдяки своїй особистій команді і грошам не може ефективно контролюватися партією.

Стабілізуючим чинником парламентської діяльності партії виступає також **фракційна дисципліна**, яка може підтримуватися такими заходами:

- членам парламенту можуть дозволити залишити партію, за списками якої їх було обрано, але їм можуть заборонити приєднатися до інших партій: вони можуть приєднатися тільки до об'єднання незалежних членів парламенту;

- втрата мандату членом парламенту, що виходить з своєї фракції.

Роздроблений парламент, що складається з незалежних членів, які служать лише своїм виборчим округам, не може бути “працюючим парламентом”. З іншого боку, варто розуміти, що партійна дисципліна голосування не є запереченням внутріпартійної демократії. У добре продуманому процесі прийняття рішень партійну лінію з питань, що будуть винесені на парламент, спочатку варто обговорити і обміркувати з демократичною прямоотою усередині партійної структури.

У період зміни виборчої системи постає головне питання – в чому насправді проявляється сутність виборчих систем, тобто на що вони впливають і до чого призводять. М.Дюверже, який першим підняв це питання, сформулював такі два закони: по-перше, “виборча система на основі

(відносної) більшості має тенденцію до партійного дуалізму”, і, по-друге, “системи повторних виборів на основі більшості і пропорційних представництв мають тенденцію до багатопартійності”.

Другий закон Дюверже чітко має на увазі, що **пропорційне представництво має “ефект мультиплікатора”**. Пропорційне представництво має тенденцію до багатопартійності. Якщо мова йде про вплив пропорційного представництва на кількість партій в політичній системі, дуже важливо визначитися з критерієм підрахунку кількості партій. Це необхідно зробити, оскільки можна помилково вирішити, що варто підрахувати усі партії, що існують в будь-якій партійній системі. Необхідно враховувати не усі, а лише впливові партії, що визначають природу партійної системи. З цією метою Дж.Сарторі запропонував два **правила для підрахунку партій**.

Правило 1. Партію меншості можна не враховувати, поки вона не розглядається як реальний або можливий учасник коаліції більшості. І, навпаки, партію меншості варто враховувати, незалежно від її розмірів, якщо вона вбачає своє призначення в тому, щоб через деякий час стати одним з союзників урядової більшості. Це правило слід застосовувати лише для партій, орієнтованих на уряд або ідеологічно близьких партнерів з коаліції.

Правило 2. Партію вважають значною, якщо її існування чи поява впливає на тактику партійної конкуренції партій, орієнтованих на уряд, і, особливо, коли вона змінює напрям конкуренції... або ліворуч, або праворуч, або в обох напрямках.

Таким чином, **значні партії повинні володіти або коаліційним потенціалом, або потенціалом, що шантажує**. Партії, які не володіють нічим із перерахованого вище, не слід враховувати.

Методи визначення справді впливових партій особливо важливі для парламентських систем. Саме в парламентських системах уряд відображає парламентська більшість, і “управлінська функція» сильно залежить від кількості та якості партій, які увійшли в уряд.

Аналіз досвіду функціонування виборчих систем доводить, що “ефект збільшення” пропорційного представництва частіш за все викликається історичними чинниками, а не сутнісними ознаками виборчої системи. Першою країною із системою пропорційного представництва була Бельгія (1899 р.), за нею іде Швеція (1907 р.). В інших країнах пропорційне представництво з’являється після Першої світової війни. Введення пропорційного представництва часто супроводжувалося наданням виборчого права, права участі в політичній діяльності виборців із нижчих верств, що звичайно потребувало нових партій, які б відображали їх власні інтереси. Таким чином, введення пропорційного представництва призвело до видалення перешкод; попереднім виборцям надали більше свободи для вираження їхнього першого волевиявлення, а нові виборці одержали свободу для голосування. Таким чином, якщо введення системи пропорційного представництва приводить до появи нових партій, ми фактично вказуємо не на ефекти системи пропорційного представництва, а на побічні ефекти, що є результатом усунення перешкод, які раніше існували. Роздроблення партійної системи в результаті пропорційної виборчої системи стане проблемою при надзвичайному плюралізмі (більше п’яти партій) і ще більшою проблемою при плюралізмі та поляризації. Цю проблему можна виправити за допомогою впровадження змішаної системи партійного представництва.

Незаперечною позитивною якістю пропорційного представництва є рівний “пропорційний” розподіл голосів на місце в парламенті. Таким чином, є справедливість у представництві. Проте недоліки системи пропорційного представництва вбачають в тому, що вона може привести до надмірного партійного роздрібнення, а також в зниженні ефективності управління.

Звичайно, із пропорційною системою представництво стає чітко поділеним двостадійним процесом, під час якого виборці обирають лише парламент, а члени парламенту потім вирішують, хто буде входити в уряд і на який термін. Крім того, за системою пропорційного представництва

більшість урядів є коаліційними. Але чи завжди коаліційні уряди є слабкими, чи дійсно вони сприяють неефективному, або непослідовному управлінню? Дійсно, управління залежить від коаліційного уряду.

По-перше, воно залежить від кількості партнерів, що входять у коаліцію. Коаліцією з двох партій легше управляти, чим коаліцією з п'яти. По-друге, і що більш важливо, управління залежить від того, чи є коаліції, незалежно від кількості партій, об'єднаними, чи знаходяться партії правлячої коаліції у згоді одна з одною, або ж налаштовані конфронтаційно. Стосовно цього ефекту вирішальною змінною є повна поляризація партійної системи.

Поляризація зводиться до наявності дистанції між партіями – чи ідеологічної, чи будь якої іншої. У поляризованій державі виборці та партії є далекими одна від одної, а це означає, що для них складно і не вигідно домовлятися. За таких умов коаліції є гетерогенними і конфліктними і не прямують до співробітництва. І навпаки, у відносно неполяризованій державі (яка характеризується прагматичним підходом до політики) зв'язок партії і виборців не ґрунтується на визначених принципах, вони відносно близькі один одному і тому можуть легко домовлятися. За таких умов коаліції є гомогенними і спроможними до ведення спільної гри. Таким чином, пропорційне представництво приводить до некерованості у випадку гетерогенних коаліцій між партнерами, які грають у гру з назвою “вето” по відношенню один до одного. Коли справа дійсно в цьому, пропорційне представництво заслуговує на критику.

Незважаючи на вищевказані проблеми, варто пам'ятати, що коли було прийняте пропорційне представництво, воно стало найкориснішим і необхідним засобом для прогресивної інтеграції антисистемних, зовнішньо створених партій (головним чином, соціалістичних і католицьких) у ліберал-демократичну структуру.

Більшість виборів, що проводилися в Україні з 1991 року мали експериментальний, а не звичайний характер народного волевиявлення. Дискусія з приводу виборчих систем продемонструвала досить значну

теоретичну обмеженість. Питання про вибір між пропорційною та мажоритарною системами набуло ідеологічного характеру, при тому що для спеціалістів ніколи не існувало „взагалі мажоритарних” чи „взагалі пропорційних” систем. Всі вони виступають в конкретних формах, властивих певним державам. Разом з недостатньою теоретичною розробкою проблема виборчої системи кожен раз відчуває на собі необхідність погоні за часом. Поспішати примушують офіційні строки реєстрації виборчих об’єднань та кандидатів. Головною метою стає отримання будь-яких правил передвиборчої боротьби, про якість або раціональну необхідність мова зазвичай не йде.

Можна сформулювати декілька ***правил та принципів для оцінки виборчого законодавства та намагання його реформувати.***

Перше: визнання будь-якої системи недосконалою – не аргумент на користь її зміни. Ідеальної системи взагалі не існує.

Друге: одна й та ж система може зовсім по-різному діяти в різних політико-культурних умовах та ситуаціях. Бувають ситуації, коли схожі наслідки отримують країни, що застосовують різні виборчі системи, або результат виборів не залежить від використаної системи. Третє: без необхідності краще не міняти існуючу виборчу систему, сама інерція може виявитися позитивним фактором її покращення. З іншого боку іноді зміна системи може бути виправданою для того, щоб заспокоїти населення або уникнути політичної кризи.

Існує декілька теоретичних засад, яким повинна відповідати будь-яка виборча система:

1. Вона має бути простою та переконливою.
2. Система має бути „прозорою”, відкритою, для чого необхідні реальні механізми її перевірки, особливо у моменті підрахунку голосів.
3. Виборча система не повинна створювати ускладнень в звичайних механізмах роботи.

Треба мати на увазі також таку важливу обставину – немає системи, в яку був би вбудований механізм саморегулювання: як будь-який закон, що приймається в політичній боротьбі, виборчий закон – наслідок жорсткої конкуренції.

Ефективність парламентської системи безпосередньо пов'язана також з існуванням стабільної парламентської більшості. В Україні така більшість характеризується ситуативністю та нестабільністю, тому зміна конституції в бік парламентського формування уряду загрожує небезпекою урядових криз. Однак, з іншої точки зору, право формування уряду може стати потужним спонукальним чинником до структурування парламенту і партійного оформлення груп інтересів. До того ж це може знизити конфліктність між гілками влади, що теж надзвичайно важливо, виходячи з українських реалій.

Після парламентських виборів 2006 та 2007 років, а особливо під впливом коректив, внесених президентськими виборами 2010 року, у Верховній Раді постала необхідність створити широку коаліцію, яка буде складатися з досить різних політичних сил. Це створює реальну загрозу, що така коаліція не буде довготривалою та працездатною, а, натомість, нагадуватиме парламентську більшість 2002-2003 років. Така мегакоаліція може бути дуже нестабільною. Оскільки політичні та комерційні інтереси її учасників будуть дуже різнитися, то навіть фактор відповідальності за формування уряду буде не в змозі її об'єднати.

Стійкість урядових коаліцій в українських умовах залежить від створення чіткого механізму їх формування та легітимізації. Такий механізм повинен спиратися на традиції політичного життя та культуру нашої країни, використовувати позитивний досвід інших країн. Якісним чинником збереження парламентських та урядових коаліцій є характер суб'єктів, які беруть в них участь. Головним є здатність політичних партій та депутатів, членів фракцій парламенту, виконати ті важливі функції, які покладає на них політична реформа. Усталені коаліційні союзи можуть створюватися лише на

ґрунті міцних впливових політичних партій, здатних забезпечити ефективне функціонування законодавчої та виконавчої влади, відповідальність урядовців, дисципліну голосування в парламенті.

Життєздатність парламентської системи визначається не тільки наявністю згуртованої, налаштованої на співпрацю та колективну відповідальність правлячої коаліції. Надзвичайно важливою є також *проблема взаємовідносин парламенту та уряду*. Як відомо, існують різноманітні види парламентської відповідальності:

- резолюція довіри (обговорювана на вимогу уряду, наприклад, при затвердженні програми його дій);
- резолюція осуду (оголошення парламентом вотуму недовіри уряду з власної ініціативи - конструктивного (з пропозицією нового прем'єра) чи деструктивного); у деяких випадках (Польща, Італія, Україна до 1996 року) парламент може висловити недовіру окремому міністру;
- інтерпеляція (офіційне звернення парламенту до уряду за роз'ясненням щодо певного питання);
- запитання (усні й письмові) парламентів до уряду та його членів.

Конституція 1996 року та закони України передбачали застосування практично усіх класичних видів парламентської відповідальності уряду:

- резолюція довіри (при затвердженні програми дій уряду);
- резолюція осуду (обумовлена заборонаю розгляду цього питання більше одного разу протягом року після сесії і протягом року після схвалення дій уряду);
- інтерпеляція (відома в Україні як День уряду, коли попередньо встановлюється проблематика звітів уряду, який потім обговорюють депутати);
- запитання (усні й письмові запити парламентаріїв до уряду та його членів, відповіді на які є обов'язковими - звернення, що подаються депутатами особисто) і запити (підтримуються більшістю конституційного

складу парламенту).

Зважаючи на значні недоліки, в Україні реалізація такої схеми не сприяла ані стабільності уряду, ані структуруванню парламенту і формуванню стабільної більшості. Щоб удосконалити систему відносин між гілками влади, варто внести до механізму парламентської відповідальності уряду деякі зміни, про ефективність яких свідчить світова практика:

1. Встановити, що незатвердження парламентом Програми дій уряду є оголошення вотуму недовіри. Парламент у двотижневий термін має призначити нового Прем'єра. Неспроможність зробити це повинна призводити до розпуску парламенту і призначення нових виборів.

2. Запровадити конструктивний вотум недовіри: у пропозиції про оголошення уряду недовіри має бути вказане прізвище нового Прем'єра. У разі прийняття цієї пропозиції названий кандидат стає новим Прем'єром.

3. Передбачити відповідальність окремих міністрів: депутати двома третинами голосів від конституційної більшості можуть оголосити недовіру певному міністру, що спричиняє його відставку. Новий міністр призначається за визначеною процедурою.

Введення таких норм зробило б більш раціональним зв'язок між парламентом і урядом та підвищило їх взаємну відповідальність.

Реалізація політичної реформи в Україні стикається також з проблемою політико-правового характеру. Поправки до Конституції, які було внесено не є нормами прямої дії. Тому виникає проблема їх імплементації та прийняття пакету конституційних законів, які пропишуть деталі функціонування вищих органів державної влади. Політична реформа потребує більш системного підходу, зокрема, прийняття законів про Кабінет міністрів, про Президента України, ребгламент Верховної Ради, Закон про імперативний мандат про опозицію, тощо. Прийняття таких законів дозволить організувати реалізацію ідей політичної реформи на практиці, чітко розмежувати владні повноваження, визначити відповідальність за їх здійснення, окреслить можливості інституційного впливу опозиційних підходів до прийняття

політичних рішень. З цією метою необхідно також забезпечити проведення глибших реформ адміністративної та судової систем, місцевого самоврядування, вдосконалити виборчу систему.

Ці реформи є дуже важливими для сучасної України, яка вступає в новий етап політичної модернізації і потребує якісних змін у системі відносин між владою та громадянами. Політична модернізація в нашій країні повинна привести до створення не тільки формально, але й внутрішньо легітимної політичної системи, здатної ефективно управляти країною. З цієї точки зору необхідно розглядати і політичну реформу, суть якої полягає в зміні форми правління, виборчої системи та перерозподілі владних повноважень. Кожен з цих елементів виконує свої функції і водночас може відігравати позитивну роль тільки за умови системної відповідності, взаємозв'язку та спрямованості до спільної мети - прогресивного розвитку суспільства, створення умов для підвищення довіри народу до влади.

Всі ці аспекти політичної модернізації повинні знаходити законодавче відображення в Основному Законі держави. Конституція дуже важливий документ, щоб бути інструментом торгу в політичній боротьбі. Нажаль політична ситуація в сучасній Україні переконує в кон'юнктурному відношенні до неї. Політичних акторів не цікавить Конституція або доля країни, їх цікавить лише власна перспектива.

Зміни в політичній системі обов'язково повинні бути актом згоди між основними політичними групами та силами, ґрунтуватися на консенсусі політичної еліти. Це мають бути деякі узгоджені правила гри тільки тоді вони будуть працювати. Якщо ж політична реформа буде проводитися в інтересах не всього суспільства, а окремих політичних сил, то вона буде заснована на конфлікті, і може принести більше шкоди, ніж користі.

Аналіз теоретичних положень політичної реформи в Україні та першого досвіду її реалізації показує, що і в теоретичному, і в практичному відношенні цей процес має переважно декларативний характер. По-перше, в теоретичному вимірі політична реформа ґрунтується на твердженні про

більшу демократичну ефективність парламентської форми правління. В реальності, це уявлення майже нічим не підтверджується. Як відомо, і парламентські і президентські республіки є демократичними формами правління і ґрунтуються на тезі про суверенітет народу як єдиного джерела влади. Щодо можливостей узурпувати владу та перетворити політичну систему на авторитарну, то вони можуть мати місце за будь-якої форми правління. Так, в президентській республіці існує можливість захоплення влади президентом, в руках якого зосереджені великі ресурси та можливості виконавчої влади і який спирається на загальнонаціональну легітимність.

В умовах парламентського республіканського правління шлях до авторитарного переродження влади не менш очевидний. Одна партія, спираючись на фінансово-бюрократичні угруповання, перемагає на виборах, формує власний уряд, призначає прем'єр-міністра, усуває президента та об'єднує всі важелі владного впливу в своїх руках. Таким чином, стає зрозумілим, що не від форми, а від сутності правління залежить реальна демократія в країні. Ця сутність визначається прагненням провідних політичних акторів до відкритого демократичного врядування, усвідомлення ними цінності демократії як для країни в цілому, так і для їх власних інтересів.

По-друге, різні політичні сили в Україні не мають єдиної чіткої точки зору щодо сутності парламентської республіки і намагаються за допомогою актуального терміну обґрунтувати власні інтереси та цілі. Так, Комуністична партія Україні виступає за парламентську республіку “без меж” аж до скасування посади президента і реанімації принципу народовладдя радянського зразку. Соціалістична партія у такий спосіб намагається продемонструвати свою відданість європейським зразкам державного правління. Партія регіонів прагне використати парламентську риторику для закріплення за собою максимального обсягу повноважень і усунення від реального владного впливу Президента, який уособлює політичних конкурентів. І майже ніхто не зацікавлений в об'єктивному ґрунтовному

аналізі, за яких умов парламентсько-президентська (знову ж таки змішана, чітко не визначена) республіка може бути життєздатною в реаліях українського політичного життя.

По-третє, розглядаючи проблему ефективності парламентського правління, більшість дослідників у якості головного індикатора працюючої демократії використовують поняття “стабільність уряду”. Перспективи створення стабільно діючого, здатного виконувати проголошену ним політику уряду в нашій країні, на жаль, не великі. Про це свідчить, зокрема, той факт, що процес створення урядової коаліції перевершив усі часові терміни і має багато шансів перетворитися на постійно діючий, перманентний. Така ситуація означає, що насправді відсутні об’єктивні причини для створення стабільного уряду за умови постійного перетасовування правлячої коаліції. Як може ефективно працювати уряд, частина міністрів якого, начебто працює, начебто і у відставці одночасно, і навіть закон про функціонування якого досі не прийнятий з причин протилежного трактування в середовищі Президента України та Прем’єр-міністра? Тобто з точки зору критерію стабільності правлячої коаліції в парламенті та створення на її ґрунті ефективного уряду вплив політичної реформи поки що є негативним.

Причина цього пов’язана, зокрема, з іншим важливим чинником, що впливає на парламентські системи – зрілістю партій як головних суб’єктів політичного процесу. Підвищення стабільності та функціональності політичних партій потребує розвитку партійної дисципліни. Її відсутність, або незначний рівень, призводить до існування слабких партій, які то об’єднуються, то роз’єднуються, залежно від особистих бажань лідерів та домінуючих корпоративних інтересів. Суттєве значення партійна дисципліна має в першу чергу для партій, які входять до складу парламенту, що пояснюється необхідністю організованого голосування членів партії у парламентській фракції. Роздроблений парламент, що складається з незалежних членів, які служать лише окремим суспільним групам чи

територіям, не може бути дієздатним як в законодавчому процесі, так і в співпраці з урядом. Тут треба зауважити, що партійна дисципліна не протиставляється внутріпартійній демократії, а діє з нею у системному зв'язку. Партійну лінію з питань, що будуть винесені обговорення в парламенті, спочатку треба демократично обговорити та узгодити усередині партійної організації, після прийняття рішення необхідно проявити дисципліну в його виконанні. Політичні партії України, у більшості своїй знаходяться ще на етапі створення чіткої організаційної структури та побудови внутріпартійних відносин, тому оцінки їх як провідних суб'єктів політичного процесу є досить проблематичними.

Таким чином, можна дійти висновку про невідповідність форми правління у вигляді змішаної республіки до реалій неконсолідованого українського суспільства, яке досі не визначилося з метою розвитку та основними політико-правовими засадами суспільного устрою. На нашу думку, більш придатною в такій ситуації буде форма правління, заснована на чіткому розподілі повноважень законодавчої, виконавчої та судової влади в президентському або парламентському форматі.

В той же час, відмова від процесу політичного реформування не вдається доцільною, вона внесе подальше підвищення конфліктності та неузгодженості в діях політичних акторів. Тому, вихід з цієї складної ситуації вбачається в активній конструктивній співпраці всіх політичних сил з метою вироблення загальноприйнятого шляху подальшого реформування політичної системи. Одним з елементів такої співпраці може бути проведення відкритих круглих столів, які стануть не тільки інструментом обговорення дискусійних проблем, але й постійно діючим каналом інформації для суспільства. Це зробить владу більш відповідальною, прозорою та зрозумілою для всіх громадян.

Досить позитивним прикладом такої співпраці політичних сил вже було проведення за ініціативою Президента України круглого столу по обговоренню Універсалу національної єдності. Широка дискусія в прямому

ефірі дозволила громадянам довідатися про позиції провідних політичних сил з ключових питань розвитку країни, усвідомити їх аргументи та зробити власні висновки. І як би скептично політики та експерти не оцінювали текст Універсалу та виконання його положень, в гострій момент політичної кризи, саме практика відкритого обговорення дозволила уникнути розпуску парламенту, зменшити протистояння і розпочати роботу законодавчого органу влади.

Конституційна реформа не забезпечила політичної стабільності суспільства та не стала поштовхом до подальшого позитивного розвитку країни. Більш зате, реалізація нових конституційних положень провокувала цілу низку конфліктів між органами державної влади та політичними силами. Виникло системне протиріччя між рівнем легітимності Президента України та його новими конституційними повноваженнями. Політичні зобов'язання голови держави виявилися незабезпеченими обсягом владних повноважень. Це викликало тенденцію до спрощення повноважень інституту президента у новій системі влади, загрозу втрати ним своєї ролі не лише в сенсі здійснення відповідного політичного курсу, а й як інститут захисту національних інтересів, гарантування прав і свобод громадян та цілісності і незалежності Української держави.

Політичні сили, що представлені у парламенті, не мають достатнього політичного взаєморозуміння щодо сутності та впливу політичної реформи. Представники парламентської більшості підтримують конституційні зміни, опозиція вимагає їх скасування чи істотного перегляду. Розгортається війна політико-правових тлумачень чинних конституційних норм, коли кожен владний інститут намагається відстоювати власне розуміння положень Основного Закону. Така дискусія відображає більш глибоку проблему – намагання окремих суб'єктів політичного процесу зосередити в своїх руках основні владні ресурси, встановити контроль над головними державними органами і забезпечити домінування окремих корпоративних та суспільних груп. Таким чином, виникає тенденція до монополізації політики та

згорання демократичних процесів, що виявляється зниженні відкритості держави, обмеженні можливостей громадян впливати на політичні процеси, і, відповідно, втраті державою легітимності в очах суспільства.

До того ж, нові конституційні положення не забезпечують достатньої ефективності взаємодії між різними владними і політичними інститутами. Це унеможлиблює вироблення цілісного політичного курсу та його успішну реалізацію. В новій моделі державного правління залишається невизначеним чіткий розподіл повноважень і визначення функцій між головними політичними інститутами: Президентом, парламентською більшістю, парламентською опозицією та Кабінетом Міністрів. Значною мірою дискредитується діяльність органів судової влади. Така ситуація ставить під загрозу не тільки демократичний, але й правовий характер держави.

Таким чином, функціонування влади в сучасному українському суспільстві неспроможне забезпечити позитивний розвиток на ґрунті національного консенсусу і забезпечення рівних умов для реалізації політики національних інтересів, представництва усіх суспільних груп.

Політична реформа може бути успішною лише тоді, коли вона набуде системного характеру і буде не лише декларувати демократичні цілі, але й чітко визначить механізми їх реалізації, врахування позиції та балансу інтересів різних суспільних груп.

Питання та завдання для перевірки

1. Визначте роль конституції у процесах демократичної модернізації суспільства.
2. Розкрийте основні риси парламентської та президентської форм правління.
3. В чому полягає роль партійної дисципліни за парламентської форми правління.
4. Порівняйте мажоритарну та пропорційну виборчі системи.

5. Проаналізуйте досвід використання виборчих систем.
6. Розкрийте принципи створення коаліційних угод в межах парламентських систем.
7. Розкрийте специфіку створення та функціонування Конституції в Україні.

Рекомендована та використана література:

1. Дюверже М. Политические партии / А.Д. Кириллов (науч.ред.), Л.А. Зимина (пер.с фр.). — М. : Академический Проект, 2002. — 558с.[84, с.247, 269]
2. Елисеев С.М. Выйти из “Бермудского треугольника”. К методологии исследования посткоммунистических трансформаций // ПОЛИС. – 2002. - № 6. – С.71-82.
3. Казин Ф.А. Конституционная реформа в Украине. От президентской республики к парламентской // <http://politex.info/content/view/88/40/> 2.02.2007/ - 20.12.2006.
4. Лейпгарт А. Мажоритарна та консенсусна модель демократії // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.:Смолокип, 2005. – С.774-801.[138 с.805-814]
5. Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні: Моногр. / О.О.Кордун, К.О.Ващенко, Р.М. Павленко. – К.: МАУП. 2000. – 248 с. [180, с.123-130;
6. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів. - К.: АртЕк, 2001. - 224 с.245, с.281-282]
7. Салмин А.М. Современная демократия: очерки становления. — 2.изд., расшир. и испр. — М.: Ad Marginem, 1997. — 448с.[241, с.20-21]
8. Easter G. M. Preference for Presidentialism, Postcommunist Regime Change in Russia and the NIS // World Politics. 1997. January. Vol. 9. N2.
9. Linz J. The Perils of Presidentialism // Journal of Democracy. 1990. Vol. 1. N 2. – p. 51-59. [324, с. 204]

10. Lane J. A. *Constitutions and Political Theory*. Manchester University Press, 1996.
11. Przeworski A. *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1991. – 498 p.
12. Ridds F.W. *Presidentialism vs parliamentarism implication for the triad of modernity* // <http://www2.hawaii.edu/~fredr/6-lap9a.htm>
13. Verny D.V. *The Analysis of Political*. N.Y, 1959, 657 p.342

ТЕМА VIII. ФУНКЦІОНАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

ОСНОВНІ ТЕЗИ

- Модифікація сутності держави в умовах сучасних демократичних суспільств
- Визначення поняття політичної відкритості в працях Ю.Хабермаса, формування функціонального взаємопроникнення держави та громадянського суспільства.
- Передумови демократичної модернізації держави. Формування сучасних теорій державного управління. Інформаційна відкритість держави.
- Сутність процесів легітимації політичної влади. Криза легітимності та чинники її подолання. Демократичний механізм легітимації державної влади.

8.1. Демократизація держави в сучасному світі.

За сучасних динамічних глобальних процесів можна говорити про істотні зміни в сутності та призначенні держави. Зокрема, знижується її насильницька складова і натомість набуваються риси універсального соціального утворення, системи життєзабезпечення соціального організму. Саме „національна держава відповідає важливим передумовам для успіху демократичного самоуправління суспільством, що формується в його межах”.

Особливої ваги проблема еволюції ролі держави набуває у контексті модернізації політичної системи України. Тут держава повинна виступати у якості лідера та керівника інноваційних змін. В той же час, перехід до демократичної системи не передумовлює зменшення та послаблення суспільної ролі держави, мова йде про якісні зміни її сутності та впливу.

Фактично, успіх модернізаційних зусиль залежить від здатності держави трансформувати саму себе. Україна, безумовно, відноситься до тих країн, де демократія неможлива, якщо не розв'язані проблеми державності.

Проблема модифікації ролі держави в сучасному суспільстві розглядається багатьма дослідниками. Більшість авторів представляють державу як загальноцивілізаційну, найбільш досконалу форму самоуправління людства і як основний інструмент організації специфічного національного життя в кожній країні, що виявляє себе, навіть в умовах створення нової соціальної системи. Виділяються основні принципи державного впливу, до яких відносять захист загальнонаціональних інтересів, адаптивність до змін соціально-політичної ситуації в країні, наявність загальних закономірностей, сформованість та функціональність держави, історичні традиції, спрямованість на досягнення консенсусу між протилежними інтересами.

Не дивлячись на наявність чисельних публікацій з визначеної проблеми, в них майже по заувагою залишилися питання щодо ролі сучасної держави в процесах демократизації, її впливу на формування політичної громадянської відкритості. Більш докладного дослідження вимагає проблема створення організаційного союзу між державою та суспільством як постійного джерела розвитку соціуму.

Розвиваючи положення, сформульовані як в вітчизняній, так і в світовій політичній науці, доцільно проаналізувати якісні зміни *сутності держави*, процес перетворення її на провідний *засіб самоорганізації суспільства*, зокрема підвищення рівня взаємної відкритості та конструктивної співпраці владних структур та громадянського суспільства.

Процес формування політичної відкритості тісно пов'язаний з трансформаціями держави та громадянського суспільства. Як стверджує Ю.Хабермас: "Ідея самоорганізації, що відтворюється через громадську комунікативність вільно об'єднаних членів суспільства вимагає подолати "відокремлення" держави та суспільства" [8].

Класична ліберальна теорія, як відомо, наполягала на чіткому розділенні громадського та приватного права і створенні державно-правової побудови, що забезпечує свободи організованого на засадах приватної власності громадянського суспільства. Із виникненням протиставлення “держави” і “суспільства” постала проблема частки суспільства у державницькій законодавчій владі та в її здійсненні. Необхідність визначення і поступового збільшення цієї частки пов’язана з тим, що політична відкритість виникає тільки тоді, коли індивідам, зайнятим в економіці, надаються права громадян держави, урівнюються, відповідно узагальнюються їхні інтереси. Саме тоді і виникають об’єктивні передумови для перетворення державної влади на засіб самоорганізації суспільства.

Наприкінці ХІХ ст. відбувається зміна тенденції до протиставлення держави та громадянського суспільства, що зумовлено зростанням взаємозалежності держави та економіки. В цей період набуває теоретичного визначення та практичного здійснення демократична практика залучення окремих верств населення до обмеженої участі в державному управлінні. У якості приклада тут можна згадати реформи Бісмарка у Німеччині, прогресивні перетворення 1900-1914 рр. у США, соціальні реформи 1906-1914 рр. В Англії, певну лібералізацію царського режиму Миколи II у 1905 році. Саме з цих часів бере витoki традиція вбачати у демократичному державному устрої втілення всіляких політичних переваг, вважати демократію синонімом політичної справедливості, критерієм, мірилом досконалості політичних форм людського співжиття.

Сучасні способи формування органів влади та державного управління шляхом вільного і загального волевиявлення громадян як суттєвої риси демократизму спільного життя були досягнуті у ХХ столітті. Ця норма зафіксована у низці міжнародно-правових документів. Так, ст. 21 Загальної декларації прав людини проголошує:

1.Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.

2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні.

3. Воля народу повинна бути підставою волі уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні проводитися при загальному і рівному виборчому праві, шляхом таємного голосування або через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

Таким чином, поступово демократичними засобами усувається розділення держави та громадянського суспільства на підставі фактично посталої функціональної взаємопроникнення обох систем. Ю.Габермас стверджував, що політичній відкритості внутрішньо притаманний потенціал до суспільної самоорганізації, зворотній зв'язок, через який розвиток політичних подій впливає на соціальну державу та на економічну ринкову систему. А саме здійснюється:

- вплив на приватну сферу, як на суспільне підґрунтя приватної автономії;
- вплив на структуру громадянської відкритості а також на склад і ставлення публіки;
- вплив на процес легітимації масової демократії.

Ще більш яскраво ця думка висловлена в роботі Р.Д.Патнема “Працююча демократія” – дослідження регіонального врядування в Італії”. Значну ефективність регіонального врядування Північної Італії автор пов’язує саме з громадянською активністю, якій сприяють багаточисельні громадські об’єднання. Узагальнюючи наведений емпіричний матеріал Р.Д.Патнем робить висновок: “Соціальний капітал, втілений у горизонтальних мережах громадянської активності, поліпшує функціонування держави та економіки” і створює своєрідну залежність – “міцне суспільство – міцна економіка; міцне суспільство-міцна держава”[23].

З огляду на те, що в сучасному світі держава все більше виступає в ролі загального організуючого чинника, зменшуючи в міру демократизації

суспільства пануючі функції і перетворюючись в інститут суспільного договору, можна назвати дві паралельно діючі тенденції в системі державної влади. Це, з одного боку, приріст владного потенціалу адміністрації, а з другого, надання частки владних повноважень держави громадянським організаціям суспільних груп. Взаємодія цих тенденцій приводить до того, що адміністрація сама стає виробником, змушується до доповнення владного авторитету політичною інституціональною відкритістю. Це приводить до співпраці з асоціаціями, інколи до перенесення адміністративних завдань до їхньої компетенції. Деякі функції врядування відходять від держави і перетворюються на “складові системи позадержавного станового врядування”. Навіть там, де держава зміцнює свій вплив, вона змушена пристосовуватися до вимог організованих інтересів.

Особливої уваги заслуговує науковий аналіз оновлення сутності держави не тільки в контексті сучасних глобальних процесів, але й у тісному зв'язку з розвитком демократії. Такий підхід зустрічається в останніх працях відомого англійського науковця Е.Гідденса. Зокрема, він стверджує, що в цілому, об'єктивно, глобалізація підсилює демократичні тенденції. В світі, заснованому на активній комунікації, на відкритості та взаємодії, авторитарна влада, збудована суворо ієрархічно, втрачає ресурси і вже не викликає поваги та покори. Авторитарні уряди за своїми сутнісними характеристиками не здатні встигати за динамікою сучасного життя. Їм не вистачає гнучкості та динамізму, необхідних для конкуренції в глобальній економіці. Тому недемократична політична система, що має монополію на інформацію втрачає майбутнє в світі глобальних комунікацій.

За висновками Е.Гідденса, у найближчому майбутньому держава збереже значну частку своїх адміністративних, економічних та культурних функцій як у внутрішній політиці, так і на зовнішній арені. В той же час зросте участь в управлінні різноманітних неурядових організацій, ділових корпорацій та інших угруповань. Спостерігається також певна еволюція

природи держави, в житті якої внутрішні ризики та загрози починають відігравати більшу роль, ніж зовнішні.

Виходячи з усіх цих новітніх тенденцій, як краще розбудовувати державу, щоб вона відповідала сучасним вимогам відкритості та функціональної співпраці з громадянським суспільством? Перш за все, слід підкреслити, що проблема не в обсязі владних повноважень, а в необхідності привести систему управління в відповідність до нових обставин, що передумовлює рішуче оновлення влади, зокрема, шляхів її легітимізації та демократизації. Вочевидь, “першочерговою передумовою ефективності діяльності владних органів є визначення стратегії демократичного облаштування”. Владні органи повинні спиратися на довіру та підтримку громадян, реально контролюватися ними.

Поглиблення демократії необхідно тому, що в суспільстві, де громадяни та еліти живуть в єдиному інформаційному просторі, старі механізми управління не працюють. Процес демократичних змін торкається не тільки держав, що створюють нову політичну систему, але і країн усталеної демократії. Хоча в західних державах уряди ніколи не були настільки закритими, як в авторитарних, в певному сенсі вони були закриті. Про це свідчать непоодинокі випадки корупції, використання родинних зв'язків, розширення сфери “державної секретності”. Необхідно звернути увагу також на те, що процес демократичної модернізації уряду, своєрідної “демократизації демократії”, буде по-різному проходити в різних державах, з огляду на історичний досвід та національно-культурні особливості певних народів. В будь-якому разі мова йде не про послаблення національної держави, а про оновлення її влади, бо держава буде зобов'язана чутливо реагувати на ті процеси, які часто випадають з її поля зору.

Якщо звернутися до України, то така **демократизація і розвиток відкритості державної** влади потребує:

- визначення та здійснення стратегічних завдань розвитку країни, зміцнення її економічної та національної безпеки;

- розширення повноваження та підвищення відповідальності парламенту України за формування професійного дієздатного уряду і здійснення ним програми діяльності. Верховна Рада має визначати як призначення, так і звільнення Прем'єр-міністра, а також затверджувати весь склад уряду;
- чітке визначення повноважень уряду та піднесення його відповідальності за стан справ в економічній, соціальній, гуманітарній та зовнішньополітичній сферах;
- забезпечення прозорості діяльності судових органів, їх реальної незалежності від владних та фінансових впливів;
- здійснення адміністративної реформи та реформи органів самоврядування;
- запровадження жорсткої системи контролю за використанням державних коштів.

Мається на увазі і здійснення інших заходів. Серед них – ***підвищення ролі суспільної сфери, забезпечення більшої прозорості та відкритості при прийнятті рішень, а також впровадження нових форм демократії, що не замикаються лише на традиційному електоральному процесі.***

Як вже відмічалось, постсоціалістична трансформація в Україні ускладнювалася тим, що на відміну від західних сусідів, українська держава і суспільство опинилися перед необхідністю проводити не лише постсоціалістичну, але й постімперську” трансформацію. Тобто одночасно здійснювати і перехід до демократії та ринку, і створювати державні структури та формувати українську політичну націю. На Заході на аналогічні перетворення пішли століття. За таких умов підсилюється дія своєрідного парадоксу держави, що трансформується. Він полягає в тому, що економічні реформи не вимагають обов’язкової мінімізації держави. Навпаки, реформи, що спрямовані на скорочення розміру та масштабу урядового втручання в економіку, вимагають підвищення та якісного оновлення можливостей державного впливу.

Таким чином, особливістю суспільно-політичної ситуації в Україні на сучасному етапі є таке становище, коли не громадянське суспільство виступає фундатором правової держави, а сама держава повинна стати інструментом власної трансформації та формування громадянського суспільства.

Суспільно-політична практика та проведені наукові дослідження свідчать про існування досить складних перешкод на шляху якісного перетворення української держави у відповідності до загальносвітових та внутрішніх вимог. Недоліки української урядової системи багато у чому пов'язані з залишками радянського режиму, які були лише частково та формально перетворені. Провідною рисою української адміністрації було її перешкоджання здійсненню реформ. До того ж і Конституція 1996 року залишила невирішеними багато складних проблем. Серед них:

- “напівпрезидентська” система - досить слабка та фрагментарна для ефективного державного управління під час сутнісних перетворень політичної системи;
- складність, запутаність та часткове співпадіння головних політичних інститутів, що приводить до зниження продуктивності інституціональної компетентності;
- надмірна централізація процесу прийняття рішень, навіть регіонального та місцевого характеру.

Вихід з такої ситуації вбачається в підвищенні сили та дієздатності держави, але не у сенсі її спроможності придушувати невдоволення репресивними методами або маніпулюванням суспільною свідомістю, а шляхом свідомого розвитку та плекання власної відповідальності й створення умов для формування відповідальності громадян країни.

Для того, щоб ліберальне суспільство не виродилося в анархію, воно повинне виявити здатність до самоуправління на рівні соціальної організації нижче державного.

8.2. Формування нової теорії державного управління.

Еволюція сутності держави у напрямку *політичної відкритості, функціональної взаємодії з громадянським суспільством* призвела до створення нової теорії публічного управління, яка ґрунтується на розширенні кола агентів прийняття політичних рішень. В цій теорії стало використовуватися *поняття “governance” як управління за допомогою урядових та неурядових організацій, об’єднаних в політичну мережу*. Дійсно, надзвичайно актуальною є потреба в концептуальній моделі, що адекватно описувала б процес взаємодії нових агентів публічної політики. На перший план при створенні такої моделі виходять проблеми співвідношення адміністрування та політики, політичного контролю над державним управлінням, відповідальності та підзвітності держави своїм громадянам, участі останніх в політиці.

Поняття “governance” пояснюється та коментується в документах “Програми розвитку” ООН. Воно розглядається в якості “практики економічної, політичної та адміністративної влади по управлінню справами держави на всіх рівнях”. Це поняття об’єднує “механізми, процеси та інститути, через які громадяни та групи висловлюють свої інтереси, реалізують законні права, виконують обов’язки, та балансують між розбіжностями”.

До ключових характеристик такого нового управління відносяться:

- участь (всі громадяни мають право голосу в прийнятті рішень прямо або при посередництві політичних інститутів, що представляють їх інтереси; така широка участь будується на свободі асоціацій та слова, а також на здатності до конструктивного діалогу);
- верховенство права (чіткість та об’єктивність правових структур, особливо тих, що захищають права людини);
- прозорість (свобода інформації, її повнота та доступність для всіх, хто в ній зацікавлений);
- чутливість (усі інститути чітко реагують на потреби громадян);

- орієнтація на згоду (створення балансу інтересів для досягнення широкого консенсус з питань про те, що більш за все відповідає потребам групи і якими засобами цього слід добиватися);
- справедливість (всі громадяни мають можливість підвищити свій добробут);
- результативність та дієвість (максимально ефективне використання ресурсів для задоволення потреб громадян);
- підзвітність (уряд, приватний бізнес та структури громадянського суспільства підзвітні громадськості та інституційним носіям прав);
- стратегічне бачення (лідери та громадськість виходять з довгострокових перспектив управління та розвитку особистості, та чітко визначають ті заходи, які необхідні для їх реалізації).

Необхідно ще раз підкреслити, що новий підхід не зменшує роль держави як одного з головних агентів прийняття рішень. Роль держави не зменшується, а модифікується. В новій концепції управління підкреслюється, що *ні держава сама по собі, ні громадянське суспільство в відриві від держави не здатні створити дієвий механізм для вирішення суспільних проблем, вони повинні діяти як органічні елементи єдиної соціальної системи, спрямовані на її прогресивний розвиток.*

Таким чином, державне управління втрачає жорсткість, регламентованість, воно починає базуватися скоріше на горизонтальних, а не вертикальних зв'язках між урядовими організаціями, асоціаціями громадянського суспільства та бізнесом. Таке управління відрізняється як від простого адміністрування, при якому джерелом рішень є політичне керівництво, так і від ринкової моделі з її акцентом на торговій угоді. Нове управління реалізується шляхом переговорів між державою та неурядовими структурами. Воно здатне більш ефективно задовольнити суспільні потреби, виробити соціально значимі рішення.

На противагу звичній практиці публічного управління, заснованого на ієрархії та неухильному виконанні наказів, *головними параметрами нової концепції стають згода та договір*. Традиційне управління приділяло увагу праву та регламентам, сучасне – нормам, колективним рекомендаціям, моральним угодам. Традиційна влада здійснювалась урядом, бюрократією та парламентом, нова все більше залучає в свою орбіту комісії, форуми, великі демократичні організації.

Поняття нового управління відображає не тільки зміни в відносинах між громадянським суспільством та публічною владою, а також в середині організаційної структури держави. Міжорганізаційні сітки нового публічного управління (спільні підприємства, стратегічні альянси, ділові групи, між міністерські та міжвідомчі утворення та ін.) суттєво відрізняються від внутрішньо організаційних сітей бюрократичної ієрархії.

Підвищення ефективності роботи органів державної влади передумовлює розв'язання таких політичних завдань як забезпечення прозорості системи політичного управління та її результативна взаємодія зі структурами державного управління.

В зв'язку з цим реформування політичної системи повинно бути націлене на розширення участі громадян та їх організацій в процесі підготовки рішень, об'єктивне інформування суспільства про діяльність державних органів, дебюрократизацію відносин між державними службами та населенням.

Можливість оперативного доступу до будь-яких даних, що знаходяться в розпорядженні органів державної влади (окрім свідчень, що складають державну таємницю) – найважливіша складова права громадян на політичну участь. За останній час в демократичних країнах подібний порядок став поширюватися не тільки на аналітичні матеріали, але й на проекти нормативних актів підзаконного рівня. Що дозволяє громадянам приймати участь в їх обговоренні до кінцевого затвердження. В США Закон про свободу інформації існує ще з 1966 року. До 1980 року аналогічні закони

були прийняті у 20% країн ОЕСР, до 1990- в 40%, до 2000 – уже в 80%. За станом на липень 2002 року відповідне законодавство діяло в 45 країнах світу та ще в 30 знаходилося в стадії розробки. При цьому у вказаних актах часто міститься норма про обов'язкове розміщення матеріалів державних відомостей в Інтернеті, що значно знижує втрати по розповсюдженню документів, створює умови для включення в нормотворчу діяльність значно більшої кількості зацікавлених осіб та експертів.

Так, з 1995 року в США змінений порядок представлення робочих документів законодавцям: члени палати представників отримують ці матеріали тільки після передачі їх пресі та громадськості. Більш того, усі документи Конгресу в обов'язковому порядку публікуються на одному з його інтернет-сайтів.

Така практика розповсюджується і в пострадянських країнах. Наприклад, в Естонії у 2000 році був прийнятий закон, зобов'язуючий державні та територіальні агенції, а також усіх юридичних осіб, що здійснюють послуги суспільного характеру (освіта, медицина, комунальні послуги...) на протязі 5 днів надавати громадянам інформацію, в тому числі в електронному вигляді. В Росії – Постановою Уряду РФ “Про забезпечення доступу до інформаційної діяльності” від 12 лютого 2003 року, був приведений перелік відомостей обов'язкових до розміщення в Інтернеті. До їх числа відносяться тексти розроблених проектів нормативних актів, інформація про проведені закупки, результати перевірок і таке інше. Однак до сих пір обсяги інтернет-сайтів міністерств, поки що не відповідають вимогам Постанови.

Дуже важливо в законодавстві про свободу інформації забезпечити інфорсмент (правозастосування). Необхідно ввести чітку систему санкцій за невиконання посадовими особами вимог законів про відкритість інформації. В Бельгії, Ісландії, Ірландії, Нідерландах, Новій Зеландії нагляд за виконанням таких законів здійснює омбудсмен, в Канаді – спеціальний “інформаційний комісар”.

У демократичних країнах громадяни можуть щоденно, а не тільки у день виборів впливати на діяльність урядових структур. Може і повинен існувати широкий аспект інших можливостей для забезпечення того, щоб виборні та призначені державні посадовці несли відповідальність перед народом.

У Сполучених Штатах, наприклад, коли посадові особи виконавчої гілки влади збираються для спільного розв'язання урядових питань, від них часто вимагається завчасно оголошувати про проведення таких зібрань та провадити їх у спосіб, відкритий для народу. Закон, що лежить в основі цієї практики, було названо “Законом сонячного світла”, він набув чинності 1976 року і сприяє прийняттю кращих, більш відкритих рішень. Крім того, політика, що випливає з цього закону, сприймається як справедлива, оскільки вона враховує інтереси багатьох сторін. Подібні закони існують по всій країні на рівні окремих штатів. У багатьох випадках громадянам дозволяється не просто брати участь у публічних зустрічах, а й давати свої зауваження під час таких зустрічей.

Найпоширенішим серед громадян способом висловлення їх точки зору є написання листів або надсилання електронних повідомлень на ім'я виборних посадових осіб. Для членів Конгресу отримання тисячі поштових повідомлень на день з важливих питань є звичайною справою. Люди, що об'єднуються для обстоювання будь-якого питання, започатковують багато кампаній з листування.

На підставі федерального закону, що набув чинності 1966 року, американці можуть вимагати від різноманітних органів, відділів федерального уряду та збройних сил надати їм копії певних документів, розробка яких ведеться цими органами та відділами. Одним з найпопулярніших інформаційних важелів став Закон “Про свободу інформації”. Історики, журналісти, працівники освіти, приватні компанії, зацікавлені групи громадян отримали можливість для вивчення документів, які в протилежному випадку зберігалися б як секретні. Нині завдяки

Інтернету доступ до цієї інформації ще більше полегшився. Багато документів публікуються у електронному вигляді групами зі спільними інтересами та урядом.

Існує кілька винятків, мета яких – забезпечити, щоб важлива інформація не потрапила до чужих рук. Наприклад, не може бути оприлюднене ні одного документа, що може поставити під загрозу національну безпеку, або привести до необґрунтованого втручання у приватне життя людини. Закон також не поширюється на документи, що належать Президентіві, віце-президентіві, членам Конгресу та судовим органам, хоча на практиці багато з цих документів оприлюднюється.

У “Федеральному реєстрі” газеті, що випускається кожного робочого дня, американці можуть ознайомитися із правилами і положеннями, які пропонуються федеральними органами управління, перед їх прийняттям. Федеральні органи управління зобов’язані публікувати у “Федеральному реєстрі” повідомлення з основних політичних питань, і, відповідно до законодавства, будь-хто може висловити зауваження щодо запропонованих політичних змін. Зазвичай такі зауваження подаються у письмовій формі, але часто існує можливість висловити свою думку засобами електронної пошти або особисто на відкритому засіданні.

У кожному повідомленні, що публікується у “Федеральному реєстрі”, громадянам надаються інструкції щодо того, як вони можуть подавати свої коментарі та зауваження. Термін їх подання становить від 30 – до 90 днів. При цьому забороняється ігнорувати будь-які пропозиції або критику. Після опублікування остаточного варіанту будь-якого акту у “Федеральному реєстрі” органи управління повинні врахувати коментарі та зауваження, одержані від громадян, і описати зміни, які було внесено у зв’язку з цими коментарями та зауваженнями.

Україна також розуміє важливість створення інформаційної відкритості діяльності державних структур. 18 квітня 2002 року на засіданні Міжвідомчої комісії з питань інформаційної політики й інформаційної безпеки при Раді

національної безпеки і оборони України було запропоновано започаткувати довгострокову програму під назвою „Електронна Україна”. Зміст цієї програми полягає в формуванні завершеної нормативно-правової бази інформаційної сфери, створенні ефективного механізму інформаційної взаємодії органів влади, впровадженні електронного документообігу та забезпеченні інформаційної безпеки. Йдеться про утворення в нашій країні такого електронного середовища, в якому громадянин зможе ефективно здійснювати свої права, своєчасно отримуючи об’єктивну інформацію.

Полегшення доступу до інформації про діяльність органів влади сприятиме рівню суспільної довіри, без якої неможлива ефективна діяльність держави. Наявність зворотного зв’язку завдяки Інтернету створює для громадян реальні можливості не тільки оперативно отримувати інформацію про діяльність урядових структур, але й надавати їм свої пропозиції та зауваження.

Український уряд уже зробив перші кроки на шляху до створення системи інформаційного спілкування з громадянськими осередками. Так, прийнято Національну програму інформатизації, видано указ Президента „Про заходи для розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет і забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні”, розроблено проект „Електронний уряд України”, видано Постанову Кабінету Міністрів „Про порядок обнародування в мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади”.

У Мережі з’являється все більше сайтів державних органів, партійних структур, чисельних міжнародних і неурядових організацій, що містять багату інформацію, яка істотно підвищує політичну інформованість громадян. Доступними для широкої громадськості стають урядові документи. Так, ряд відомств, таких, зокрема, як державна податкова адміністрація, Казначейство, національний банк, пенсійний фонд. Державна митна служба та ін., активно створюють власні корпоративні мережі,

електронні системи управлінської і фінансової діяльності. Розвиваються і комп'ютерні мережі місцевих органів влади.

Сьогодні власні сайти мають майже всі міністерства та відомства, наявність веб-представництва стало обов'язковою вимогою уряду до своїх структур. Однак значна частина офіційних сайтів створюється головним чином, формально, як одноразовий захід. Необхідно підвищувати якість сайтів та професіоналізм їх створення. Розвиткові системи „електронний уряд” перешкоджають такі причини як низький рівень інтернетизації країни, недосконалість законодавчої бази, недостатнє фінансування процесу інформатизації. Таким чином, влада ще не може в повному обсязі використовувати електронні ресурси для інформування про свою діяльність у необхідних обсягах.

8.3 Розвиток сучасних процесів легітимації державної влади

Легітимація влади відіграє провідну роль в процесі демократичної модернізації. Її важливість пояснюється, перш за все тим, що модернізація є якісним оновленням влади, яка вимагає зміни традиційних форм легітимації. До того ж модернізаційні зміни потребують консолідації, напруження зусиль всього суспільства, об'єднання його навкруги владного центру.

Проблема відносин між народом та владою присутня в наукових дослідженнях ще з давніх часів. Довірі та повазі народу до влади приділяв увагу, наприклад, китайський мислитель Конфуцій. Зокрема, він стверджував, що в державі з гарним управлінням повинно бути вдосталь продовольства, достатньо зброї та народ повинен довіряти правителям. Філософ вважав, що при крайній потребі можна відмовитися від зброї та продовольства, але не від довіри народу, бо “без довіри народу держава не зможе встояти”. Зустрічається ця проблематика і в працях українських вчених. Так, С.Оріховський-Роксолан в відомій праці „Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу” пише, що вже від початку свого правління королеві треба „найпильніше подбати, щоб привернути прихильність тих людей, серед яких правиш. Вона є єдиним захистом королів. Без

прихильності підданих німціною і непевною буває влада короля”. Таким чином підкреслюється сутнісна важливість підтримки з боку народу для існування влади та виконання нею своїх функцій.

У загальному визначенні сутність легітимності полягає в тому, що той чи інший порядок створення та забезпечення виконання законів є придатним для громадян держави. Держава існує лише тоді, коли ті, над ким вона панує, підкоряються авторитету володарюючих. Виходячи з цієї тези, М.Вебер розрізняє три основи легітимності: вона може бути традиційною, харизматичною або бюрократичною. Ці три форми авторитету можуть розглядатися як віддзеркалення різних процесів інституціоналізації. Традиційний авторитет виступає у якості норми у тому суспільстві, де не існує окремих адміністративних структур для виконання функцій, що не є політичними. Легальне володарювання виникає в результаті появи соціальної диференціації, коли політичний авторитет передається спеціалізованим інститутам, які часто визначаються терміном “бюрократія”. І третя форма - володарювання харизматичне, народжується в результаті заперечення традиційного володарювання вождем, який бажає, щоб його власний авторитет був визнаний у якості морального обов’язку. Таким чином, різні форми авторитету не стільки відносяться до типів цінностей, на яких вони засновані, скільки до організаційних засобів їх створення та стабілізації.

Подальший розвиток політичного процесу привів до усвідомлення легітимації влади як сутності розвитку політичної системи суспільства. Саме цей аспект розглядає відомий іспанський філософ Хосе Ортега-і-Гассет в книзі “Одна інтерпретація світової історії”. На прикладі зародження, розквіту та падіння Римської імперії Ортега доводить, що рівень легітимності виступає провідним чинником розвитку суспільства. Навіть назва римської держави - республіка - означає “справа народу” або “загальна справа”, тобто саме легітимна, підтримана громадянами. Дослідник творчості Хосе Ортеги-і-Гассета Н.Андрушкевич стверджує, що у Римській імперії термін

“республіка” не мав антимонархічного забарвлення, він використовувався і тоді, коли влада успадковувалася, і тоді, коли обиралася. Таким чином, республіка стала протиставлятися монархії набагато пізніше, за часів Великої Французької Революції, саме тоді вона стала асоціюватися виключно з механізмом обрання влади.

Аналізуючи історичний процес, Ортега-і-Гассет виділяє декілька типів легітимності. Первинною, зразковою та прототипною він називає монархічну форму легітимності, яка в прихованому вигляді продовжує існувати під всіма іншими формами. Слідом за монархічною приходить демократична легітимність. Вона, на думку вченого, вимагає обов’язкового підтвердження своєї ефективності на ділі. Таким чином, ця вторинна легітимність потребує подвійного виправдання: підчас виборів - первинного консенсусу, який є суб’єктивним, хоча і колективним волевиявленням більшості, а також наступного виправдання влади результатами діяльності. Фактично, Ортега тут виділяє ще і такі різновиди легітимності, як суб’єктивна та об’єктивна, формальна та реальна.

Вчений формулює *алгоритм досягнення істинної легітимності* під час переходу від монархічної влади до демократичної. Він включає в себе наступні елементи:

1. Попередня народна згода та подальша ефективність самої влади;
2. Правонаступність шляхом збереження більшості монархічних установ навіть після кінця монархії;
3. Збереження авторитету за “кращими”, тобто за аристократією.

Базовою засадою легітимності є “колективна віра усього народу, що представники влади дійсно є тими, хто має право здійснювати її. Тому, коли це загальне вірування розпадається, разом з ним розпадається й легітимність. Треба підкреслити, що має значення не переконання окремої людини, а колективне вірування, загальний політичний консенсус. Таким чином, основою легітимності є політичний консенсус або соборність”[1].

Цю ж думку стверджує С.Ліпсет в своєму класичному дослідженні “Людина політики”: “Легітимність передбачає здатність політичної системи породжувати та підтримувати віру в те, що існуючі політичні інститути більш за все підходять для даного суспільства”. Ліпсет вважає, що західним державам при формуванні легітимності прийшлося мати справу з трьома складними питаннями:

1. Місце церкви та різних релігій в державі.
2. Розповсюдження на робітничій клас всіх економічних та політичних прав.
3. Боротьба навкруги розподілення національного доходу.

Особливість політики полягає в тому, що вона виконує специфічну функцію щодо інших форм соціальної дії. Тільки в її межах приймаються рішення, обов’язкові для всіх членів певного суспільства. Важливе значення для виконання цієї функції має лояльність тих, кого торкаються прийняті рішення. На думку, М.Брі лояльність виникає як наслідок відповідності політичного рішення до ціннісних уявлень населення про суспільні блага. Віра в легітимність виникає тоді, коли діючі правила, які визначають хто, коли і в якій послідовності може приймати рішення, розглядаються як обов’язкові, незалежно від оцінки самих рішень, що приймаються при слідуванні цим правилам. Таким чином, лояльність завойовується або втрачається в залежності від результатів політичного процесу. М. Брі надає своєрідну формулу легітимності: “Політичний режим є стабільним тоді, коли порядок прийняття рішень є легітимним, їх результати сприяють лояльності, а альтернативи можуть бути придушені”[4].

Деякі автори, наприклад, М.Дюверже, сутність влади пов’язували саме з підтримкою народу. На його думку, про владу можна говорити лише у тому випадку, коли народ вірить, що підкоряючись вимогам влади, він вчиняє нормально, справедливо на законних засадах. К.Гаджиєв стверджує, що сутність легітимації влади полягає в виправданні права володарювання існуючої в даній країні форми правління. Таким чином, легітимна влада - це

влада, яку визнає більшість громадян держави.

Джерелами легітимності політичної влади виступають передусім: основоположні ідеологічні принципи, відданість структурі та нормам режиму, конкретним авторитетам. Показниками легітимності є рівень примусу, що використовується для проведення політики в життя; наявність спроб повалення уряду або лідера, сила проявлення громадянської непокори, а також результати виборів, референдумів, масових демонстрацій на підтримку влади. Для вимірювання легітимності використовуються також такі параметри, як готовність громадян виконувати основні закони, чисельність поліції відносно до загальної кількості громадян. У Великій Британії, наприклад, де рівень легітимності влади традиційно високий чисельність поліції значно менша, ніж у Франції, Німеччині або США. Об'єктами легітимності виступають: політичні еліти, адміністративний персонал, норми та структури режиму.

З метою підвищення рівня легітимності дуже важливо підтримувати усвідомлення законності влади та її носіїв. Саме віра в законність режиму забезпечує стабільність політичної системи, всіх владних відносин. Влада може вважати себе достатньо легітимною лише в тому випадку, коли виконуються фундаментальні "правила гри" – відповідальність владних структур перед народом та верховенство закону.

Прийняте в політології трактування легітимності влади охоплює взаємовідносини між владою та правом. Те, як громадяни сприймають владу, довіряють чи не довіряють їй, складає ту чи іншу міру легітимності влади та уряду. Правомірність влади полягає в переконаності суспільства, а не в нормативному(законодавчому закріпленні влади за особою чи групою осіб. Легітимність в цьому контексті представляє собою деякий політичний консенсус влади та громадян.

Існують певна *практика та технології створення нової легітимності* в суспільстві. В основі таких дій полягає підриив довіри до державної влади, масштабні звинувачення в її бік. Можна виділити наступні

риси кризи легітимності влади: відсутність згоди в суспільстві відносно політичної влади, невизнання громадянами процесу прийняття політичних рішень; невідповідність політичних рішень домінуючим в суспільстві уявленням про право та справедливість; надмірна конкуренція в боротьбі за владу; політична пасивність мас по відношенню до закликів політичної влади; нездатність політичної еліти підсилити своє панування.

За більшістю цих ознак можна констатувати наявність кризи політичної влади в сучасній Україні. Ця проблема включає в себе декілька аспектів. Необхідно уточнити, що *легітимність влади в самому широкому визначенні означає відповідність існуючої влади соціальним нормам (правовим, релігійним, моральним та ін.), що укорінені в суспільній свідомості*. Також треба враховувати, що відповідність факту існування, процедур формування, персонального складу та характеру діяльності певної політичної влади законам даної держави та нормам міжнародного права – це лише формальна складова проблеми легітимності. Не менше значення має безпосередня підтримка владного курсу населенням, внутрішній консенсус влади та громадян.

В українському суспільстві сьогодні присутні ознаки кризи легітимності різних класичних типів за М.Вебером. Більшість дослідників та представників опозиційного табору констатують падіння рівня харизматичної легітимності Президента України. Ознаками цієї кризи є звинувачення в корумпованості близького оточення Президента, відсутність помітних позитивних змін в суспільному розвитку, масштабних результативних дій. Все це вносить суперечності в харизматичний імідж, робить його незрозумілим для простих громадян, а відповідно - підриває довіру.

Раціональна легітимність української влади також потерпає від невизначеності владних “месиджів”, необхідності коментувати, як насправді необхідно розуміти звернення політичних лідерів. Щодо традиційної легітимності, то її майже ні на чому будувати. Пострадянська традиційність

режиму Л.Кучми, яка базувалася на апатії громадян, відчуженні від влади, зневірі в своїх силах, і відповідно мовчазній згоді з будь-яким політичним курсом. Така традиційність була зруйнована подіями “помаранчевої революції”. Однак і нові традиції політичної активності, громадянської комунікативності, революційного протесту руйнуються, не встигнувши закріпитися в зіткненні з реаліями політичного життя. Розчарування громадян викликають і нестабільність політичної влади, безкінечні скандали та розколи в таборі вчорашніх однодумців. Стійка традиційна легітимність могла б виникнути у разі формування загально визнаного проекту суспільно-політичного розвитку, чіткого визначення його мети. Але. Як відомо, до цього часу в Україні відсутні політичні сили, які були б здатні об’єднати Україну навкруги такого національного проекту, переконати громадян в своїй здатності на ефективне демократичне управління.

Можна виділити наступні компоненти легітимності влади:

1. Ідеологічний, містить установки, орієнтовані на інтереси частини суспільства, яка спрямована на перспективу розвитку. Ідеологічні цінності відображають існуючу нерівність. Але в них закріплюється угода про “суспільне партнерство”. Ті. Соціальні групи, що не мають власності на засоби виробництва, престижних посад, погоджуються, що все це належить іншим, а власники погоджуються забезпечувати їх існування на історично виправданому рівні.

2. Правовий – відображає потребу суспільства у визначених нормах та правилах, державному регулюванні відносин між сторонами угоди “суспільного партнерства”.

3. Моральний, що містить цінності загальнолюдського характеру.

Позиції влади є стійкими, коли вона легітимна у всіх цих відношеннях. Особливо складно це забезпечити під час суспільної трансформації. В умовах переходу суспільства від одного якісного стану до іншого, процес

відображення дійсності, формування цінностей не встигає за швидкоплинною реальністю.

Визнання або невизнання влади легітимною є однією з визначальних рис відношення суспільства до існуючої влади. При цьому, кожний народ має властиві лише йому уявлення та стійкі стереотипи відношення до влади взагалі, що складає основні засади його політичної культури. Такі особливості власного ставлення до влади мають і українці. Аналіз сучасного політичного процесу дозволяє виділити наступні специфічні особливості усвідомлення відношення до влади в українському суспільстві:

- сприйняття влади, передусім, через її лідерів.
- велика увага до моральних цінностей в структурі джерел легітимності.
- чутливість до міжнародного іміджу власної політичної влади.

Характерною особливістю політичного життя в Україні є також недостатня легітимність усіх політичних інститутів, тобто структурна легітимність. Це можна пояснити тим, що виникнення та розвиток політичних інститутів проходили в Україні не органічно, не шляхом зусиль та боротьби громадян за свої права, а як наслідок зовнішніх процесів та завдяки формуванню “зверху” в інтересах порівняно вузького кола правлячої еліти.

Неефективність діяльності демократичної влади, нездатність забезпечити стійке економічне зростання та підвищення рівня доброту громадян знижують її функціональну легітимність. В цілому досвід сучасних демократичних транзитів свідчить про те, що основна загроза новим демократіям полягає в низькому рівні ефективності. Виникає така негативна закономірність: низька ефективність демократичної системи викликається неефективністю політичних рішень, що приймаються керівництвом держави, а недостатня легітимність правління не дозволяє владі діяти ефективно, уникаючи популізму. Соціологічні опитування, що проводилися у жовтні 1998 року Українсько-американським Центром стратегічних досліджень, показали, що громадяни України невдоволені владою в цілому; більш, ніж у

70-ти відсотків населення сформувалося переконання, що основні інститути суспільства діють не на користь народу, їх очолюють корумповані та професійно не підготовлені лідери, яким не можна довіряти.

Низький рівень довіри громадян України до структур влади пов'язаний з *домінуванням переважно авторитарних технологій легітимації*. Хоча формально вона набувалася під час багатопартійних виборів, у тих, хто отримав офіційні повноваження на здійснення влади, було майже відсутнє прагнення підтримати легітимацію “знизу”, виявляючи професіоналізм, турботу про державу та народ. Через це влада не мала необхідного авторитету і підтримки, що спирається на усвідомлення кожним громадянином особливої значущості та правильності дій влади. Таке переконання, за М.Вебером, є “внутрішньою” гарантією легітимності. Саме її бракує в сучасній Україні.

Брак демократичних засад легітимації змушував суб'єктів української влади використовувати відомі технології авторитарного забезпечення самолегітимації. Серед них можна назвати технологію демонстрації відданості. В Україні експлуатувалися, насамперед, відданість політичній стабільності, незалежності, реформам. Існує також технологія, заснована на обмеженні альтернатив розвитку до однієї можливої. Ця технологія ґрунтується на формуванні образу ворога, який є головною перешкодою прогресивному розвитку країни. Дуже поширеною є технологія легітимації за допомогою використання популярності та авторитету діячів науки, мистецтва. Часто використовувалася в Україні і технологія “клієнтелізму”, коли під патронатом Президента та провідних політиків проводилися спортивні змагання, фестивалі, конкурси і т. ін.

Регулярні вибори вважаються головним інструментом процедурної легітимації політичної влади - легітимації за допомогою принципу суверенітету народу. Легітимність демократичних виборів досягається лише тоді, коли ці вибори ведуть до відбору найкращих. Це формально містилося в

самій назві “кандидат”, що походить від слова “кандіда”, яке означає білий, чистий, цнотливий.

Проводячи демократичні вибори, стверджує зокрема Ю.Габермас, від виборця сподіваються, що він, до певної міри володіє знаннями і здатністю компетентно оцінювати політичні події, із зацікавленням братиме участь у відкритих обговореннях, щоб, зорієнтувавши їх щодо раціональної форми та загальних інтересів, отримати допомогу в пошуку правильного напрямку політичної діяльності. У працях на тему теорії демократії та громадської думки можна зустріти наступні чинники “персональної культури виборця”: зацікавленість громадськими справами, поінформованість і знання; тверді політичні принципи або норми моралі; здатність уважно спостерігати; залученість до комунікативності та обговорень, раціональна поведінка, врахування суспільних інтересів.

Актуальним є створення механізмів розвитку взаєморозуміння влади та громадян, формування *алгоритму внутрішньої легітимізації української влади*. На ґрунті класичних та сучасних досліджень можна запропонувати наступні його складові:

1. Вироблення та інституціоналізація правил та норм політичної діяльності на основі мінімального консенсусу між провідними групами інтересів;
2. Переконавання провідних політичних акторів в справедливості прийнятих правил та норм та готовності діяти відповідно до них;
3. Виконання політичними акторами прийнятих правил та норм.
4. Досягнення балансу та конструктивної співпраці між гілками державної влади;
5. Активне та постійне підтримування контактів влади з населенням.
6. Проведення роз’яснювальної роботи відносно програмних цілей розвитку суспільства;
7. Сприяння організації контролю громадськості за діяльністю органів державної влади;

8. Розвиток та закріплення демократичних цінностей в суспільстві, культури політичної участі громадян.

Виходячи з синергетичної теорії, найважливішою характеристикою успішного розвитку політичних систем є їх здатність до самоорганізації, тобто створення структур під впливом внутрішніх чинників. Здатність до самоорганізації визначається, передусім, рівнем відкритості як системи в цілому, так і її складових елементів. Центральним елементом політичної системи є держава, тому перетворення державної влади на провідний засіб саморозвитку суспільства, розвиток її відкритості постає як головна умова модернізації політичної системи суспільства.

Оскільки модернізаційні процеси в Україні мають ендогенно-екзогенний характер, то саме держава повинна виступати у якості лідера та керівника інноваційних змін. Перехід до демократичної системи не передумовлює зменшення та послаблення суспільної ролі держави, мова йде про якісні зміни її сутності та впливу. Провідним шляхом якісної демократизації та посилення модернізаційного впливу держави є підвищення рівня взаємної відкритості та конструктивної співпраці владних структур та громадянського суспільства.

Історичний досвід свідчить про безперспективність як злиття (поглинання) держави і громадянського суспільства, так і їх жорстке протиставлення. Демократична співпраця повинна полягати в функціональному взаємопроникненні обох систем, створенні політичної відкритості, якій внутрішньо притаманний потенціал до суспільної самоорганізації, зворотній зв'язок, через який розвиток політичних подій впливає на соціальну державу та на економічну ринкову систему.

Перетворення держави з органу примусу на загального організатора суспільного життя під впливом розвитку глобальних процесів сучасності формує нові тенденції в її діяльності. Зокрема, це зростання та якісне перетворення владного впливу шляхом спільного виконання частки владних повноважень держави разом з структурами громадянського суспільства. Це

робить необхідним доповнення владного авторитету держави політичною інституціональною відкритістю. Така ситуація об'єктивно вимагає реальної дієвої співпраці держави та громадян, розширення сфери їх спільного функціонування.

Виходячи з усіх цих новітніх тенденцій сформульовані напрямки подальшої розбудови держави у напрямку сучасних вимог відкритості та функціональної співпраці з громадянським суспільством. Перш за все, слід підкреслити, що проблема не в обсязі владних повноважень, а в необхідності привести систему управління у відповідність до нових обставин, що передумовлює рішуче оновлення влади, зокрема, шляхів її легітимізації та демократизації.

Системний характер демократизації та розвитку відкритості української держави може бути забезпечений певними змінами в суспільно-політичному житті, як стратегічного, так і тактичного значення. Зокрема, Україна повинна перестати бути пасивною часткою геополітичних стратегій США, Росії, Євросоюзу та створити власну стратегію розвитку країни, зміцнення її економічної та національної безпеки. Комплексного характеру повинне набути і політичне реформування. Необхідно не тільки чітко визначити повноваження та важелі взаємовпливу Верховної Ради, Кабінету Міністрів та Президента України, але й забезпечити прозорість та незалежність діяльності судових органів, здійснити адміністративну реформу та реформу органів місцевого самоврядування.

Успішність названих заходів можлива лише за умови підвищення ролі громадянських структур, забезпечення більшої прозорості та відкритості при прийнятті рішень, а також впровадження нових форм демократичної участі, що не обмежуються лише епізодичною участю у виборах.

Розвиток політичної відкритості держави, функціональної взаємодії з громадянським суспільством вимагає розробки та реалізації нових засобів такої співпраці. В цьому аспекті великого значення набуває теорія публічного управління, інноваційність якої полягає в кількісному та якісному

розширенні кола учасників прийняття політичних рішень. Основна увага при створенні такої моделі приділяється конструктивній взаємодії адміністративного та політичного впливів, громадсько-політичного контролю над державним управлінням, відповідальності та підзвітності держави своїм громадянам, участі останніх в політиці.

В основі нової системи управління лежить концептуальна теза про об'єктивний функціональний зв'язок держави та громадянського суспільства та їх рівну відповідальність за вирішення соціально-політичних проблем. Тільки діючи як органічні елементи єдиної соціальної системи, держава та громадянське суспільство можуть створити умови для успішного саморозвитку та життєздатності соціуму перед складними викликами сучасності.

За таких умов, державний вплив стає більш гнучким, регламентовані вертикальні зв'язки суттєво доповнюються та врівноважуються горизонтальною співпрацею між органами влади та асоціаціями громадянського суспільства. Таке управління здійснюється не на основі політичного керівництва або суто комерційної угоди, його основні засоби – переговори, консультації та узгодження між державою та неурядовими структурами. На противагу звичній практиці публічного управління, заснованого на ієрархії та неухильному виконанні наказів, головними параметрами нової концепції стають згода та договір. Традиційне управління приділяло увагу праву та регламентам, сучасне – нормам, колективним рекомендаціям, моральним угодам. Традиційна влада здійснювалась урядом, бюрократією та парламентом, нова все більше залучає в свою орбіту комісії, форуми, великі демократичні організації.

Нове управління робить більш демократичними та відкритими не тільки відносини між громадянським суспільством та владою, а також в середині державної організації. Виникають такі нові форми державного управління, як спільні підприємства, стратегічні альянси, ділові групи, між

міністерські та міжвідомчі утворення, які суттєво відрізняються від класичної внутрішньої структури бюрократичної ієрархії.

Створення такої системи відносин між державою та громадянським суспільством потребує, перш за все, достатньо високого та стабільного рівня легітимності політичної влади в українському суспільстві. Саме легітимність виступає сутнісним зв'язком, який забезпечує життєздатність суспільно-політичної системи, взаєморозуміння між її окремими елементами. Проведене дослідження приводить до висновку, що характерною особливістю політичного життя в Україні є недостатня і нестійка легітимність усіх політичних інститутів, тобто структурна легітимність. Така ситуація пов'язана з неорганічним походженням політичних інститутів, виникненням їх в наслідок переважно зовнішніх процесів та протиборства вузько корпоративних інтересів угруповань правлячої еліти.

Неефективність діяльності української влади, нездатність забезпечити стійке економічне зростання та підвищення рівня доброту громадян знижують її функціональну легітимність. Виникає така негативна закономірність: низька ефективність демократичної системи викликається неефективністю політичних рішень, що приймаються керівництвом держави, а недостатня легітимність правління не дозволяє владі діяти ефективно, уникаючи популізму.

Криза суспільної довіри стала, на жаль, звичайним явищем для України. Так, на громадянському рівні, існує певна напруженість між східними та західними регіонами країни, яка ґрунтується на недостатньому знанні особливостей історичного розвитку, світогляду та менталітету. Непорозуміння між громадянами різних регіонів України викликається саме браком об'єктивної інформації, існуванням в полоні штучно створених стереотипів.

На інституціональному рівні також спостерігається перевага недовіри, ізолюваності в відносинах між провідними політичними гравцями. Досі не розроблені ефективні механізми створення дієвих коаліційних союзів,

довготривалих пактів між політичними елітами. Постійний обмін інформацією, конструктивний діалог не налагоджені між Президентом і урядом, Президентом і парламентом, парламентською більшістю та опозицією. Немає порозуміння та дієвої співпраці навіть між різними, але ідеологічно близькими, опозиційними угрупованнями.

Соціологічні дослідження громадської думки, що проводилися останнім часом в Україні, демонструють падіння рівня довіри громадян до влади, що в значній мірі пояснюється закритістю процедури прийняття політичних рішень, відсутністю громадянської культури співучасті та відповідальності за події, що відбуваються в країні. Влада та громадяни погано знають завдання та інтереси один одного, що приводить до відчуження та неефективної функціональної співпраці.

Проведене дослідження виявило не тільки недостатній, але й вкрай крихкий, нестабільний характер легітимності влади. Він виявляється в різких сплесках та падіннях рівня підтримки влади за останні роки під впливом політичних подій. Так, стабільно низькі рівні суспільної довіри на межі сторіч змінилися зльотом рейтингів влади після “помаранчевої революції” та стрімким падінням після відставки уряду Ю.Тимошенко і стабілізацією на низьких показниках під впливом концентрації влади не на вирішенні кардинальних суспільно значущих проблем, а на чергових виборчих перегонах та перерозподілі владних повноважень. Така ситуація свідчить про суб’єктивний характер легітимності влади в українському суспільстві та невміння і небажання політичних еліт, зациклених на перерозподілі фінансових потоків, використовувати соціальний капітал для створення стабільної системи співпраці держави та громадянського суспільства.

Наявність визначених негативних явищ, потребує створення механізмів розвитку взаєморозуміння влади та громадян, формування алгоритму внутрішньої легітимізації української влади. На ґрунті проведених нами досліджень можна запропонувати наступні його складові:

1. Вироблення та інституціоналізація правил та норм політичної діяльності на основі мінімального консенсусу між провідними групами інтересів, припинення перманентного процесу ревізій конституційних положень та боротьби за повноваження.
2. Переконавання провідних політичних акторів в необхідності дотримання визначених політичних домовленостей, як провідної умови життєздатності політичної системи.
3. Досягнення балансу та конструктивної співпраці між гілками державної влади.
4. Активне та постійне підтримування контактів влади з населенням.
5. Проведення роз'яснювальної роботи відносно програмних цілей розвитку суспільства.
6. Сприяння організації контролю громадськості за діяльністю органів державної влади.
7. Розвиток та закріплення демократичних цінностей в суспільстві, культури політичної участі громадян.

Перший та найголовніший етап запропонованого алгоритму - обрання правил та норм, на які погодяться та будуть виконувати всі впливові учасники політичного процесу. Тільки це створить об'єктивні умови інституціональної стабільності, реальної демократизації політичної системи, підвищення її функціональної здатності. Політична модернізація в нашій країні повинна привести до створення не тільки формально, але й внутрішньо легітимної політичної системи, здатної ефективно управляти країною. З цієї точки зору необхідно розглядати і політичну реформу, суть якої полягає в зміні форми правління, виборчої системи та перерозподілі владних повноважень. Кожен з цих елементів виконує свої функції і водночас може відігравати позитивну роль тільки за умови системної відповідності, взаємозв'язку та спрямованості до спільної мети - прогресивного розвитку суспільства, створення умов для підвищення довіри народу до влади.

Питання та завдання для перевірки

1. Охарактеризуйте особливості сучасних держав. Розкрийте основний зміст поняття „модернізація суспільства”.
2. Сформулюйте основні положення теорії функціонального взаємопроникнення держави та громадянського суспільства Ю.Хабермаса.
3. Визначте сутність поняття „політична відкритість”.
4. Розкрийте сутність сучасних теорій державного управління.
5. Визначте основні складові інформаційної відкритості державної влади.
6. Охарактеризуйте сутність процесів легітимації політичної влади.
7. В чому полягають криза легітимності політичної влади та основні чинники її подолання.

Рекомендована та використана література:

1. Андрушкевич Н.И. Легитимность в толковании испанского философа Ортега-и-Гассет // Полития. Анализ. Хроника. Прогноз. - 2001-2002. - №4. - С. 181-194.
2. Ачкасов В.А., Елисеев С.М., Ланцов С.А. Легитимация власти в постсоциалистическом российском обществе / Институт “Открытое общество”. — М. : Аспект Пресс, 1996. — 126с.
3. Ачкасов В. Легитимация власти в условиях трансформации: случай России // Вестник аналитики. - 2004. - №2(16). - С. 110-119.
4. Бри М. Региональные политические режимы и системы управления // Россия регионов и трансформация политических режимов. - М.: Прогресс. - 2000. – С.54-76.
5. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Переклад з німецької О.Погорілого. – К.: ОСНОВИ, 1988. – 534 с.

6. Всеобщая декларация прав человека. Принята и провозглашена резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948 года.
<http://www.un.org/russian/document/declarat/declhr.htm>. [42]
7. Выборы-2006: портреты участников на старте // Зеркало недели. – 2005. - № 48. – С.4.
8. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. – Львів: Вид-во “Літопис”, 2000. – 319 с.
9. Кола Доминик. Политическая социология / Пер. С фр.; Предисл. А.Б.Гофмана. – М.: Издательство “Весь Мир”, “ИНФРА –М”, 2001. – 406 с.
10. Кононов І. Жителі Донбасу: особливості культури і здатність до самоорганізації за умов суспільних змін (Аналізуючи матеріали фокусованих групових інтерв'ю) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг – 2002. - № 3. – С.80-102.
11. Кац Е.М.. Принцип прозорості урядових структур. Як громадяни Сполучених Штатів впливають на державну політику. –Office International Information Programs U.S. Department of State // електронний ресурс www.usia.gov/usis.html. [109]
12. Левенець Ю.А. Держава у просторі громадянського суспільства. – К.: Освіт книга, 2006. – 272 с.
13. Лінц Х., Степан А. “Державність”, націоналізм і демократизація // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскіп, 2005. - С.662-686.
14. Оріховський-Роксолан Ст. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу // Українська література XIV-XVIст. – К., 1988. – С.113-152.
15. Политика: Толковый словарь: Русско-английский. – М.: “Инфра-М”, 2001. – 768 с.

16. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы): Учеб. пособие для студ. вузов / Институт политических и этнонациональных исследований НАН Украины; Киевский ин-т туризма, экономики и права. — 2.изд., перераб. и доп. — К. : Довіра, 1999. — 199с.
- 17.Сіленко А. „Електронна україна” // Політичний менеджмент. – 2003. - № 3. – С.71-81.
- 18.Сморгунов Л.В. Сравнительный анализ политико-административных реформ от нового государственного менеджмента к концепции «Governance» // ПОЛИС. – 2003. - №4. – С.54-60.
- 19.Уайт Ст. Еще раз о посткоммунистической транзиции // Социс. – 2003. - № 11. – С. 23-31.
- 20.Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели: Пер. с англ. – М.: ООО «Издательство АСТЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с.
- 21.Шадрин А.Е. Направления и параметры российской административной реформы.// ПОЛИС. – 2003. - №4. – С.57-70.
- 22.State and institution Building in Ukraine / Edited by T.Kuzio, R.S.Kravchuk, P.D’Anieri. – ST. Martivls Press New York, 1999 – 420 p.340
- 23.Putnam R.D. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton University Press. – 1993. – 452 p.
- 24.Giddens A. The Third Way. The Renewal of Social Democracy. Cambridge, 1998. – 396 p.

ВИСНОВКИ

Проблема політичного розвитку, його сутності та різновидів завжди викликала значну увагу дослідників. Особливої актуальності вона набула наприкінці ХХ сторіччя в зв'язку з розпадом соціалістичної системи і початком процесу створення „нових демократій”.

Аналіз класичних концепцій Г.Алмонда, Г.Пауела, Т.Парсонса, С.Хантінгтона, Л.Пая, Б.Мура та ін. дозволяє зробити висновок, що процеси політичної трансформації та модернізації виступають як складові політичного розвитку. Під „трансформацією” розуміється, передусім, вихід системи за межі стабільного функціонування і перехід в стані нерівновагомості до нової якості. Таким чином, поняття “суспільна трансформація” вміщує в себе весь процес руху суспільства, зміни різної направленості. На відміну від цього поняття “модернізація суспільства” розглядає аспект вдосконалення суспільства, поступу уперед. Модернізація – це саме та частина трансформаційного процесу, коли система не просто виходить за межі власної соціальної організації, а починає вирішувати проблеми соціуму. Специфіка поняття „модернізація” полягає в тому, що воно акцентує увагу саме на підвищенні функціональної здатності соціальних інститутів. Політична модернізація представляє собою процес формування, розвитку та розповсюдження політичних інститутів, практик, здатних забезпечувати виконання головних функцій політичної системи - інтеграції, ціледосягнення, відтворення власного культурного зразку та адаптивності до провідних викликів сучасності.

Виходячи з того, що необхідною умовою самоорганізації складних систем є їх відкритість, яка проявляється в постійному обміні з навколишнім середовищем ресурсами, інформацією, енергією, особливого значення набувають процеси демократизації. Саме вони є найсприятливішим середовищем для формування політичної відкритості, здійснення модернізаційних перетворень шляхом цілеспрямованого впливу на механізми самоорганізації політичної системи.

Модернізаційний потенціал демократії полягає в створенні сприятливих умов для саморозвитку та саморганізації суспільства і його політичної сфери. Ці умови виявляються в механізмах артикуляції та погодження інтересів різноманітних соціальних груп, успішній адаптації до суспільних змін та новацій. Важливу роль відіграють такі принципи, як плюралізм, демократична співучасть, опозиція, періодична виборність влади. Плюралізм забезпечує багатоманітність соціальних атракторів і тим самим розширює діапазон політичного вибору і вірогідність визначення оптимального варіанту розвитку. Періодична виборність влади забезпечує своєчасне виправлення помилок, гнучке коригування політичного курсу. Необхідно зазначити також, що демократія забезпечує досить ефективну легітимацію політичної влади в сучасних умовах розвитку суспільств.

В прикладному аспекті важливим є те, що демократія – це не тільки народовладдя, але й система дієздатної влади. В сучасному динамічному та мінливому суспільстві якість демократичного урядування не повинна обмежуватися процедурою виборів, важливою є також якість, професіоналізм представників народу.

Результати проходження політичного процесу в сучасній Україні свідчать проте, що вона ще знаходиться на стадії початкової демократії і не виконала всіх завдань першого етапу демократичної модернізації. Так, досі не сформовано суспільно-політичний ідеал, ціль розвитку, яка властива саме нашій країні. В суспільстві продовжуються гострі дискусії з приводу вироблення загальноприйнятних норм та правил політичної гри, що виявляється в ревізії конституційних положень, домінуванні конфронтаційних відносин між політичними партіями, надзвичайно складній процедурі створення та нестійкості парламентських коаліцій. Провідним напрямком здійснення демократичної модернізації українського суспільства є його консолідація шляхом розвитку механізмів самоорганізації соціально-політичної системи на всіх її рівнях – від громадян – до політичних організацій та держави.

ПЕРСОНАЛІЇ

Алмонд Габріель – сучасний американський політолог, фахівець в галузі теорії політики та порівняльної політології. *Основні роботи* ”Порівняльна політологія: концепція розвитку” (1966), „Порівняльна політологія сьогодні” (1988). Спільна робота Г.Алмонда та С.Верби „Громадянська культура” (1963) є класичним комплексним дослідженням проблем політичної культури.

Валлерстайн Аммануїл – сучасний американський політолог та соціолог. Розробив концепцію „світ-системи”. *Основні роботи:* „Сучасна світ-система” (1989), „Капіталістична світ-економіка” (1978).

Вебер Макс – видатний німецький соціолог та політолог. Творець теорії легітимного панування. *Основні роботи:* „Протестантська етика та дух капіталізму” (1905), „Політика як покликання та професія” (1909), „Господарство та суспільство” (1921).

Верба Сидней – американський політолог, роботи якого вважаються класикою сучасної політичної науки. *Основні роботи:* „Громадянська культура” (1963, спів. Г.Алмонд), „Аналіз порівняльних досліджень” (1969, співав С.Роккан), „Форми демократичної участі” (1971, співав. Н.Найт, Ж.Кім).

Даль Роберт Алан – сучасний американський політолог. Фахівець в галузі теорії демократії та порівняльної політології. *Основні роботи:* „Вступ до теорії демократії” (1956), „Політична опозиція в західних демократіях” (1966), „Поліархія. Участь та опозиція” (1971), „Дилеми плюралістичної демократії” (1982), „Демократія, свобода та рівність” (1986).

Дюверже Моріс – сучасний французький політолог та політичний соціолог. Відомий фахівець в галузі дослідження партій та партійних систем. *Основні роботи:* „Політичні партії” (1951), „Соціологія політики: елементи політичної науки” (1973).

Дюркгейм Еміль – французький філософ та соціолог. Обґрунтував один з перших варіантів структурно-функціонального аналізу, розробив концепцію аномії. **Основні роботи:** „Розподіл праці в суспільстві” (1893), „Правила соціологічного методу” (1895), „Професійні етичні та громадянські моралі” (1950).

Істон Девід - сучасний американський політолог. Фахівець в галузі теорії політики, відомий дослідженнями політичних систем, політичних режимів, процесів легітимності влади. **Основні роботи:** „Політична система” (1953), „Концептуальна структура для політичного аналізу” (1965), „Системний аналіз політичного життя” (1965).

Лассуелл Гарольд – американський політолог, відомий представник Чикагської школи. Спеціалізувався на політичній психології, теорії політичного лідерства. **Основні роботи:** „Аналіз політичної поведінки” (1947), „Влада та особистість” (1948), „Майбутнє політичної науки” (1963).

Лейпхарт Аренд – сучасний американський політолог. Спеціалізується на порівняльній політології та теорії демократії. **Основні роботи:** „Демократія в багатоскладових суспільствах” (1977), „Демократія: типи мажоритарного та консенсусного правління в двадцяти одній країні” (1984).

Липсет Сеймур – відомий американський політолог. Дослідник в галузі політичних рухів та ідеологій, політичної соціології. **Найвідоміша робота** „Політична людина” (1950).

Маккіавеллі Нікколо – видатний італійський історик, політичний діяч та представник політичної думки епохи Відродження. Один з засновників політичної науки. **Основні роботи:** „Державець” (1513), „Про військове мистецтво” (1506), „Історія Флоренції” (1525), „Роздуми про першу декаду Тита Лівія” (1520).

Моска Гаetano – італійський соціолог та політолог. Один з творців класичної теорії політичних еліт. **Найвідоміша робота** „Основи політичної науки” (1895).

Мерріам Чарльз Едвард – американський політолог, один з засновників сучасної політології, представник Чикагської школи соціологічних та політичних досліджень. *Основні роботи:* „Американська партійна система” (1992), Політична влада: її структура та сфера дії” (1934), „Що таке демократія?” (1941).

Норт Сесіл Дуглас – американський економіст, методолог, лауреат Нобелівської премії. *Основні роботи:* „Підйом західного світу” (1973), „Інститути, інституціональні зміни та функціонування економіки” (1990).

О’Доннелл Гільермо - відомий аргентинський політолог, фахівець з міжнародних відносин. *Основні роботи:* „Модернізація та бюрократичний авторитаризм” (1973), „Перехід від авторитарних до інших систем правління” (1986).

Парето Вільфредо – італійський соціолог та економіст, один з засновників теорії політичної еліти. *Найвідоміша робота* „Трактат по загальній соціології” (1906).

Пшеворський Адам - сучасний американський політолог польського походження. Дослідник проблем переходу від тоталітарних та авторитарних режимів до демократії. *Основні роботи:* „Капіталізм та соціал-демократія” (1985), „Демократія та ринок. Політичні та економічні реформи у Східній реформі та Латинській Америці” (1991).

Сарторі Джовані – американський філософ, політолог та соціолог італійського походження. Фахівець з порівняльного аналізу, теорії політичної еліти та політичних партій. *Основні роботи:* “Переглядаючи теорію демократії” (1987), „Порівняльна конституційна інженерія” (1994, 1997).

Сорокін Питирим Олександрович – один з видатних соціологів ХХ сторіччя. Наукову діяльність починав в Росії. У 1922 році був висланий за кордон та більшу частину життя провів у США. *Основні роботи:* „Соціологія революції” (1925), „Соціальна та культурна динаміка” (1962).

Фукуяма Френсіс – сучасний американський політолог, автор концепції „кінця історії”. *Основні роботи:* „Кінець історії та остання

людина” (1992), „Довіра. Соціальні чесноти та створення добробуту” (1995), „Велика загибель” (1998).

Габермас Юрген – провідний німецький соціальний філософ, соціолог та політолог. Автор оригінальних розробок у теорії політики, комунікацій та систем. *Основні роботи:* „Знання та людські інтереси” (1968), „Криза легітимності” (1973), „Теорія комунікативної компетентності” (1984-1988)

Хантінгтон Самюел – один з найбільш відомих сучасних американських політологів. Фахівець в галузі порівняльної політології та міжнародних відносин. Автор концепцій „зіткнення цивілізацій”, „третьої хвилі” глобальної демократизації. *Основні роботи:* „Політичний порядок в суспільствах, що змінюються” (1968), „Третя хвиля: демократизація наприкінці ХХ століття (1991), „Зіткнення цивілізацій та перетворення світового порядку” (1996).

Шумпетер Карл – австралійський та американський економіст, соціолог та політолог. Відомий розробками в галузі теорії демократії. *Найвідоміша робота* „Капіталізм, соціалізм та демократія” (1942).

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

Авторитаризм.....	130,131,132,133, 134,135, 136, 137, 138, 139
Авторитарна модель модернізації.....	122,123,124,125, 125,127
Агрегація інтересів.....	15, 16, 17, 18, 19, 20,21,22
Акції політичні.....	15-17
Актори політичного процесу.....	15-22
Артикуляція інтересів.....	16-18
Атрактор.....	51,52,53, 56, 58
Біфуркація.....	62
Біхевіоризм.....	30, 31, 33 ,34, 35, 36
Бюрократія.....	170, 171, 172
Вертикальна демократія.....	111, 112, 113
Виборча система.....	150, 151, 152, 153, 154. 155
Влада.....	22, 23, 67, 68, 89, 76, 87, 91-106, 144- 165, 168-177, 180-197
Глобальні політичні процеси.....	11, 12
Горизонтальні політичні процеси.....	13-14
Громадянське суспільство.....	169-208
Група інтересів.....	15- 22
Демократія.....	109-143, 144-157, 166-201
Демократизація.....	109-143
Держава.....	169-204

58	Детектор.....	56, 57,
	Інституціоналізм.....	24-30
	Інституціональна стабільність.....	27, 28
	Інтерації політичні.....	16
	Еволюційний цикл політичного розвитку.....	106
	Консолідація демократії.....	132-135
	Конституціоналізм.....	144, 145
	Конституційна інженерія.....	144-156
	Конфлікт політичний.....	133, 134, 150
	Криза розподілу.....	73,74
	Криза участі.....	74
	Легітимність політичної влади.....	180-200
	Локальні політичні процеси.....	3-14
	Мажоритарна виборча система.....	149-150
	Метод.....	22-45
	Модернізація.....	84-108, 109-143, 178, 189
	Парламентська коаліція.....	156, 157, 158, 161
	Парламентська форма правління.....	145, 146, 147-150
	Партійна система.....	146-153
	Політична динаміка.....	47- 56
	Партійна дисципліна.....	149-154
	Політична партія.....	149-155
	Політичні зміни.....	10, 11, 24-30
	Політичний інститут.....	24-30

Політичний курс.....	20, 21
Політичний розвиток.....	70-83
Політичний процес.....	5-22
Постмодернізація.....	87, 88
Президентська форма правління.....	145, 146, 147, 148, 149, 152
Режим протікання політичного процесу.....	16
Синдром політичного розвитку.....	72
Синергетика.....	50-61
Соціальний капітал.....	156, 157
Структуралізм.....	38
Структурно-функціональний аналіз.....	35, 36, 37
Структурація.....	37, 38
Суб'єкти політичного процесу.....	5-7
Суспільно-політичні практики.....	37
Сучасне суспільство.....	84-86
Тезарус.....	57-58
Традиційне суспільство.....	84-85
Транзитологія.....	47-50
Форма правління.....	144-151
Функціоналізм.....	34, 35
Цикл політичного розвитку.....	50-69

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС

16. Автономов А.С., КОРТУНОВ А.В., Марков С.А., Тихомиров Ю.А. Формирование политической системы России / Московский общественный научный фонд. Центр конституционных исследований / А. В. КОРТУНОВ (ред.). — М., 1996. — 96с.
17. Адамский В., Андресюк Б., Белый О., Бураковский И., Бурлачук В. Украинская государственность в XX веке: Историко-политологический анализ / Александр Дергачев (рук.авт.коллектива). — К.: Політична думка, 1996. — 436с.
18. Адорно Т.В. Эстетическая теория / Пер с нем А.В.Дранова. - М.: Республика, 2001. - 432 с.
19. Аксютин Ю.В., Волобуев О.В., Данилов А.А., Доброхотов Л.Н., Журавлев В.В. Власть и оппозиция. Российский политический процесс XX столетия / Российский независимый ин-т социальных и национальных проблем; Центр политической и экономической истории России / В.В. Журавлев (ред.). — М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 1995. — 400с.
20. Алексеева Т.А. Современные политические теории / Московский гос. ин-т международных отношений (Университет) / А.В. Торкунов (ред.). — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. — 343с.
21. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор: Учебное пособие / Сокр. Пер. с англ. А.Богдановского, Л.А.Галкиной; Под. Ред. М.В.Ильина, А.Ю.Мельвиля. — М.: Аспект Пресс, 2002. — С. 492.
22. Андрушкевич Н.И. Легитимность в толковании испанского философа Ортега-и-Гассет // Полития. Анализ. Хроника. Прогноз. - 2001-2002. - №4. - С. 181-194.
23. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон; Перевод с фр. Г.И. Семенова. — М. : Текст : Лит.-изд. студия "РИФ", 1993. — 301с.

24. Афонін Е., Мартинов А. Соціокультурна взаємодія як чинник інтеграційних процесів у світі // Розвиток суспільства. – К.: Вид-во К.І.С., 2004. – С 82-103.

25. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России) / И.А. Беседин (отв.ред.), С.Я. Матвеева (вступ.статья). — 2.изд., перераб. и доп. — Новосибирск : Сибирский хронограф, 1997, Т. 2 : Теория и методология. — 594с.

26. Ачкасов В.А., Елисеев С.М., Ланцов С.А. Легитимация власти в постсоциалистическом российском обществе / Институт “Открытое общество”. — М. : Аспект Пресс, 1996. — 126с.

27. Ачкасов В. Легитимация власти в условиях трансформации: случай России // Вестник аналитики. - 2004. - №2(16). - С. 110-119.

28. Ашин Г.К, Охотский Е.В. Курс элитологии / Г. К. Ашин, Е. В. Охотский; Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ, Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД РФ. — М. : Спортакадемпред, 1999. — 366с.

29. Бабкина О. Місце і роль держави у політичній системі, що реформується // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003. – С.42-49.

30. Базив В.А. Політичні партії в незалежній Україні: генеза і типологія. — Л. : Світ, 1999. — 54с.

31. Бакаєв Ю., Борденюк В., Василевський О., Кальниш Ю., Логунов М. Вибори - шлях до демократичного суспільства: Метод. матеріали з питань виборчого процесу / Українська академія держ. управління при Президентові України / В.М. Князев (ред.). — К. : Вид-во УАДУ, 2002. — 77с.

32. Бакіров В., Фісун О. Політико-режимна еволюція України: від системи “переможець отримує все” до пакту еліт? // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2003. – С. 150-163.

33. Барчук Г.І., Колодій А.М., Халюк С.О. Реформування політичної системи в Україні: актуальні питання: Науковий огляд / Національна академія внутрішніх справ України. — К., 2003. — 63с.
34. Бауман З. Спор о постмодернизме // Социологический журнал. — 1994. - №4. — С. 69-81.
35. Бебик В.М. Базові засади політології. — К.: МАУП, 2000. — 383с.
36. Бебик В.М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: Навч.- метод. посіб. / Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП). — К. : МАУП, 2001. — 214с.
37. Бевз Т.А. Українська державність: ідеологія, політика, практика (система народоправства у теоретичних концепціях Н. Григорієва): Моногр. / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. дослідж. - К., 2004. - 248с.
38. Бевзенко Л.Д. Социальная саморганзация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретации. — К.: Институт социологии НАН Украины, 2002. - 437с.
39. Бідзюра І.П. Філософія системних реформ в Україні на рубежі століть. — К. : Навчальна книга, 2004. — 189с.
40. Білорус О. Г., Лук'яненко Д. Г., Гончаренко О. М., Мацейко Ю. М., Зленко В.А. Глобальні трансформації і стратегії розвитку / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин / О.Г. Білорус (ред.). — К., 1998. — 416с.
41. Білоус А.О. Політичні об'єднання України. — К. : Україна, 1993. — 108с.
42. Бойко-Бойчук Л. Синергетика як методологічний підхід до дослідження соціальних наук // Людина і політика. — 2003. - № 5. — С.56-63.
43. Боксанский О.Е., Кучер Е.Н. Когнитивные науки: от познания к действию. — М.: Ком книга, 2005. — 210 с.
44. Бри М. Региональные политические режимы и системы управления // Россия регионов и трансформация политических режимов. - М.: Прогресс. - 2000. — С.54-76.

45. Варывдин А.В. Гражданское общество // Социально-политические науки. – 1992. - №8. – С.22-33.
46. Васильева Л.И. Теория элит (синергетический подход) // Общественные науки и современность. – 2005. - № 9. – С. 75-85.
47. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации. — СПб. : Лань, 1999. — 480с.
48. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Переклад з німецької О.Погорілого. – К.: ОСНОВИ, 1988. – 534 с.
49. Верховна Рада України: парадигми і парадокси. Вип. 1. – К.: Українська перспектива, 1996. – . 56 с.
50. Вибори 2002: Політичний компас виборця. Повна та точна інформація про: партії та виборчі блоки, виборчі списки, передвиборчі програми / Григорій... Андрушак (упоряд.). — К. : К.І.С., 2002. — 127с.
51. Видрін Д.Г, Табачник Д.В. Україна на порозі ХХІ століття: Політичний аспект. — К. : Либідь, 1995. — 294с.
52. Витюк В.В. Становление идеи гражданского общества и ее историческая эволюция / РАН; Институт социологии {Москва}. — М., 1995. — 91с.
53. Володин А.Г. Гражданское общество и модернизация в России. Истоки и современная проблематика // Полис. – 2000. - № 3. – С. 104-116.
54. Воронов І.О. Людина і політика: У пошуках гуманістичної альтернативи. — К. : Генеза, 2004. — 320с.
55. Воронов І.О. Правова держава як предмет політологічного аналізу. — К. : ВіРА ІНСАЙТ, 2000. — 375с.
56. Воронов І. Громадянське суспільство і влада // Людина і політика. – 2003. - № 1. – С. 32-40.
57. Всеобщая декларация прав человека. Принята и провозглашена резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи от 10 декабря 1948года. <http://www.un.org/russian/document/declarat/declhr.htm>.

58. Выборы-2006: портреты участников на старте // Зеркало недели. – 2005. - № 48. – С.4.
59. Выдрин Д.И. Политика: история, технология, экзистенция. — К. : Либідь, 2001. — 432с.
60. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. – Львів: Вид-во “Літопис”, 2000. – 319 с.
61. Габіхт Т. Засоби масової інформації та партії: співіснування в атмосфері суперництва // Політичні партії в демократичному суспільстві. – К., 1997. – С. 123-126.
62. Гаджиев К.С. Политическая философия / Отд-ние экон. РАН; науч.-ред. совет изд-ва "Экономика". - М.: ОАО "Издательство "Экономика", 1999. - 606с.
63. Гаджиев К.С. Политическая наука: Учебное пособие. – М.:”Международные отношения”, 1995. – 400 с.
64. Глазунова Н. Система государственного управления. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2002. – 551 с.
65. Гмиря С., Гмиря Г. А чи був хлопчик? Довільні роздуми щодо існування еліти в суспільстві // Віче. – 2003. - №1. – С.12-15.
66. Гелстон В.А Громадянське суспільство та “мистецтво обіднень”// Демократія: Антологія. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 861-867.
67. Головатий М.Ф. Політичний менеджмент: Навч. посіб. / К.: МАУП, 2005. – 264 с.
68. Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні / НАН України, Ін-т соціології – К., 1999. – 156 с.
69. Голобуцький О.П., Кривошеєнко О.В., Кулик В.О. Вибори - 98: Аналіз передвиборчих блоків в Україні напередодні парламентських виборів / Український центр політичного маркетингу; Політичне об'єднання “Молода Україна”. — К., 1997. — 101с.

70. Голобуцький ОП., Шевчук О.Б. Електронний уряд / Інститут Інформаційного суспільства. — К. : ЗАТ "Атлант UMS", 2002. — 173с.
71. Голосов Г.В. Партийные системы России и стран Восточной Европы. — М.: Весь мир, 1999. — 296 с.
72. Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. — К.: Академія, 1999. - 240 с.
73. Горбатенко В. Постмодерн і трансформація ціннісної основи людського буття // Політичний менеджмент. — 2005. - №1(10). — С.3-13.
74. Горбатенко В.П. Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика. — К.: Генеза, 2006. — 400 с.
75. Горський В.С. Україна на порозі планетарної цивілізації // Практична філософія. — 2001. - №2. — С. 211-220.
76. Гриценко А. Політична еліта України: чи здатна вона виконати свою суспільну місію на сучасному етапі? // Національна безпека і оборона. — 2003. - № 9. —С. 52-57.
77. Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность: Коллект. моногр. / Науч. ред. Кононов И.Ф. — Луганск - Женева - Цюрих: “Альма-матер”, 2002. — 284 с.
78. Грозіцька Т. Ю. Елітарна теорія демократії Йозефа Шумпетера // Актуальні проблеми політики. Збірник наукових праць. — Одеса: Астропринт, 1999. — Вип. 5. — С. 179-183.
79. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення та тенденції розвитку / За заг. ред. Ф.М.Рудича. — К.: Парламентське вид-во, 2006. — 412с.
80. Гулыга А.В. Что такое постсовременность? // Вопросы философии. — 1988. - № 12. — С. 150-161.
81. Даль Роберт А. Поліархія. Участь у політичному житті та опозиція / О.Д. Білогорський (пер.з англ.). — Х. : Каравела, 2002. — 216с.

82. Даль Роберт А. Демократія та її критики / Марина Лупішко (пер.з англ.), Оксана Лупішко (пер.з англ.). — Х. : Видавнича група “РА-Каравела”, 2002. — 440с.
83. Дашутін Г.П, Михальченко М.І. Український експеримент на терезах гуманізму. — К. : Парламентське вид-во, 2001. — 335с.
84. Дергачов О.П. Партнерський потенціал України: становлення і реалізація. — К., 2009. — 496 с.
85. Джилас М. Лицо тоталитаризма: [Сборник : Пер. с серб.-хорв.] / Милован Джилас. — М. : Новости, 1992. — 539с.
86. Дзюба І. На „еліту” надійся, а сам не плошай // Національна безпека і оборона. — 2003. - № 9. — С. 32-41.
87. Дилигенский Г.Г. Демократия на рубеже тысячелетий // Политические институты на рубеже тысячелетий / Изд. 2-е стереотип. — Дубна: ООО «Феникс+», 2005. — 480с.
88. Дичковська Г. Проблеми державотворення: український індивідуалізм // Людина і політика. - № 2. — 2002. — С.73-81.
89. Дмитренко І. Самозвана “еліта” чи просто номенклатура? // Віче. — 2003. - № 8. — С. 33-36.
90. Дмитричева О. Любов без расчета в кредит // Зеркало недели. — 2005. - № 9 (537).
91. Добронравова И.С. Синергетика: становление нелинейного мышления. — К., 1990. — http://www.i-u.ru/biblio/archive/dobronravova_sinergetika/01.aspx
92. Донченко О. Архетип психосоціальної еволюції з погляду політичного менеджменту // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. - №2. — С. 51-65.
93. Дослідження світової політики: Проблеми і судження: Зб. пр. вчених / Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України / Є.Є. Камінський (відп.ред.). — К. : Знання, 1998. — 55с.

94. Донченко О. Архетип психосоціальної еволюції з погляду політичного менеджменту // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. - №2. – С. 51-65.
95. Древаль Ю. Д. Парламентаризм у політичній системі України: (політико-правовий аналіз) / Національний ун-т внутрішніх справ. — Х. : Видавництво Національного ун-ту внутрішніх справ, 2003. — 280с.
96. Дугин А.Г. Дух постмодерна и новый финансовый порядок // Философия хозяйства. – 1999. - №1. – С.94-104.
97. Дугин А. Постмодерн или ультрамодерн? // Философия хозяйства. – 2003. - №3. – С.14-19.
98. Дунаєва Л.М. Роль українських партій у процесі переходу від експансії до консолідації демократії / Одеський національний ун-т ім. І.І.Мечникова. — О : Астропринт, 2000. — 41с.
99. Дунаєва Л. Тенденції та перспективи модернізації партійно-політичної сфери і утвердження партійної системи в Україні // Людина і політика. – 2001. - №5. – С. 148-158.
100. Дюверже М. Политические партии / А.Д. Кириллов (науч.ред.), Л.А. Зимина (пер.с фр.). — М. : Академический Проект, 2002. — 558с.
101. Дюркгейм Е. О разделении общественного труда. Метод социологии. – М.: Наука, 1991. – 572 с.
102. Євтух В.В. Етносу спільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. – К.: Вид. дім “Стилос”, 2004. – 242 с.
103. Едвардс Б. Парадокс громадянського суспільства // Демократія: Антологія. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 867-882.
104. Елизаров В.П. Элитистская теория демократии и современный российский политический процесс // Полис. – 1999. – № 1. – С.74-76.
105. Елисеєв С.М. Выйти из “Бермудского треугольника”. К методологии исследования посткоммунистических трансформаций // ПОЛИС. – 2002. - № 6. – С.71-82.

106. Европейская хартия местного самоуправления . – Стратсбург, Совет Европы, май 1990.

107. Експертана доповідь “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році” / Національний інститут стратегічних досліджень. – К., 2006. – С. 80.

108. Ильин М.В. Очерки хронополитической типологии. – М.: Рос. полит. энцикл, 1995. – 548 с.;

109. Ильин М.В., Мельвиль А.Ю., Федоров Ю.Е. Демократия и демократизация // Полис. – 1996. - № 5. – С. 146-161.

110. Инглхарт Р. Постмодерн: Меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Политические исследования. – 1997. - №4. – С.3-18.

111. Исторична і політична наука та суспільна практика в Україні / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досл. ім. І.Ф.Кураса. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.

112. Жулинський М. Україна: випробування свободою, або чим зумовлюється прогрес нації // Дзеркало тижня. - №38(513)Субота,25Вересня-1Жовтня2004року. – С. 3.

113. Журавський В.С. Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту. — К. : Парламентське видавництво, 2002. — 107с.

114. Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” // Відомості Верховної Ради України. – 1997. - №24.

115. Закон України “Про політичні партії в Україні” // Абетка української політики: Довідник. – К., 2001. – С. 90-123.

116. Закон України “Про внесення змін до Конституції України” // Відомості Верховної Ради України. – 2005. - №2.

117. Затонский Д.В. Модернизм и постмодернизм: Мысли об извечном коловращении изящных и неизящных искусств (От сочинений Умберто Эко до пророка Екклесиаста). — Х.: Фолио, 2000. — 256с.

118. Зеленько Г. "Навздогінна модернізація": досвід Польщі та України. — К. : Критика, 2003. — 216с.
119. Казин Ф.А. Конституційна реформа в Україні. От президентської республіки к парламентській // <http://politex.info/content/view/88/40/> 2.02.2007/ - 20.12.2006.
120. Карпец А. Бог не грає в кости // Зеркало тижня. — 2004. - №36. — 11 вересня. — С.18.
121. Кабмін Януковича не захищає інтереси народу // електронний ресурс <http://www.korrespondent.net/main/print/170612>. - 16.11. 2006; Українці називають ситуацію в країні напруженою і конфліктною // електронний ресурс www.korrespondent.net/main/print/170612. - 16.11. 2006.
122. Кармазіна М. Інститут президентства в Україні: стан і перспективи досліджень // Політичний менеджмент. — 2004. - №5. — С. 122-136.
123. Катаєв С. Консервативні та модернізаційні компоненти соціокультурної трансформації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. - № 2.- С. 72-81.
124. Катаєв С. Трансформація сучасного українського суспільства: постмодерністський контекст // Людина і політика. — 1999. - №3. — С. 28-37.
125. Категоренко О.І. Трансформаційні та модернізаційні аспекти політичної системи сучасної України: політологічний аналіз: Автореф. дис. канд. політ. наук // Ін-т політ. і етнонац. дослідж. — К., 2004. — 17 с.
126. Кац Е.М.. Принцип прозорості урядових структур. Як громадяни Сполучених Штатів впливають на державну політику. —Office International Information Programs U.S. Department of State // електронний ресурс www.usia.gov/usis.html.
127. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення/ пер. з англ. О.Грищенко. - К.: КІС, 2000. — 192 с.
128. Кіндратець О. Модернізація в Україні та її вплив на стабільність суспільства // Людина і політика. — 2004. - №3. — С. 14-20.

129. Кириченко С.О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави. — К. : Логос, 1999. — 88с.

130. Клингеманн Х.-Д., Алмонд Г. А., Гудин Роберт И. Политическая наука: новые направления: [Пер. с англ. / Р. И. Гудин, Х.-Д. Клингеманн, Г. Алмонд и др.]; Под ред. Р. Гудина, Х.-Д. Клингеманна; Науч. ред. рус. изд. [и авт. вступ. ст.] Е. Б. Шестопал; [Ин-т "Открытое о-во"']. — М. : Вече, 1999. — 814с.

131. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов; Рос. АН. — М. : Наука, 1994. — 229с.

132. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. Режимы с обострением, саморганизация, темпомири. – СПб.: Алетейя, 2002.- 214с.

133. Коалиция Партии регионов и “Нашої України”: мнение политологов // Корреспондент.net. - 28 Апреля 2006. - <http://www.korrespondent.net/main/152628>.

134. Кола Доминик. Политическая соціологія / Пер. С фр.; Предисл. А.Б.Гофмана. – М.: Издательство “Весь Мир”, “ИНФРА –М”, 2001. – 406 с.

135. Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства: Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. — Л. : Червона Калина, 2002. — 275с.

136. Колодій А. Сьогоднішній варіант напівпарламентської республіки мало підходить для України.- http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=8&op_id=214#214.

137. Комарова Ю. Деякі аспекти аналізу структурної саморганізації політичної системи // Політичний менеджмент. – 2005. - №1. – С.97-112.

138. Кононов І. Жителі Донбасу: особливості культури і здатність до самоорганізації за умов суспільних змін (Аналізуючи матеріали фокусованих групових інтерв'ю) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг – 2002. - № 3. – С.80-102.

139. Конституція України від 28 червня 1996 р.// Відомості Верховної Ради України. – 1996.- №30.

140. Коргунюк Ю.Г. Эволюция организационных форм политических партий и современная представительская демократия // «Полития». - 2004. - №1. – С.25-57.

141. Кормич Л.І., Шелест Д.С., Бабій С.І. Формування партійної системи сучасної України / Одеська національна юридична академія. — О. : Видавництво Тиврівського МП "Кобза", 2000. — 192с.

142. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с.

143. Кочетков А.П. Россия на пороге XXI века. – М.: ООО "Соверо-Принт", 1998. – 229 с.

144. Кресіна І. Громадянське суспільство і проблеми народовладдя в Україні // наукові записки / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004. – С.36-49.

145. Кресіна І.О., Перегуда Є.В. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003.- 368 с.

146. Кудряченко А.І. Верховна Рада України на шляху утвердження парламентаризму // Наук. Пр. МАУП. – 2003. – Вип..5: Актуал. пит. політол. – С.9-20.

147. Курас І., Михальченко М. Політичні реформи як гасло і реальність модернізації // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. –Вип. 1. – С. 3-14.

148. Курдюмов С.П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / С. П. Курдюмов. — М. : ИПМ, 1990. — 45 с.

149. Кутуєв П. Час і суспільна модернізація: випадок ленінізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. - №1. - С.41-59.

150. Куценко О. Зигзаги демократизації політичного режиму в Україні // Соціологія: теорія, методи. Маркетинг. – 2005. - №3. – С. 65-79.

151. Б.Кухта, Н.Теплоухова. Політичні еліта і лідери. - Львів: Кальварія, 1997. - .224с.

152. Лациба М., Бондаренко В. Правове регулювання механізмів прямої демократії та практика їх застосування в Україні // Український незалежний центр політичних досліджень.- <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=5992&mode=thread&order=0&thold=0>

153. Лапкин В.В. Циклы, ритмы, волны: проблемы моделирования политического развития // ПОЛИС. – 2002. - № 4. – С.26-31.

154. Липсет С.М., Кен-Рюн С., Торрес Д. Сравнительный анализ условий, необходимых для становления демократии // Международный журнал социальных наук. – 1993. - № 3. – С. 5-19.

155. Лейпгарт А. Мажоритарна та консенсусна модель демократії // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С.774-801.

156. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: Сравнит. исслед. / А. Лейпхарт; Пер. с англ. Б. И. Макаренко; Науч. ред. пер. А. М. Салмин, Г. В. Каменская; [Ин-т "Открытое о-во"] — М. : Аспект-пресс, 1997. — 286с.

157. Лінц Х., Степан А. “Державність”, націоналізм і демократизація // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскіп, 2005. - С.662-686.

158. Левенець Ю.А. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. – Львів, 2001. – 26 с.

159. Левенець Ю.А. Держава у просторі громадянського суспільства. – К.: Освіт книга, 2006. – 272 с.

160. Липинський В., Дорошенко Д. та ін. До українських хліборобів // Українська суспільно-політична думка у 20-му столітті. Документи і

матеріали. Т.І / Упорядн. Т.Гунчак і Р.Сольчаник. – К.: Сучасність, 1983. – С. 472-483.

161. Липинський В. Хам і Яфет // Сучасність. – 1992. - №4. – С. 67-81.

162. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Пер. С фран. Н.А.Шматко. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 1988. – 382 с.

163. Лісовий В.С. Культура – ідеологія – політика. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 352 с.

164. Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.) / НАН України; Інститут історії України / В.А. Смолій (відп.ред.). — К. : Наукова думка, 2001. — 560с.

165. Макаренко В.П. Політична концептологія: відродження аналітичної політичної філософії / Фонд підтримки прогресивних реформ. — Донецьк : Донбас, 2002. — 320с.

166. Макаренко Є.А. Європейська інформаційна політика / Л.В. Губерський (наук.ред.), Г.Г. Почепцов (наук.ред.). — К. : НВЦ “Наша культура і наука”, 2000. — 368с.

167. Макарычев А.С. Стабильность и нестабильность при демократии: методологические подходы и оценки // Полис. – 1988. - № 1. – С.149-157.

168. Макиавелли Никколо. Государь: [Сборник : Пер. с итал.] / Никколо Макиавелли. — М. : ЭКСМО-пресс, 1998. — 653с.

169. Макуха С., Котляр А., Ведерникова И. Психология выбора // Зеркало нелели. – 2006. - №8 (587). – 4-10 марта.- С.4.

170. Малюк А. Майбутнє глобальної системи з точки зору світ-системного аналізу // Соціологія: теорія, методи, маркетинг – 2000. – С. 181-192.

171. Мельвиль А.Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам // Политические исследования. - 1988. - №2. – С. 9-31.

172. Мельниченко А. Концептуальні засади становлення громадянського суспільства в Україні // Розвиток суспільства. Монографія / За ред. І.Розпутенка та Б.Лессера. – К.: Вид-во „К.І.С.”, 2004. – 340 с.

173. Мейтус В. Политические партии: стратегия и управление. – К.: НИКА-ЦЕНТР, 2004. – 400 с.

174. Мигранян А.М. Гражданское общество // 50/50. Опыт словаря нового мышления. – М.: РАУ, 1989. – 446 с.

175. Міжнародний центр перспективних досліджень // електронний ресурс <http://www.icps.kiev.ua/library.html?13>. - 20.10.2006.

176. Михальченко М. Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства // Наукові записки / збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004. – С.23-35.

177. М.Михальченко М. Політична система України: реальність, моделі трансформації // Сучасна українська політика: Політики і політологи про неї. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2003. – С. 5-21.

178. Михальченко Н.И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? — К.: НАН Украины; Институт социологии {Киев}; АПН Украины; Институт высшей школы {Киев}, 2001. — 440с.

179. Михальченко М. Еліта в Україні: їсте, куме, що зварили // Віче. – 2003. - № 1. – С. 6-12.

180. Михальченко М. Від моноідеологічної партократичної держави до багатопартійного, плюроідеологічного суспільства // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – Вип.. 1. – С.14 -32.

181. Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. - М.: Юринком, 1996. – 412 с.

182. Монтескье Ш. О духе законов, кн. VIII, гл. II // Избранные произведения. – М.: Госполитиздат, 1955. – 799 с.

183. Мороз О. Раб не виховає вільної людини // Національна безпека і оборона. – 2003. - № 9. – С. 43-56.

184. Моніторинг та оцінка виконання передвиборчих програм місцевих організацій політичних партій (блоків)- червень-вересень 2006 року / Міжнародний центр перспективних досліджень електронний ресурс http://www.icps.com.ua/doc/Q3_Impact_of_NGOs_Project_Report_u.pdf. -

13.11.2006.

185. Мясников О.В. Смена правящих элит: "консолидация" или "вечная схватка"? // Полис. – 1993. – № 1. – С.52-60.

186. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.

187. Николаев Е. Світ-системний аналіз І.Уоллерстайна як сучасний методологічний підхід до аналізу розвитку світового господарства // Людина і політика. – 2002. – № 6. - С.121-131.

188. Николис Г., Пригожин И. Самоорганизация в неравновесных системах, - М.: Мир, 1979. – 512 с.

189. Наука. Влада. Політика / Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф.Кураса НАН України; редкол.: М.І.Михальченко (голова) та ін. – К.: Знання України, 2008. – 240 с.

190. Новакова О. Відкритість політичної еліти як проблема модернізації суспільства // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. Том 2. – К.: ТОВ УВПК “Екс об”, 2006. – 361-368.

191. Новакова О. Авторитарна і демократична моделі політичної модернізації // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск. – С. 82-91.

192. Новакова О.В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: Монографія. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2006. – 216 с.

193. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. – Соч. В 2-х т. – М.: “Мысль”, 1990. – Т. 2.

194. Окара А. Что говорит, когда нечего сказать, или почему на парламентських виборах ничего не происходит // Зеркало недели. 2006. - № 9 (588), 11-17 марта.- С.4.

195. Оріховський-Роксолан Ст. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу // Українська література XIV-XVIст. – К., 1988. – С.113-152.

196. “Орієнтири виборців” - моніторинг реалізації передвиборчих обіцянок народних депутатів у законотворчому процесі (підсумки 4-ї сесії Верховної Ради України IV скликання). - К.: Міленіум, 2004. - 106 с.

197. Основи демократії: Навч. Посіб. Для студентів вищ. навч. закладів / Авт. Колектив: М.Бессонова, О.Бірюков, С.Бондарук та ін.; За заг. ред. А.Колодій; М-во освіти і науки України, Академія педагогічних наук України, Укр.- канад. Проект „Розбудова демократії”, Ін-т вищої освіти. – Вид. 2-ге, стереотипне. – К.: Вид-во „Ай Бі”, 2004. – 668 с.

198. Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні: Моногр. / О.О.Кордун, К.О.Вашченко, Р.М. Павленко. – К.: МАУП. 2000. – 248 с.

199. Острогорский М.Я. Демократия и политические партии. — М.: Росспэн, 1997. — 639 с. Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование в условиях стратегической нестабильности / РАН; Институт философии {Москва}. — М. : Эдиториал УРСС, 1999. - 217с.

201. Панарин А.С. Реванш истории: российская стратегическая инициатива в XXI веке / А. С. Панарин. — М. : Изд. корпорация "Логос", 1998. — 389с.

202. Панарин А.С. Стратегическая нестабильность в XXI веке. — М. : Алгоритм, 2003. — 559с.

203. Пантин В.И. Возможности циклически-волнового похода к аналізу политического развития // ПОЛИС. – 2002. - №4. – С. 19-26.

204. Пантин В.И., Лапкин В.В. Эволюционное усложнение политических систем: проблемы методологии исследования // ПОЛИС. - №2. – 2002. – С.6-19.

205. Панчук М.І. Національні відносини в Україні у ХХ сті.: Зб. док-в і матеріалів / НПН України, Ін-т етнонац. відн. і політології; Упоряд. М.І.Панчук та ін.. – К.:Наукова думка, 1994. – 560 с.
206. Парсонс Т. О понятии "политическая власть" // Зарубежная политическая мысль ХХ в.- М.: Весь мир, 1997. – С. 32-56.
207. Парсонс Т. Система современных обществ. – М.: „Прогресс”, 1997. – 420 с.
208. Паутов А. А., Вернигорова Т. П. Элита и элитогенез. — М.: „Прогресс”, 2000. — 126с.
209. Пахарев А.Д. Политическое лидерство и лидеры: Монография / Институт политических и этнонациональных исследований НАН Украины. — К. : Знание Украины, 2001. — 270с.
210. Политика: Толковый словарь: Русско-английский. – М.: “Инфра-М”, 2001. – 768 с.
211. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. Посібник / Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін.. – К.: Либідь, 2008. – 440 с
212. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О.Біла, В.Ф. Верстюк та ін.: Гол. ред.. В.М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 988 с.
213. Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні – М., “Три квадрата”, 2003. – 344 с.
214. Політичні партії в демократичному суспільстві / Йозеф Тезінг, Вільгельм Гармайстер (видавці). — К., 1997. — 128с.
215. Політичні партії в незалежній Україні: роль та місце у політичній трансформації суспільства: Наук. зб. / Українська академія держ. управління при Президентові України. Харківський регіональний ін-т; Харківський національний ун- т ім. В.Н.Каразіна / В.А. Шумілкін (ред.кол.), В.В. Нікітін (уклад.). — Х. : ХарРІ УАДУ, 2001. — 140с.

216. Політичні партії в Україні: Інформаційно-довідкове видання / Центральна виборча комісія / М.М. Рябець (голова ред.кол.). — К., 2001. — 360с.

217. Політичні партії України / Київське наукове товариство ім. Петра Могили; Аналітично-дослідницький центр "АНОД" / Григорій... Андрущак (ред.-уклад.). — К. : К.І.С., 1998. — 704с.

218. Політичні партії України: підготовка до парламентських виборів 2006 року. Вип. 4: Блок Юлії Тимошенко: наявні ресурси, проблеми, перспективи / В. Якушик, В. Бала, О. Голобуцький та ін.; Агентство моделювання ситуацій. - К., 2005. - 40с.

219. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / Под. ред. Мелешкиной Е.Ю. — М.: Издательский дом «ИНФРА-М», Издательство «Весь Мир», 2001. — 304 с.

220. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 735 с.

221. Політологія / За ред. А.Колодій. — К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. — Кн.1: Політика і суспільство. — 664 с.

222. Політологія у запитаннях та відповідях / За заг. ред. К.М.Левківського. — К.: Вища школа, 2003. — 263 с.

223. Політологія: Підручник для студ. вищ. навч. закладів / За ред. Бабкіної О.В., Горбатенка В.П.. — К.: В. Ц. "Академія", 2006. — 568 с.

224. Політологія: Довідник / За ред. М.І.Обушного. — К.: Довіра, 2004. — 599 с.

225. Політичні партії України / Під ред. проф. В.М.Якушика; авторський колектив: О.П.Голобуцький, Т.Г.Криворучко, В.О.Кулик, В.М.Якушик. --Київ: Вир, 1996. -- <http://golob.narod.ru/peredmova.html>.

226. Полохало В. Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії // Політична думка. — 1988. - № 2. — С. 9-22.

227. Полохало В. “Помаранчевій” коаліції не можна бути просто окрошкою електронний ресурс. - <http://www.umoloda.kiev.ua/number/658/115/23884/>. - 19.04.2006.

228. Полохало В. От авторитаризма к авторитаризму // Зеркало недели. – 2004. - №34. – 28 августа. – С.4.

229. Поппер К. Открытое общество и его враги: [В 2 т.] / Карл Поппер; Пер. с англ. под общ. ред. [и с предисл.] В. Н. Садовского — М. : Междунар. фонд "Культ. инициатива" - Soros foundation : Открытое о-во "Феникс", 1992. Т. 1: Чары Платона.

230. Поппер К. Открытое общество и его враги: [В 2 т.] / Карл Поппер; Пер. с англ. под общ. ред. В. Н. Садовского — М. : Междунар. фонд "Культ. инициатива" - Soros foundation : Открытое о-во "Феникс", 1992. Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы.

231. Прошко В. Принцип субсидіарності – інструмент розподілу повноважень // Аспекти самоврядування. – 2000. – № 1 (6). – С. 2 – 7.

232. Постняков А.Е. Избирательное право России. – М.: Изд-во Союз, 1996. – 314 с.

233. Правляча еліта сучасної України. Аналітична доповідь - №10. – К.: Інститут соціології НАН України, Український центр досліджень миру, конверсії та конфліктних ситуацій.- 1998.- 237 с.

234. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант: Пер. С англ.. – М.: Издательская группа „Прогресс”, 1999. – 268 с.

235. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / В.И. Аршинова (общ.ред.и послесловие), Ю.А. Данилов (пер.). — 2-е изд. — М. : Эдиториал УРСС, 2000. — 310с.

236. Примуш М.В. Демократія і політичні партії Центральної та Східної Європи. — Донецьк : ДонНУ, 2002. — 176с.

237. Примуш М.В. Історія і теорія політичних партій. — Донецьк : КИТИС, 2000. — 258с.

238. Примуш М.В. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій. — Донецьк, 2001. — 338с.

239.Примуш М. Політичні партії на виборах. Виборче законодавство як засіб організації партійної діяльності // Віче. — 2003. - №10(139). — С. 47-52.

240.Прокопчук І. Поняття і типологія демократії // Людина і політика. — 2003. - № 3. — С. 97-105.

241.Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація та демократизація // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. — К.: Смолоскіп, 2005. — С. 607-648.

242.Растоу Д.А. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. — К.: Смолоскіп, 2005. — С.583-604.

243.Рагозин Н.П. Развитие партийной системы Украины. — ПОЛИС. — 2004. - №4. — С.91-103.

244.Радунські П. Проведення виборчої кампанії — форма політичної комунікації // Політичні партії у демократичному суспільстві. — К., 2001. — С. 97-99.

245. Рац М.В. К концепции открытого общества в современной России // Вопросы философии. — 1999. - № 2 — С.23-33.

246. Рахманин С. 2004 пишем, 2006 — на ум пошло? // Зеркало недели. 2003. - № 9 (434). — 8-14 марта. — С. 1-2.

247. Римаренко Ю.І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. — К.: ЮРІНКОН, 1995. — 272 с.

248.Рейтинг політичних партій // Столичные новости.-2005 від 01.03.- С.3

249.Ролз Джон. Політичний лібералізм / Олександр Мокровольський (пер.). — К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2000. — 382с.

250. Романюк О., Поліщук І. Еволюція влади в Україні: проблеми та здобутки // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – Вип. 3. – С. 90-98.

251. Рудич Ф.М. Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы): Учеб. пособие для студ. вузов / Институт политических и этнонациональных исследований НАН Украины; Киевский ин-т туризма, экономики и права. — 2.изд., перераб. и доп. — К. : Довіра, 1999. — 199с.

252. Рудич Ф. Політична наука в Україні: стан і перспективи // Політичний менеджмент. – 2003. - №1. – С.8-11.

253. Рудич Ф. Демократія і громадянське суспільство в Україні: сприяння і перешкоди для розвитку // Актуальні проблеми внутрішньої політики. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – Вип. 1. – С. 2-38.

254. Рудич Ф. Випробування асортиментом. Кого із 26 претендентів не соромно буде бачити у президентській мантії? // Віче. – 2004. - № 9. – С.3-15.

255. Рудич Ф.М. Політологія: Підручник. – 3-тє вид., перероб., доп. – К.: Либідь, 2009. – 480 с.

256. Рябов С. Г. Державна влада: проблеми авторитету й легітимності: Монографія / Національний ін-т стратегічних досліджень. — К.: Заповіт, 1996. — 117с.

257. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави. – К.: Тандем, 1996. – 240 с;

258. Салмин А.М. Современная демократия: очерки становления. — 2.изд., расшир. и испр. — М.: Ad Marginem, 1997. — 448с.

259. Салмин А.М. Избирательные системы и партии: выбор выборов // «ПОЛИТИЯ». – 2004. - №1(32). – С.18-27.

260. Самоорганизация в природе и обществе: Филос.-методол. очерки / [В. Н. Михайловский, В. А. Кайдалов, А. И. Уемов и др.; Редкол.: В. Н.

Михайловский (отв. ред.) и др.]; Рос. АН, Санкт-Петербург. каф. философии. — СПб. : Наука, 1994. — 127с.

261. Самоорганизация и наука: опыт философского осмысления: [Сб. ст.] / Рос. АН, Ин-т философии; [Отв. ред. И. А. Акчурин, В. И. Аршинов] — М. : Фирма "АРГО", 1994. — 349 с.

262. Самостійність місцевих влад та розподіл повноважень між ними: організація місцевого самоврядування відповідно до принципів Європейської хартії місцевого самоврядування: Матеріали міжнар. конф., м. Київ, 11 – 12 червня 2002 р. / Упоряд.: В.Кравченко, М. Пухтинський. – К.: Логос, 2002. – 263 с.

263. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів. - К.: АртЕк, 2001. - 224 с.

264. Сарторі Дж. Вертикальна демократія // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскіп, 2005.– С. 486-532. Сергеев В.М., Сергеев К.В. Механизмы эволюции политической структуры общества: социальные иерархии и социальные сети // ПОЛИС. – 2003. - №3. – С.6-13.

262. Сергеев В.М., Сергеев К.В. Механизмы эволюции политической структуры общества: социальные иерархии и социальные сети // ПОЛИС. – 2003. - №3. – С.6-13.

266. Сіленко А. „Електронна україна” // Політичний менеджмент. – 2003. - № 3. – С.71-81.

267. Скачко В. Победители темнят всветлую. Провластные силы: раскол, ведущий к объединению усилий // Киевский телеграф. – 2005. - №11.

268. Скрипник І., Васильович О. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України; Інститут міжнародних відносин Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка. — К., 2000. — 599с.

269. Сморгунов Л.В. Сравнительный анализ политико-административных реформ от нового государственного менеджмента к концепции “Governance» // ПОЛИС. – 2003. - №4. – С.54-60.

270.Соболь О.М. Постмодерн і майбутнє філософії. – К.: Наукова думка, 1997. – 187с.

271.Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира / Под. Общ. Ред. В.С.Бакирова, Н.И.Сазонова. – Х. ХНУ имени В.Н.Каразина, 2005. – 592 с.

272.Сорокин П. Социологические теории современности. – М.: Наука, 1992. – 345 с.

273.Сорокин П. Главные тенденции нашего времени. – М.: Планета, 1993. – 276 с.

274.Социальная траектория реформируемой России: исследования Новосибирской экономико-социологической школы / Отв. ред. Т.И.Заславская, З.И.Калугина – Новосибирск: Наука, 1999. – 736 с.

275.Социсследование: Украина разочаровались во власти электронный ресурс <http://www.korrespondent.net/main/print/158701>. - 13.07.2006.

276.Співак В. Коли відчиняться двері до відкритого суспільства // Віче. – 2000. – № 8. - С. 71-82.

277.Срубар И. Варианты трансформационного процесса в Центральной Европе: сравнительная оценка // Современная немецкая социология:90-е годы / Под. ред. В.В.Козловского, Э.Ланге, Х.Харбаха. - СПб, 2002. – 714 с.

278.Степанова Н.Є. Традиції та інновації у політичному розвитку сучасної України // Вісник ОНУ. – 2003. – Т.8. Вип.9. – С.600-605.

279.Степико М.Т. Регіональні відмінності в Україні: оцінки експертів электронный ресурс <http://www.niss.gov.ua/Table/Stepiko1/17032006.htm>. - 20.04.2006.

280.Стьопін А.О. Синергетичні виміри розвитку України: історія і сучасність. – Одеса: Астропринт, 2006. – 156 с.

281.Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / В.Ф.Солдатенко (кер.) та ін.; НАН України; Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К.: Парламентське вид-во, 2009.

282. Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. – 448 с.

283. Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні. — К. : Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2002. — 750с.

284. Телешун С. Наші партії формуються не за ідеологічним принципом електронний ресурс
http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=30&op_id=784). - 15.052006.

285. Ткач О.І. Модернізація політичних систем країн Латинської Америки (політологічний аналіз): Монографія. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 312 с.

286. Тищенко Ю. Аналіз становлення організацій громадянського суспільства та демократичних процедур у регіонах України // Український незалежний центр політичних досліджень - <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=4675>

287. Тищенко Ю. Суспільство та формування політики: пріоритети розвитку та політична відповідальність // Український незалежний центр політичних досліджень - <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=4675>

288. Тойнби Арнольд Джозеф. Цивілізація перед судом історії: Сборник. — М. : Прогресс, 1996. — 477с.

289. Токовенко В.В. Політичне керівництво і державне управління: проблеми взаємовідносин та оптимізація взаємодії: Моногр. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – 256 с.

290. Токвиль Алексис де. Демократія в Америці / В.Т. Олейник (пер.) Гародьд Дж. Ласки (предисл.). — М. : Весь мир, 2000. — 559с.

291. Томенко М., Олійник В. Партійна еліта України- 2000. — К. : Логос, 2000. — 204с.

- 292.Траверсе О. Політичне лідерство, національна еліта і практика модернізації суспільства // Політичний менеджмент. – 2006. - №1(16). – С. 27-36.
- 293.Трипольський В.О. Демократія і влада. - К.: Парламентське видавництво, 1999. – 174 с.
- 294.Уайт Ст. Еще раз о посткоммунистической транзиции // Социс. – 2003. - № 11. – С. 23-31.
- 295.Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: Кол. моногр. / За ред. Ф.М.Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.
296. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) / Під ред. В.М.Литвина. – К.: Видавничий дім “Альтернатива”, 2001. – 704 с.
- 297.Украине не хватает "твердой руки" // Кореспондент. net. 18 Декабря 2006. - <http://www.korrespondent.net/main/173659>
- 298.Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994-2003 / НАН України; Інститут соціології / Н.В. Паніна (ред.). — К., 2003. — 113с.
- 299.Федотова В.Г. Типология модернизаций и способов их изучения // Вопросы философии. – 2000. - № 4. – С. 19-21.
300. Философия культуры. Становление и развитие. – СПб.: Лань, 1988. – 356 с.
- 301.Фолі М.В., Едвардс Б. Парадокс громадянського суспільства ”// Демократія: Антологія. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 867-882.
- 302.Франк С.Л. Философские предпосылки деспотизма // Вопросы философии. – 1992. - №3. – С.114-127.
- 303.Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели: Пер. с англ. – М.: ООО «Издательство АСТЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с.
- 304.Хабермас Ю. Политические работы / Сост. А.В.Денежкина; пер. с нем. Б.М.Скуратова. – М.: Праксис, 2005. – 368 с.
- 305.Хайек Ф. Дорога к рабству // Вопросы философии. – 1992. - № 5.- С. 132- 167.

306. Хакен Г. Информация и самоорганизация: Макроскопический подход к сложным системам. – М.: Мир, 1991. – 240 с.
307. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Полис. – 1994. - № 1. – С. 32- 45.
308. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
309. Холодковский К.Г. Партии: кризис или закат? // Политические институты на рубеже тысячелетий / Изд. 2-е стереотип. – Дубна: ООО «Феникс+», 2005. – 480 с.
310. Хорошилов О. Український варіант демократизації // Політичний менеджмент. – 2005. - №1(10). – С. 55-62.
311. Чилкот Рональд Х. Теории сравнительной политологии. В поисках парадигмы / Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, Издательство «Весь мир», 2001. – 420 с.
312. Чирва В. Юрій Костенко: „К идее создания единой партии отношусь крайне негативно” // Столичные новости. – 1-7 марта 2005. - № 8.
313. Чирва В. Борис Безпальый: “Социалисты “красноваты” для нашей избирательной коалиции” // Столичные новости. – 15-21 марта 2005. - №9.
314. Шадрин А.Е. Направления и параметры российской административной реформы.// ПОЛИС. – 2003. - №4. – С.57-70.
315. Шангіна Л. Після свята: повідомлення за стан розрахунків за кредитом // Дзеркало тижня. – 2005. - № 33(561). 27 серпня-2 вересня – С 1-2.
316. Шедлер А. Вимірювання демократичної консолідації // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскіп, 2005. – С. 687-714.
317. Шкляр Л. Вибір координат. Проблема наступництва // Україна дип. – 2005. – Вип.5. – С. 41-64.
318. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // Полис. – 1996. - №5. – С.12-27.

319. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій та партійних систем: Навчальний посібник. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 528 с.
320. Шульга М. Національна і політична маргиналізація за умов системної кризи // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. - № 1. – С. 5-20.
321. Шумпетер Й. Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства // Демократія: Антологія / Упоряд. О.Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С.467-486.
322. Щедрова Г.П. Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян. – К.: ІСДО, 1994. – 112 с.
323. Щедрова Г.П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний та прикладний аспекти. Монографія / Г.П.Щедрова. – Луганськ. – Вид-во «Єлтон-2», 2009. – 308с.
324. Щедрова Г. Громадянське суспільство: прагнення та реалії // Наукові записки / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004. – С. 234-247.
325. Эндрейн Чарльз Ф. Сравнительный анализ политических систем: Эффективность осуществления политического курса и социальные преобразования / И.И. Мюрберг (пер.). — М. : Издательский дом "Инфра-М", 2000. — 319 с.
326. Ющенко В. Демократизація і європейська інтеграція України вимагають зміни політичної еліти // Національна безпека і оборона. – 2003. - № 9. – С. 105-114.
327. Almond G., Powell G. Comparative Politics: A Developmental Approach. – Boston: Little, Brown, 1969. – 340 p.
328. Almond Gabriel A. A Developmental Approach to Political Systems // World Politics. – 1965 - 17 (January). – P. 183-214.
329. Apter D. Political change. – Endlewood Cliffs, 1973. – 206 p.
330. Apter, D. E. The Politics of Modernization. – Chicago: University of Chicago Press, 1965. – 398 p.

331. Burns D., Hambleton R., Hoggett P. *The Politics of Decentralisation. Revitalising Local Democracy.* – L.: Macmillan, 1994. – 304 p.
332. *Democracies at the crossroads / Mark... Kesselman (ed.).* — Lexington, Mass.; Toronto : Heath, 1996. — XV, 397p.
333. *Democracy and modernity: International colloquium on the Centenary of David Ben-Gurion / S.N. Eisenstadt (ed.).* — Leiden etc. : Brill, 1992. — XIII, 169 p —Studies in human society; Vol.4.
334. Giddens A. *Runaway World. How Globalization is Reshaping our Livers.* Second Edition N.Y., Routledge, 2003. – 419 p.
335. Giddens A. *The Third Way. The Renewal of Social Democracy.* Cambridge, 1998. – 396 p.
336. Eisenstadt S.N. *Introduction: Historical Traditions, Modernisation and Development // Pattern of Modernity. Vol. 1. The West / Ed. by Eisenstadt. L., 1987. – 421 p.*
337. Easter G. M. *Preference for Presidentialism, Postcommunist Regime Change in Russia and the NIS // World Politics. 1997. January. Vol. 9. N 2.*
338. Horowitz D. *Comparing Democratic Systems // Journal of Democracy. 1990. Vol. 1. N 4. – p. 71-79.*
339. Lane J. A. *Constitutions and Political Theory.* Manchester University Press, 1996.
340. Linz Juan Jose. *Totalitare und autoritare Regime / Raimund Kramer (hrsg.).* — B. : Berliner Debatte Wiss.- Verl., 2000. — 311p.
341. Linz J. *The Perils of Presidentialism // Journal of Democracy. 1990. Vol. 1. N 2. – p. 51-59.*
342. Linz Z., Stepan A. *Problems of Democratic Transformation and Consolidation – South Europe, South America, Post-Communist Europe.* – Baltimore: The Johns Hopkins University Press. – 1996. – 480p.
343. Mosca G. *The Ruling Class.* N.Y., 1939. - P.50. Melsel J. *Pareto and Mosca.* Englewood Cliffs, NJ, 1965. – 487 p.
344. Moor W. *Social Change.* – Englewood Cliffs, 1963. – 345 p.

345. O'Donnell G.O. Transitions, Continuities and Paradoxes // Sc. Mainwaring, G.O'Donnell and A. Valenzuela, Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective, Notre Dame, 1992. – p.18.

346. Ortega y Gasset J. Una interpretación de la historia universal. Madrid, 1960. - 360 p.

347. Parsons Talcott. The Political Aspects of Social Structure and Progress. – Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1966. – 543 p.

348. Przeworski A. Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1991. – 498 p.

349. Pye L.W. Aspect of Political Development. – Boston, 1966. – 398 p.

350. Putnam R. The Comparative Study of Political Elites. Englewood Cliffs, NJ, 1976.

351. Putnam R.D. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton University Press. – 1993. – 452 p.

352. Ridds F.W. Presidentialism vs parliamentarism implication for the triad of modernity // <http://www2.hawaii.edu/~fredr/6-lap9a.htm>

353. Sartori G The Theory of Democracy Revised. Chatham House Publishers, Inc., Chatham House, N J., 1987. Part One The Contemporary Debate. XIV. - 253 p.; Part Two. The Classical Issues . - 542 p.

354. UNDP. 2002. Good Governance and Sustainable Human Development. - Governance for Sustainable Human Development. AUNDP Policy Document / <http://magnet.undp.org>.

355. Verny D.V. The Analysis of Political. N.Y, 1959, 657 p.